

ItK

4

nyelvtudományi közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1991

A TARTALOMBÓL

Vadai István: +1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben)

Bíró Ferenc: A pillangó halála (Csokonai gondolatvilágának alakulása 1795 után)

Botka Ferenc: Déry Tibor és Berlin

*

Monostory Klára: Arany János műhelyéből (A Buda halála keletkezéséhez)

*

Borsa Gedeon: Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása

Szemle

Bori Imre: A magyar irodalom modern irányjai II. (Imre László)

A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával (Péter László)

Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica (Szabó András)

Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (Holl Béla)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Vadai István: +1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben) 351

Bíró Ferenc: A pillangó halála (Csokonai gondolatvilágának alakulása 1795 után) 370

Botka Ferenc: Déry Tibor és Berlin 386

Textológia

Monostory Klára: Arany János műhelyéből (A Buda halála keletkezéséhez) 396

Műhely

Borsa Gedeon: Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása 417

Egyed Ilona: Pulszky Terézia emlékiratai Angliában 427

Adattár

Berecz Ágnes: Zonda Tamás székely falucsúfolója Benkő György diáriumában 445

Hubert Ildikó: Gvadányi József levele Nedeczky Elekhez 457

Gerygye László: Kazinczy Ferenc egy kiadatlan fordítás-töredéke (Wieland: A 'Gráziák) 460

Szemle

Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II. (*Imre László*) 467

A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával (*Péter László*) 469

Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica (*Szabó András*) 471

Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (*Holl Béla*) 473

*

Catalogus librorum sedemico saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur — Báró Wesselényi István: Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje — Poszler György: Az évszázad csapdái — Kner Imre emléke — Berliner Beiträge zur Hungarologie — Polskie glosy o kulturze węgierskiej — Węgrzy, polacy a ich sąsiedzi — Élet és Literatúra — Muzáron. 1826–1833 (*P. Vásárhelyi Judit, Bitskey István, Fried István, Héjjas Eszter, Andrea Seidler, Hopp Lajos, Mezei Márta*) 476

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménési út 11–13.

(Metrikai határjelölések a régi magyar versben)¹

1. Az alcím kettős értelmezése

Mielőtt a dolgozat különös címéről esne szó, szükséges az alcímet értelmezni, mivel kétféleképp is érthető. Először úgy: metrikai egységek határának jelölése valamilyen módon; másrészt úgy: valamilyen határok jelölése metrikai eszközökkel. Az első értelmezésre példa: egy vers leírásakor minden sort nagybetűvel kezdék; azaz metrikai egységeknek, soroknak a határát jelölöm tipográfiai, vagyis nem metrikai eszközökkel. A második értelmezésre példa: egy históriás ének egyes részeit más-más metrumban írom meg (mint Huszti Péter tette az *Aeneis* részeinél), azaz nem metrikai egységek határát jelölöm meg a strófaforma megváltozásával, vagyis metrikai eszközzel. Természetesen a két értelmezés össze is házasítható, elképzelhető metrikai határok jelölése metrikai eszközökkel, ennek legkézenfekvőbb példája a rím.

Ebben a dolgozatban előbb két tagoló-jelről lesz szó. Az első esetben ez még nem lesz metrikai határjelölés a kifejezés egyik értelmében sem, csupán egyszerű tagolás:

1.1. A *Wathay-énekeskönyv* grafikus határjelölései

A *Wathay* Ferenc által írt énekeskönyv² becses darabja a magyar irodalomtörténetnek. Azon ritka kéziratok közé tartozik, ami autográf verseket tartalmaz. A XVII. század első éveiben készült gyűjtemény ennek ellenére másolat, ezt a leírás során elkövetett tipikus másolási hibák (felcserélt versszakok, kihagyott és utólag pótoltt strófa) kétségtelenül mutatják. Feltehető tehát, hogy a másolat véglegesnek szánt tisztázat. A benne található jelek így szorosan a versekhez tartoznak.

A kézirat több helyén az *etc.* jel egyszerűsített változatára bukkanhatunk.³ *Wathay* nem teljes következetességgel használja e jelet, de a tendencia világos. Általában külön szerkezeti egységnek tekinti a kolofont, mint ami a vers szövegéhez lazábban kapcsolódik; ezt gyakran *etc.* jellel határolja el. Általában kiteszi a jelet a vers végén. Kötelezően használja a jelet három históriás énekében, ahol a tematikus egységeket, részeket, írói közbeszólásokat különíti el vele. Egy helyen szabályosan nyitó- és záróidőjel helyett találjuk meg a margóra írt *etc.* jelet.

¹ Ez a dolgozat a Szegedi Verstörténeti Munkacsoport metrikai adatbázisának munkálatai közben készült, részben az adatbázis metrikai információin alapul. A készülő repertóriumról l. *Szegedi kétsérlát a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására*. ItK 1980. 633.; GÁL György, A „Répertoire de la poésie hongroise ancienne” adatmodellje. ItK 1989. 267.

² STOLL 18. sz. *Wathay Ferenc Énekes könyve*, hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon, Bp., 1976., s. a. r.: NAGY Lajos, kritikai kiadása. *RMKT* XVII. sz. 1. kötet, itt azonban az *etc.* jelek nem szerepelnek.

³ A következő oldalakon: 8b, 21a, 21b(3x), 26b, 36b, 37a, 38a(3x), 39a, 40b(2x), 41b(2x), 43b, 47b(2x), 48b, 51a, 53a, 56a, 56b, 61a, 62b, 67b, 68b, 69a, 70a, 78a, 81b, 84b, 85b, 87a, 94b, 97a.

A későbbiekben Wathay Ferenc verseiről bővebben is szó lesz, itt csupán arra figyel-tünk, hogy a versek tagolását a szerző nem csak hagyományos eszközökkel (részekre osztás és számozás, belső intonálás, tipográfiai megoldások: iniciálék, kikezdés, bekez-dés) éri el, hanem külön tagoló-jelet vezet be és használ.

Második tagoló-jeles példánknál már metrikai egységekről lesz szó, bár a tagolás eszköze még mindig csak egyszerű grafikai jelzés:

1.2. A Kuun-kódex határjelölései

Nagy Miklós a XVII. század első negyedében kezdte összeállítani a ma *Kuun-kódex* néven ismert kéziratos énekeskönyvet.⁴ 25 éneket írt le a gyűjteménybe, és öt esetben különleges jelzést használ kéziratóban. Az első lemásolt ének első versszaka után egy *v* és *s* betű kombinációjából álló jelet írt le, négy másik éneknél pedig a *versus* szót. Véltetően az első jel is ennek a rövidítése. A faksimile kiadás sajtó alá rendezője, Varga Imre így ír erről a jelölésről⁵: „A sor után — feltételezhetően — a *versus* szó rövidítése látható. A szerepét nem tudjuk elfogadhatóan megmagyarázni.”

Véleményem szerint ezek a jelek metrikai határt jelölnek. Az olvasást segíthették (mint a sorok végén általában használt vessző), vagy az éneklésnél mutatták: eddig tart a strófa! A metrikai karakter felismerését segíthették elő. Ma már csak bonyolult esetekben érezzük ennek szükségét, de nehéz megítélni, hogy a XVII. század elején mi egyszerű és mi nem. A nótajelzésnek ugyanilyen, metrumot definiáló szerepe is lehetett. Természetesen az énekelt szövegek esetében a nótajelzés első szerepe: dallamot rendelni a szöveghez. De az alternatív nótajelzések már arra mutatnak, hogy egy dallam nem kötelezően tartozik a vershez. Változtatható is, csak egy a fontos, az, hogy ugyanazt a metrumot jelölje ki. A XVII. században már hihető, hogy a nótajelzések egy része elsősorban metrikai szerepű. A *Kuun-kódex versus* jelölései közül négy az első strófák után áll, és az első vers kivételével nem találunk nótajelzést. A tipográfia, az íráskép mellett a *versus* mutatja a vers szakozódását.

A negyedik ének, Sárközi Máté katonanéke⁶ különösen érdekes. Így indul:

Sok szép hadak majd indulnak,
Köztük szép zászlók lobognak,
Dobok, trombiták harsognak,
Mikor Jézust kiáltonak.

versus

Álgyúk, puskák ha ropognak,
Az szép kopják romladoznak,
Az vitézek vagdalkoznak,
Pogány fejek földre hullnak.

A négysarkú felező nyolcas nem tűnik bonyolult metrumnak. Felismerése a XVII. században sem okozhatott különösebb nehézséget. Figyeljük azonban meg, hogy a két strófa rímei azonosak, egymással is rímelnek. Tehát a rímorozat nem különbözteti el a szakaszokat. Első olvasásra és első tagolási kísérletként nem egyértelmű, hogy a szakaszok éppen négysarkúak lesznek. Nótajelzés híján a strófa-határ megjelölése

⁴ STOLL 40. sz. A *Kuun-kódex*, hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon, Bp., 1979., s. a. r.: VARGA Imre.

⁵ VARGA Imre, i. m. II. 267. Bornemisza Miklós, *Majdan nektek mondok jeles nagy csudát...* incipitű versének jegyzete.

⁶ *Kuun-kódex* 23.

egyedül a *versus* szóra hárul. A rímek ilyen azonosságából fakadó, félreérthető helyzetről még a továbbiakban is szó esik majd.

A *Kuun-kóde*x 17. és 18. verse⁷ heterometrikus, ráadásul a sorok ütemosztása is bizonytalan, sőt a szótagszámok is ingadoznak. Az egyik esetben:

- a 16 (5-5-6),
- a 15 (5-4-6 vagy 9-6),
- b 10 (5-5) vagy b 9 (5-4),
- b 10 (5-5) vagy b 9 (5-4),
- a 6,

a másokban:

- a 13 (4-4-5),
- a 13 (4-4-5),
- a 11 (4-2-5) vagy a 12 (4-3-5),
- a 13 (4-4-5).

Mindkét esetben könnyű belátni, az első strofát követő *versus* jelölések igencsak megkönnyítik az olvasó, éneklő, tagolást kereső dolgát.

A 20. vers⁸ esetében nem az első strofát követi *versus* jel, hanem az ötödiket. Ez a vers azonban strófaváltakoztató; 5, 4, 5 és 4 versszakból álló egységei alig hasonlítanak egymásra, csupán a 12-es és 6-os sorok kaotikus egymásutánja sejteti a mű verses mivoltát. Nagy Miklós megszámozza a vers egységeit, és az első ilyen egységet követi, választja el a másodiktól a metrikai határt jelölő *versus*. A tagolásnak itt elengedhetetlen eszköze a számozás is és a *versus* is; kár, hogy az *RMKT* eltekint tőle⁹, noha ez a vers egyedül a *Kuun-kóde*xben, ilyen jelöléssel fordul elő. Nem tartom védhetetlennek azt az állítást sem, hogy szerzői szándék húzódik meg a számozás mögött, így véleményem szerint a későbbi kiadásokból sem a számozás, sem a lejegyző által használt *versus* jel nem hagyandó el.

A *Wathay-énekeskönyv* esetében is, és a *Kuun-kóde*xben is a szokásos grafikai, tipográfiai tagolások mellett figyelhetünk meg egy-egy újabb, de szintén külső tagolást, egy-egy újabb, a szöveg mellett létező jelet. A továbbiakban olyan határjelölésekről lesz szó, ahol belső eszközöket találunk. Olyanokat tehát, amik leválaszthatatlanok a szövegről annak csonkítása, megsértése nélkül. A *Wathay-énekeskönyv* etc. jele elhagyható (az *RMKT* el is hagyta), a *Kuun-kóde*x *versus* jele elhagyható (az *RMKT* el is hagyta), ugyanúgy nem tartoznak a szöveghez, mint a vers vége után biggyesztett *amen* szócska vagy a VÉGE felirat. Belső végjellé (a vers vége is határ), belső határjelöléssé tehető azonban az említett két szó, ha maga a szöveg tartalmazza azt, beépítve az utolsó sor szótagszámba, a strofába, a vers metrumába. Olyan ez, mint a mozifilm utolsó jelenetére montrozott THE END felirat, nem törölhető le a videokazettáról a film megcsonkítása nélkül, ellentétben például az Esti mese szignáljával, ami nélkül a *Vízipók-csodapók* még élvezhető.

⁷ Bánatos szívem tekints az égre... 55., Magasztallak én Istenem... 58.

⁸ Igazságnak ura és felső Sionnak... 66.

⁹ *RMKT* XVII. sz. 8. kötet 134. sz.

2. A szemantikai verszárás

Ha egy vers azzal zárul, hogy bejelenti a befejeződés tényét, akkor szemantikailag lezárttá válik (ha zárttá nem is), lezáródik annak ellenére, hogy esetleg lineáris, strukturálatlan, nem szimmetrikus, retorikailag és metrikailag nyílt.¹⁰ A régi magyar vers metrikailag általában nyílt, nincs olyan forma, ami a vers terjedelmét megszabná. Metrikai zártságról csak néhány speciális esetben beszélhetünk. Ilyen kivétel például Balassi Bálint *Valahány török bejtte*, vagy a saját kezével írott versfüzér öt darabja. Ezeknek a verseknek a terjedelmét a ciklus-környezet definiálja. Áttételesen van megkötve a vers terjedelme akkor például, ha akrosztichonja van, de zártságról ilyenkor metrikai értelemben nincsen szó, esetleg a rövid költeményeknél jöhet létre olyan típusú kerek struktúra, mint a MJCHAEEL akrosztichonos Sztárai-vers (*Mi Atyánk, Atya Isten...*), ahol a 7-szótagos sorok 7-soros strófákat alkotva 7 versszak terjedelmében adják ki a vers egészét.¹¹ Néha gyanítható, hogy egy-egy vers terjedelme előre megszabott. Tudjuk ezt a *Szigeti veszedelem*ről, de sejthető Tinódi néhány versénél is; túl kerek számok az 50 és a 100 ahhoz, hogy a versszakok számaként véletlenül adódjanak ki.¹² Mindez azonban nem metrikai zártság. Természetes hát, hogy a régi magyar vers, ha másként nem, hát szemantikai eszközökkel hoz létre befejezést, lezárást, zárlatot. Ennek szokott eszköze a kolofon, vallásos énekeknél a doxológia. Hátránya viszont az ilyen típusú zárlatoknak, hogy nem tartoznak szorosan a mű szövegéhez, ahogyan az előbb foglaltunk: külső jelölések. Általában az akrosztichonban is *vakbetű*vel szerepel mind a kolofon, mind a doxológia, ez sem gátolja meg tehát, hogy miként az a másolások során igen gyakran meg is történt, a vers szövegéről lekoptak. Vásárhelyi András *Mária-éneke* jár így például a *Thewreuk-kóderben*.

2.1. Végszó

Másolás közbeni csonkulástól védettebb és erősebb tartalmi zárás jön létre úgy, ha a vers szövege utal befejeződésre. Nézzünk meg néhány példát Gyöngyösi István műveiből:

Thököly és Zrínyi Ilona házasságáról

Asszonya is magát arra kötelezi:
Valamiben tudja, híven védelmezi.
Ezzel ki-ki maga szavát befejezi,
És az versíró is munkáját végezi.

Proserpina elragadtatása

Megjött az aratás kellő idejében,
Triptolemus takart bő búzát csírében,
Mindnyájan egymásnak voltanak kedvében,
Én is már megállok munkámnak végében.

¹⁰ A retorikai és metrikai nyíltság/zártság fogalmakat a HORVÁTH Iván által kifejtett értelemben használom. L. Uő., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 79.

¹¹ A példa HORVÁTH Ivántól való, i. m. 107.

¹² A *Dávid király mint az nagy Góliáttal megvitt* 100 strófás, a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* 50 strófás.

Mennek is szaporán erősen evezvén
A hajósok és a szelek is kedvezvén:
De én tovább menni vélek nem érkeztvén,
Itt állok meg, felvett munkámat végezvén.

A felsorolt példák hasonlósága arra mutat, sztereotip fordulatról van szó. A szerző befejeztvén munkáját, bejelenti, hogy munkájának vége van. Létezik azonban a *vége*-zárlatnak egy olyan formája is, ahol egyedi megoldást választ a költő, a *vége* szó váratlanul bukkan elő, s az olvasó utólag azonosít: nemcsak valami másnak van vége, hanem egyúttal a versnek is. Ismét Gyöngyösi:

Kemény János emlékezete

Isten a Seregek Ura s erőssége,
Kivel ő jár, annak van kész nyeresége,
Kitől el-áll pedig, hibál reménysége,
És bizott dolgában lesz keserves *VÉGE*.

Florentina

Amelyből szíveknek volt gyönyörűségek,
Sok napokra terjedt éltek egységek,
Nőttön nőtt egymáshoz szívek s kedvességek,
Mind addig míg eljött életeknek *végek*.

Természetesen nemcsak Gyöngyösit idézhetjük. Talán a legismertebb XVI. századi példa az *Árgirus széphistória* befejezése:

Árgirus

A tündérleánynak sem búsong már szíve,
Helyén vagyon immár bújdosó elméje,
Minden bánatjának vagyon immár vége,
Ez históriámnak is legyen immár *VÉGE*.

De még Balassi-verset is találhatunk ilyen zárással, igaz ugyan, hogy ezt még követi a kolofon:

Hatvanadik, Bécsi Zsuzsannáról és Annamáriáról

Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég, hogy megvolt minden édesség,
Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség,
Ékes beszéd, tréfálás, nevetség,
Ki ugyan nem elég
Bús szívemnek, mert ég,
De versemben itt legyen immár *vég*.

A XVII. századi költészetben található további példákat már csak az *RMKT* kötetszámainak és sorszámainak felsorolásával jelzem: 4/124, 5/121, 6/16, 6/93, 10/6, 11/46,

11/48, 11/109, 11/110(30) ... Ezek közé a versek közé csak a szigorúan szabályos alakokat vettem fel, nincs közöttük a *mindvégig* zárás, valamint azok sem, ahol a *vége* szó nem a legutolsó.

2.2. *Ámen*

Szemantikai zárást hoz létre az *ámen* szó is, használata az előbbi csoportnál sokkal gyakoribb. A XVII. századi példák helyett ismét csak egy teljességre nem törekvő jelzet-felsorolást mutatok be: 1/18, 1/67, 1/83, 1/103, 1/108, 1/109, 2/2, 2/18, 2/35, 2/54, 4/4, 4/9, 4/11, 4/13 és további Thordai M. zsoltárok, 4/36, 4/39, 4/44, 4/51, 4/52, 4/127, 5/21, 5/27, 5/50, 5/57, 5/63, 5/105, 5/108, 5/110, 5/118, 5/138, 5/153, 6/89, 6/106, 6/150, 6/186, 6/190, 7/15, 7/47, 7/81, 7/86, 7/87, 7/91, 7/92, 7/104, 7/106, 7/114, 7/145, 7/149, 7/155, 7/156, 7/178, 7/200, 8/29, 8/39, 8/53, 8/57, 8/60, 8/64, 8/89, 8/94, 8/99, 8/121, 8/128, 8/133, 8/137, 8/139, 8/149, 8/169, 9/36, 9/71, 9/91, 9/149, 9/172, 9/184, 9/211, 9/220, 10/12, 10/112, 11/47, 11/62, 11/89, 11/92, 11/103, 11/104, 11/129(13), 11/161, 11/178, 11/206, 11/208, 11/209, 11/216, 11/217, 11/223, 11/225, 11/227, 12/150, 13/4, 13/12. És ebben a 100 verset tartalmazó felsorolásban nincsenek benne azok az alakok, ahol történik ugyan szemantikai zárás, van ugyan *ámen*, de a szó nem a legutolsó (pl. Mindannyian *ámen!* mondjunk).

Néhány XVI. századi példát érdemes idézni is. Sárközi Máté *Katonaéneke* a kolofonos megoldást mutatja:

Ezeröttszázkilencvenhétben,
Szerzé ezt egy jó kedvében,
Az nagy Isten seregében,
Áldott légy örökké, *ámen*.

Dézi András *Halott temetésekor való isteni dicséretének vége* szabályos doxológia, számtalan édestestvére előfordul a régi magyar versekben:

Dicsértessél Atyaisten,
Te szent Fiaddal mennyekben!
Szent Lélekkel egyetemben,
örökkön örökké. *Amen!*

Balassi Bálint is alkalmazza az *ámen* szót záró pozícióban. Ilyen verse a *Nincs már hová lennem...* kezdetű, és az *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű. *Ámennel* zárul a *Három himnusz* is, egyszerre befejezve a Szentlélek himnuszt és a három versből álló ciklust is:

Te regulád szerint hogy igazán élvén,
Hozzánk tartozókkal imádjunk dicsérvén,
Téged vigasztaló Szentlélek Úristen,
Mindörökké *Ámen*.

A legerőteljesebb befejezést szerintem Ecsedi Báthori István érte el ezzel az eszközzel *Noé fát készíti bárkának...* incipitű versében.¹³ 24. strófája így fest:

¹³ A szóban forgó strófa struktúrájáról ír HORVÁTH Iván, *A versérzék modellezése*. ItK 1973. 380.

Ámen, ámen, ámen, ámen,
ámen, ámen, ámen, ámen,
ámen, ámen, ámen, ámen,
ámen, ámen, ámen, ámen.

3. A heterometrikus versformákról

A dolgozat most következő része szól a címben emlegetett +1-ről. Gondolatmenetünk ott kezdődik, ahol Horváth Iván Eresztvényen elhangzott előadása¹⁴ véget ért. Ott — többek között — az *izo-szabályról* hallhattunk; arról, hogy a régi magyar vers tülnyomórészt izometrikus, izorímes és izostrofikus. A XVI. századi versek metrikai repertóriuma alapján lehetetlen nem levonni azt a következtetést, hogy az egyformaság szabálya uralkodik. Ahogyan elkezdődik a vers, úgy is folytatódik; érvényes ez a szótag-számokra, rímekre és strofaformákra egyaránt. Különösen érdekes tehát minden olyan forma, ami megsérti az *izo-szabályt*. Ilyen szabálysértés például a Balassi-versszak, amit kvázi-izometrikusnak és kvázi-izorímesnek nevezhetünk. Balassi Bálint verselésének újítása így is hatalmas lépés a *teljesen* egyforma struktúrákhoz képest.

Az *izo-szabály* ismeretében a hetero-struktúrák a különös jegyét viselik magukon. A hagyományos verselési formák tükrében minden rendbontás fontos lehet, hiszen feltehetjük a kérdést: *miért másforma?*

3.1. Szegedi Gergely egy verséről

Tekintsünk például egy négysoros, hetesekből álló strofát. Ez izometrikus. Sértsük meg most az *izo-szabályt* egy picit, úgy, hogy az egyik sor (mondjuk a második) legyen egy szótaggal hosszabb: 7-8-7-7. Van-e ilyen formában frott régi magyar vers? Van, méghozzá meglepő módon nem is egy. Szegedi Gergely ilyen formában írt *Cantio ad coenam domini* címmel egy verset. Így kezdődik:

Gyakran nekünk kellene
Istennek hálákat adnunk
Sok jó teteményiről
kellene emlékeznünk.

Ugyanilyen 7-8-7-7 formában íródott még a *Mondjatok dicséretet...* kezdetű XVI. századi ének, a XVII. században pedig a *Jézus Krisztus mi Urunk...*, az *Áldjon az én lelkem...* és a *Kegyes szép Szűz Mária...* Az izometria még nem meglepő, hiszen *vannak* izometrikus verseink; az a meglepő, hogy több versünk egyformán izometrikus, és a sorok szótagszáma a verseken belül és a másolatokban is stabil. A magyar fül hajlamos eltüntetni egy szótagnyi különbséget, gyakran többet is. Stoll Béla például így ír a *RMKT* XVII. 3. kötetében egy vers jegyzeteiben¹⁵: „A Vásárhelyi-dk. betoldott levelére a változat 4-7. versszaka van írva. Mivel éppen ezek a többi változatban nem szerepelnek, valószínű, hogy az ének eredetijében nem voltak meg. Az eredeti szöveg 12/12/14/12 szótagszámú sorokból állott; a betoldott versszakokban ennek nyoma sincs. A heterometrikus strofák izometrikusokká váltak. Ez a folyamat már az I. és II. var. szövegeiben megkezdődött; a Halasi jegyzetkönyv 1745 körüli szövegé-

¹⁴ HORVÁTH Iván, *Történelmi rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsből*. ItK 1989. 193.

¹⁵ *RMKT* XVII. sz. 3. kötet 656., a 209. sz. vers jegyzete.

ben pedig már következetesen 12/12/12/12 felosztású strófiákat találhatunk. (Ugyanez történt a 197. sz. ének szövegével is; ott Balassi 12/12/12/13 felosztású strófiája változott 12/12/12/12-re) ...” Vagy egy másik *RMKT* kötetből Varga Imre sorai¹⁶: „Annak azonban, hogy [a versnek ez a változata] szerzői szöveg lenne, ellene mond az a körülmény, hogy ebben a változatban a többi forrástól eltérőleg a harmadik sorok ugyanannyi szótagból állnak, mint az első kettő és az utolsó. A nyolc szótagú sorok régiesebbek, eredetibbnek tetszenek, mint a [...] többi sor mintájára 11 szótagra való kiegészítés következtében létrejött strófaszerkezet harmadik sorai.” Úgy gondolom, hogy a *lectio difficilior* textológiai szabálya így is specializálható: *egy verses szöveg két változata közül nagy valószínűséggel a heterometrikus az eredetibb.* Ebből pedig következik, hogy a stabil izometrikus forma ugyancsak különös forma.

Visszakanyarodva a 7-8-7-7 metrumhoz, felfigyelhetünk még egy meglepő tényre. Három hetes és egy nyolcas sorból ugyanis elő lehet állítani még a 8-7-7-7, 7-7-7-8 és 7-7-8-7 formákat is, de ezekre *nincsenek* példánk. (Egyedül az utolsóként említettre van egy kései példa, az is még megtoldva egy 4 szótagos refrénnel.) Sőt, háromsoros strófiánk és öt vagy több soros sincs, amiben hetesek közt egy árva nyolcas lenne. Honnan hát akkor a 7-8-7-7-es csoport?

A megoldáshoz a nótajelzés vezet el. Szegedi Gergely verse fölött ez áll: *Ad notam Virgo Dei genitum.* Helyesen: *Virgo Dei genitrix...*, vagyis az ének egy latin disztichon *dallamára* énekelhető. Furcsának tűnhet, hogy egy disztichonnak dallama van, de tudjuk, Sylvester János is azt tartotta, disztichonjai különösen énekelve, a dallamukkal együtt kedvesek a fülnek. Humanista ódagyűjtemények szinte minden antik metrumhoz rendeltek dallamot, és nem csak a szótagszámukban állandó formákhoz. Egy hexameter sor hosszúsága 13 és 17 szótag között változhat. Ha dallamot kap, mint például Honterus ódagyűjteményében, akkor elvileg a dallam hossza is változhat (szaporázással, hajlításal, melizmázással). A disztichon eredeti képlete:

- UU / - UU / - UU / - UU / - UU / - V |
- UU / - UU / - // - UU / - UU / -

Ennek megfelelően lehet a dallam megfelelő helyein szaporítani vagy összevonni a hangokat. Mégis, a gyakorlat azt mutatja, hogy a dallam nem módosul olyan könnyen, mind a dallam nélküli szöveg. A latin versek szótagszáma általában még változó, mégis az elsőként leírt versszaknak normatív ereje van, e fölé a sorpár fölé van írva a dallam. A kotta, mint ritmusminta szerepel. A metrumképlet a *Virgo Dei genitrix...* esetében az alábbi ritmussal születik meg az első két sorban:

Virgo Dei genitrix, quem totus non capit Orbis;
In tua ve clausit, viscera: factus homo.

- UU / - - / - - / - UU / - UU / - -
- UU / - UU / - // - UU / - UU / -

A magyar versek nótajelzéssel hivatkoznak a latin szövegre és a hozzá tartozó dallamra. Ez a dallam azonban már nem a változó, elméletileg szabad szótagszámú eredeti, hanem a kotta által rögzített, állandó hosszúságú hangsor. A korábban mondottak szerint a nótajelzésnek metrumot definiáló szerepe is van, itt a dallamminta által definiált metrum pedig a megkötött, rögzített ritmusú és szótagszámú disztichon lesz. A

¹⁶ *RMKT* XVII. sz. 11. kötet 789., a 83. sz. vers jegyzete.

hexametert a harmadik láb után elvágva, a pentametert pedig a sormetszetnél osztva kialakul a 7-8-7-7 szótagszámú magyar strófa.

Nem kell tehát feltétlenül disztichon-kísérletet látnunk Szegedi Gergely versében, hiszen időmértékesen nem disztichon, és a ritmizos (hangsúlyokon alapuló) disztichon is igencsak döcögve, kínosan lenne kiállabilátható belőle. Épp a szokatlan szótagszámok merev betartása mutatja, hogy Szegedi nem élt az időmértékes metrum adta szabadsággal, csupán a rögzített hosszúságúnak vélt dallamot követi. A XVI. századi vers persze még énekvers volt, így ez a vers is dallamában őrizte (meddig?) az antik forma emlékét, de szövegében a magyar nyelv hangsúlyviszonyai érvényesülnek, a kötött szótagszám ütemeket hoz létre, jogosan beszélhetünk hát 7-8-7-7-es metrumról.

Zemplényi Ferenc a felező tizenkettes eredetéről értekezve¹⁷ mutatott be hasonló folyamatot. Az aszklepiadészi strófa családjából eredeztetett felező tizenkettes sor eredetileg szintén időmértékes forma. A dallama is metrikus dallam. A különbség az előbbi példával szemben csupán annyi, hogy ez a forma eredetileg is szótagszámtartó volt, a dallam is rögzített szótagszámokhoz csatlakozik; így a létrejövő magyar sor és versszak eredeztetéséhez nincs szükségünk a dallam segítségére. Ráadásul a folyamat eredménye izometrikus, izorímes strófa. Éppen emiatt nem tisztázta a szakma egészen Zemplényi dolgozatáig az eredet kérdését. Történetesen olyan formával volt dolga, ami nagyon is illeszkedett az izo-szabály által szervezett verseléshez. Ugyanilyen okokból kifolyólag nem szoktunk tudomást venni arról a nyilvánvaló tényről, hogy Weöres Sándor közismert verse, a

Bóbita, Bóbita táncol,
Körben az angyalok ülnek,
Béka hadak fuvoláznak,
Sáska-hadak hegedülnek.

szabályos hexameter sorpár. Fülünk az állandó szótagszámok miatt (teljesen jogosan) hangsúlyokat érzékel; a strófa sorai pedig történetesen időmértékesen is azonos ritmusúak, tehát a létrejövő strófa szimultaneitásának ellenére túl jól illeszkedik izometriához szokott versérzékelésünkhöz.

3.2. +1 szótag

Az eddigiekben azt tapasztaltuk, hogy a 7-esek közt egy 8-as típusú izo-szabály-sértésre csak egy fajta példák vannak, és az izometrikus formától így történő eltérésnek jól megfogalmazható oka van. Próbálkozzunk most más izometrikus formával is! Vegyünk egy felező 12-est, és rontsuk el egy picit (egy szótagtöbblet erejéig). Akár 3 soros, akár 4 soros, akár 5 soros formát választunk, ezt a műveletet csak úgy tudjuk elvégezni, ha az utolsó sort rontjuk. Másféle (elvileg lehetséges) forma egészen egyszerűen nem fordul elő a XVI. századi költészetben. Az utolsó sorokban 13-as formák viszont mind előfordulnak. A 3-sarkú változatra jó példa Bornemisza Péter híres búcsúverse, a 4-sarkúra Ilosvai Péter *Toldi Miklós históriája*, és az 5-sarkú változathoz is hozható két példa 1600 előttről. Van-e oka ennek? Már Arany János is megjegyezte, hogy a 13-as sorfaj rendezen a 12-es sorok után fordul elő.¹⁸ Miért van ez így?

Könnyebb a válasz, ha nem csak a 12-esekre vagyunk kíváncsiak. Emlékezzünk Tinódi versére:

¹⁷ ZEMPLÉNYI Ferenc, *A felező tizenkettes eredete*. ItK 1989. 242.

¹⁸ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*. Ó. m. X. Bp., 1962. 480.

Summáját from Eger várának,
Megszállásának, viadaljának,
Szégyenvallását császár hadának,
Nagy vigasságát Ferdinánd királynak.

Ez 10-10-10-11-es. Erről a versformáról Vekerci József így ír a *Szent László éneket vizsgálva*¹⁹: „Magyar verstani szempontból figyelmet érdemel az a szabályszerűség, hogy a versszakok utolsó (negyedik) sora többnyire hosszabb az első háromnál. Ugyanezt a szabályszerűséget mutatja a költemény dallamának ritmusképlete: az első három sor 10 szótagos, az utolsó sor 11 szótagos. E verselési sajátosságnak latin előképe nem ismeretes. A ritmikus latin himnusz-költészet előszeretettel használ ugyan négy soros strófákat, de a strófák vagy egyenlő sorúak, vagy (ritkábban, pl. a ritmikus sapphói strófában) a negyedik sor rövidebb az első háromnál, de sohasem hosszabb. A ritmikus latin világi lírában eleve háttérbe szorul a quatrainnek domináns szerepe, sőt általában az izosztichikus strófaszerkesztés elve, így a hosszabb és rövidebb sorok a legkülönbözőbb kombinációkban keverednek, anélkül, hogy bárminő tendencia mutatkoznék a zárósornak a régebbi nibelungi strófa módján való megnyújtására. Így szükségszerűen feltételeznünk kell, hogy a *László-ének* szerzője a korabeli magyar költészet gyakorlatából merítette e ritmikai fogást. A következő évszázadból fennmaradt verses szövegek (és részben dallamok) megerősítik ezt a feltevést: a XVI. sz. végéig megfigyelhető ugyanez a gyakorlat a magyar históriás énekekben, verses széphistóriákban és kantilénákban. Ezek szerint már a XVI. század végén gazdag magyar élőszóbeli költői (énekmondói) gyakorlattal kell számolnunk, amely latin mintáktól független, önállóan kialakított verselési törvényszerűségeket követett, mondhatni »kiírt« formákkal dolgozott.”

Vekerci Józsefnek is a német verselés jut eszébe a strófazáratról, ezt említi Arany is példaként.²⁰ A Nibelung-versszak és néhány rokona (a Kudrun-strófa és a Kürenberg-strófa) tényleg emlékeztet erre.²¹ A párhuzam azonban csak látszólagos. A magyar strófák szigorúan szótagszámlálóak, míg a németek nem. Két különböző verselési rendszerről van szó, hatást igencsak nehéz lenne kimutatni.

Faggassuk inkább tovább a XVI. századi versek metrikai repertóriumát. Megfigyelhető, hogy a nagyon gyakori izometrikus formák (és kvázi-izometrikus formák) mellett létezik egy kevésbé gyakori, de azért mégiscsak adathozható csoport; azoké a metrumoké, ahol egy sor kivételével minden sor egyforma, az az egy pedig csupán egyetlen szótaggal *hosszabb*. Nézzük meg, hol helyezkednek el a strófákon belül ezek a hosszabb sorok. A 8-asoknál a 8-8-8-9 a leggyakoribb, a 10-eseknél a 10-10-10-11, a 12-eseknél a 12-12-12-13; a háromsorosoknál is van 10-10-11, 12-12-13; az 5-sarkúaknál is 10-10-10-10-11, 12-12-12-12-13.²² Az adatok azt mutatják, hogy valamiféle metrikai

¹⁹ VEKERDI József, *Szent László-ének*. In *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979. 17.

²⁰ ARANY János, *A magyar nemzeti versidomról*. Ó. m. X. Bp., 1962. 254.

²¹ Természetesen itt a régebbi Nibelung-strófáról van szó, amely verselését tekintve hangsúlyszámláló forma, nem pedig arról a modernizált hangsúlyváltó formáról, amelyet verstanaink (és a középiskolás tankönyvek is Tóth Árpád verselésének tárgyalásakor) nibelungizált alexandrínként emlegetni szoktak.

²² Itt be kell vallanunk egy durva csalást. A gondolatmenet érdekében egyszerűen fogalmaztunk, pedig ennél rafináltabb a dolog. A felsorolt példákban ugyanis mindig páros szótagszámú sorokat követ egy hosszabb. Olyan példák, ahol fordítva lenne a dolog (pl. 9-9-9-10, 11-11-12) nincsenek. Ennek az okát nem tudom. A tény arra enged következtetni, hogy a magyar verselés ismerte a párosság/páratlanság fogalmát, mielőtt még szembekerült volna a jambusok és trocheusok hatásával. (Onnan kezdve természetesen kerül elő a párosság/páratlanság a him- és nőrímek okán.) Úgy gondolom, a jelenség annyira fontos és meglepő, hogy megérdemelne egy alapos for-

strófazárlat figyelhető meg. A szótagtöbblet révén metrikai határjelölés jön létre. Az izometrikus strófák esetében ilyen határjelölést csak a rímelés biztosít. Izorimes strófákat elképzelve érvényes az a szabály, hogy addig tart a strófa, amíg a sorok visszármlenek az elsőre. Amikor új rímhívó következik, az már egy új strófa. Ez szép is lenne így, de nem ilyen átláthatóan egyszerű a helyzet. Gondoljunk csupán Tinódi „százötven” vala rímére, és máris beláthatjuk, hogy a rímelés csak elméletben jelzi mindig a versszak határát. Számos esetben nem is beszélhetünk a mai értelemben vett rímelésről a XVI. században, nagyon gyakran csak a sorvégi mássalhangzók, például egy tárgyrag ismétlődik. Máskor meg olyan sok egyféle toldalék jelenik meg a sorok végén, hogy sorszámítás nélkül nem lehet új strófáról beszélni. Az izo-szabály egyik hátránya a tagolatlanúság. Ezt küszöböli ki a versszakok imént bemutatott hosszabb zárósora. A szótagszám-többlettel megjelölt strófavég a rímeléstől függetlenül *befejeződik*.

3.3. +1 sor

Lépünk most eggyel magasabb metrikai szintre. Nézzük meg, hogy fest a befejezés megjelölése a versegész szintjén. Horváth Iván megállapítása az izo-szabályról a strófákra is érvényes, azaz a régi magyar versre az egyforma versszakok a jellemzőek. Az FC-csoport Eresztvényen elhangzott dolgozata²³ pedig éppen a kivételekkel foglalkozott, azokkal a XVII. századi versekkel, amik strófaváltóak. A strófaváltás, ha kis számban fordul is elő, éppen azért érdekes, mert az izo-szabály sérül, és a szabálysértésnek vélhetően oka van. Kozák László vette észre²⁴, hogy a *Szigeti veszedelem* versszakai mindig akkor csonkák, ha az eposzban etikai vétség esik. Vergilius is akkor rak spondeust a hexameter kötelezően daktilusos ötödik lába helyére, amikor az eposzban a szolgák kerekednek fel neveltséges harcukhoz.²⁵ A szabálysértésnek persze az izo-szabály esetében nem ilyen konkrét okát keressük.

Az FC-csoport vizsgálatai szerint a strófaváltások típusokba sorolhatóak. Az egyik csoport jó képviselője Ádám János *Vagyok nagy örömben...* kezdetű verse, ahol a Lucretia-strófák közé ékelődik egy négy-sarkú 12-esekből álló középső rész. Ennek a középső résznek akrosztichonja is van, a strófaváltás oka az lehet, hogy két külön verset szerkesztett össze a költő.

Számunkra az FC-csoport által elkülönített másik két típus érdekes különösen. Az egyikben a strófaváltás a vers végén következik be, *metrumváltással*; a másikban ugyanott, de sortípusváltás nélkül. Az előbbire jó példa *Alexandriai Szent Katalin verses tegendája*, ahol a költemény szakadatlanul sorjázó 8-asait hirtelen négy 7-es rekeszti be. A másik típusba azok a versek tartoznak, ahol az egyforma strófákat ugyanolyan szótagszámú sorokból álló strófa zárja le, de ennek a strófának *eggyel több* sora van. Például a négy-sarkú tizenketteseket egy ötsarkú követi. Jellemző, hogy ezt a típusú strófaváltást éppen Wathay Ferenc költői életművén lehet a legszebben bemutatni, hiszen az ő verselésében még igencsak a XVI. századi formakincs a meghatározó. Feketetoronynbeli rabsága a XVII. század legelejére esik, verseinek nótajelzéseiből érdekes módon Balassi szerelmes verseinek és Tinódi históriásénekeinek ismeretére következtethetünk. Meg

matörténeti vizsgálódást. A most beismert csalás ellenére a gondolatmenet persze nem hibás, a leggyakoribb tárgyalt típusú heterometrikus formákat valóban a felsorolt képletek alkotják.

²³ FC-csoport, *A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben*. ItK 1989. 250.

²⁴ KOZÁK László, *Zrínyi költészetének néhány újabb aspektusa*. In *Zrínyi dolgozatok VI (1989)*. Bp., 1989. 256.

²⁵ LAKATOS István, *Mit akarhat egy műfordító?* In *Vergilius összes művei*. Bp., 1967. 389–400. Idézi KOZÁK László, i. m.

kell azonban jegyeznünk, hogy Tinódi *nem* fejezte be így egyetlen versét sem.²⁶ Megtalálható ugyan nála a sortöbblletes zárás, de nem a *versek*, hanem egyetlen esetben, az *Egervár históriája részeinek* a végén, kivéve az utolsó, a vers befejezését is jelentő rész zárószakaszát.

Vizsgáljuk most meg Wathay Ferenc verseinek metrumait, ellenőrizve az FC-csoportnak azt az állítását, hogy a versvégeken sortöbbltet *vagy* sorhiányt találhatunk. Vegyük sorra a dolgozatukban található felsorolás tételeit:

<i>Fényes dicsőségben lakozó...</i>	(sortöbbllet)
<i>Elindulván neki mondtam...</i>	(sortöbbllet)
<i>Szegény Magyarország...</i>	(sortöbbllet)
<i>Ó, keserves lölköm, miért...</i>	(sortöbbllet)
<i>Ázsiának földé, eluntalak...</i>	(sortöbbllet)
<i>Forgószélnél forgóbb...</i>	(sortöbbllet)
<i>Föld, hogy tűrhedd, nem...</i>	(sortöbbllet)
<i>Lássuk, nyomorultak, mit mond...</i>	(sortöbbllet)
<i>Hálaadás az főbb Istenhöz...</i>	(sortöbbllet)
<i>Ó, te én bolond elmém...</i>	(sortöbbllet)
<i>Széles ez föld hátán...</i>	(sortöbbllet)
<i>Magasztallak szent úr...</i>	(sortöbbllet)
<i>Soha én már nem tudom...</i>	(sorhiány)
<i>Hozzád, seregek Ura, kiáltok...</i>	(sortöbbllet)
<i>Örüljetez az úrban, hívek...</i>	(sortöbbllet)
<i>Áldott magyar nemzet, kevés...</i>	(sortöbbllet)
<i>Isten áldotta, ó, szép...</i>	(sorhiány)

27 versszövegből 17 változtat metrumot az utolsó strófájában, egy (néha két) sor eltérést tapasztalhatunk. Feltűnő, hogy a sok sortöbblletes zárás között csak két sorhiányos példa akad. Vegyük őket alaposabban szemügyre. A *Soha én már nem tudom...* kezdetű vers utolsó versszakai így festenek:

24. Es mint Thimeus fia theis megh giogietattoll,
s mikenth Cananea Azoni meg halgattatoll,
Ne felly mert Haboktull hid el nem burettatoll,
25. Leg' bekesegh thüresben s egikiczint uarakozall,
Az Rabsagtull megh ment Isten cziak benne biszall,
Ne hadd azert magad es semmit se bankodgiall,
26. Aruan marat Tarsadtull nem soka megh lattatoll,
Sok siralmid helett es megh uigaztaltatoll,
Ez nagi Tengeör melleöl maid haza boczattatoll.
27. Watthay eztt haluan, tauozek Siralmatoll,
Ortzaiatt megh törle, s Ira ezt úgi magatoll.

Az *RMKT XVII.* 1. szerint 27 szakaszos vers, és ezt a tagolást vette figyelembe az FC-csoport is. Észrevehetjük azonban, hogy a 26. és 27. strófa rímei egymás között is rímelnék, tehát a rímeltérés nem jelez strófahatárt. Megtalálható viszont a metrikai

²⁶ Ellentétben az FC-csoport állításával, i. m. 251.

határjelölés másik eszköze, a sorhosszúság eltérés! A vers metruma: a14–a14–a13, ahol a 14-esek 7–7, a 13-asok 6–7 alakban bonthatók tovább. Ha tehát a 27. strófa külön versszak, akkor két 14-es sorból kellene hogy álljon, ezzel szemben a vers két zárósora 6–7 osztású 13-as. Vagyis nem új strófa kezdődött, hanem ahogyan azt a rímek is jelzik, a 26. szakasz kapott két sor *többletet*.

A másik sorhiányosként jelzett Wathay-vers az *Isten áldotta, ó, szép...* kezdetű ének befejező szakaszai így következnek:

24. Az kiuell enis oztan uigadnek,
s mint az Madarak sokall uigab lennek,
Ahh mel halakatt Istennek adnek,
Ha yl io fídött valaha erhattnek.
25. Isten szent Isten, kőniőrül raytam,
s adgiad meg latnom az kitt othon hattam,
Vele szent neued hog en Aldhassam,
Szép kikelettben enis reszem lassam.
26. Eg' szegen Lelek eztett Enekle,
Sitkey Görginek ayandekon külde,
Nagi fohazkodua az Istent keree,
Mihazna Elte, soka ne giötörne.
27. Tengermellett, egi Arniekszeken szersze,
Hogi Madarakatt az Ablakrül nesze.

Mint az előbb is, az *RMKT* 27 strófára bontja az éneket, így az FC-csoport is. A rímek újfent nem különítik el a 26. és 27. strófát. A vers metruma a10–a11–a10–a11, ahol a 10-esek 5–5, a 11-esek 5–6 osztásúak. Ha a 27. szakasz külön versszak lenne, akkor egy 10-es és egy 11-es sor következne a 26. szakasz után, de nem így történik, a szóban forgó két sor 11-es. Tehát ismét két sor *többletről* van szó, a strófa utolsó sorának szótagszámával frt Wathay még két sort.

A két Wathay-vers vizsgálata alapján kimondhatjuk, hogy Wathay egyik versében sem találunk sorhiányt, a költő *minden* esetben *sortöbblettel* jelölte meg strófaváltásai-ban az énekek végét.

4. A rímvázlat

Az előző példánknál a rímek azonossága segített belátni, hogy *nincs* metrikai határ egy adott helyen. Ez a határ a strófák szintjén nem létezett, hiszen a rímelés strófán belüli tényező. Lehetséges azonban magasabb szinten is jelezni a metrikai határt rímekkel. Gondoljunk például a szonettre, annak is az angol változatára, ahol három keresztírmes részt egy párrím zár le. Ez a párrím ráadásul igen gyakran arra csábítja a szerzőt (még Shakespeare-t is), hogy csattanóval zárja retorikailag is a verset. Szöveg ellentétben Verlaine *Költészet*ánál, itt a három kiátkozott verskellék, a retorika, a rím és a csattanó egy ponton jelentkezik a szonettekben, a legvégén.

A legcsattanósabb Shakespeare szonett-zárlat a *Rómeó és Júlia* báltermi dialógusának végén található. A két főhős, miután egy szonett erejéig szót vált egymással, egy csók csattanásával zárják le a dialógust, s ezzel a szonett szemantikai zárlatot is kap.

Shakespeare drámai jambusa (vagyis a rímtelen *blank verse*) is rímel néha. Jelentek, felvonások, nagyobb monológok igen gyakran fejeződnek be párrímes zárlattal.

Ennek magyar megfelelőjét egyetlen helyen találtam meg eddig, a Balázs Mihály által megtalált²⁷ *Colloquium*... címen emlegetett dráma prózai monológjainak végén.

A rímelés (rímszegénység) olykor azonban megtevésztő is lehet. Erre jó példa Rimay János egyik verse, az *Örök életnek, szép idősségnek kénccses fejedelme*... incipitű. Ennek utolsó strófái így következnek:

Oh áldott bévség,
Buzgó kegyesség,
Lelkünk édes étke,
Kiből ki nem szítt
Idvözítő ízt
Eddig senki vétke.

Csak Pharisaeus tölt
Kevélysége részt
Ebbe nem vehet:
De Publicanus
Üresült keble
Véle búval telhet

Nékem is látnom
S add tapasztalnom
Ezt az dücsőséget,
Kiben mi vétünk
És gyakor sebünk
Nem ér soha véget.

S bév áradása
Soha látása
Nem mutat feneket.

Eckhardt Sándor jegyzete szerint²⁸: „az ének vagy befejezetlenül maradt, vagy a kiadó csonkán kapta kezébe.” A rímek nem igazítanak el bennünket, mert igaz ugyan, hogy a befejező sor 'feneket' szava rímel a megelőző hatos sorok 'dicsőséget'-'véget' szavaira, de ezt akár véletlennek is tekinthetjük, hiszen az ezt megelőző strófa hatosainak rímzavai is pontosan rácsengenek: 'vehet'-'tehet'. A metrum sem igazít el bennünket, hiszen egy teljes 5-5-6-os periódus hiányával vagy többletével kell számolnunk. Attól a megfigyelésünktől, hogy sortöbblettel sokszor, sorhiánnyal viszont nagyon ritkán találkozhatunk, most tekintsünk el; ne bizonyítsunk a bizonyítandóval! Keressünk más érveket. Megfigyelhető, hogy az egész Rimay-versre érvényes a grammatikai és metrikai struktúra párhuzamossága. Horváth Iván mutatta be²⁹, hogyan lehet megfeleléseket találni metrika és grammatika között, esetünkben az *egy sor* — *egy szintagma* és az *egy strófa* — *egy mondat* egybeeséséről van szó. A gondolatmenet versszakról verszakra halad, mindig bekerekítve a mondatot a szakasz határára érve. Igaz, hogy az utolsó teljes strófa ponttal ér véget, de annál beszédesebb a következő

²⁷ Az elveszettnek hitt dráma megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, erről: BALÁZS Mihály, *A nagyváradi dialógus*. Kézirat.

²⁸ Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 206. A 46. sz. vers 62. sorának jegyzete.

²⁹ In „Az idő és hírnév”. Szerk. KECSKÉS András. Bp., 1984. 48-55.

sor 's' kötőszava, és az, hogy a befejező három sor alárendelt tagmondat. Hozzátehetjük még azt is, hogy a Rimay által írt argumentum bőven és pontosan elmondja, miről fog szólni a vers. Az argumentumban megelégedett gondolatmenet pontosan a leírt vers végéig tart, tehát bátran állíthatjuk, hogy a vers se nem csonka, se nem befejezetlen. Befejezett abban az értelemben is, hogy a vers vége metrikai határjelöléssel külön jelezve van, erre szolgál a *periódustöbblet*.

A vers tartalmának ismerete megkönnyítette helyzetünket. Ugyanilyen könnyített helyzetben vagyunk Zrínyi egyik versénél is. Az *Orpheus Plátónál* címmel emlegetett vers utolsó szakasza csonka, a kiadások is kipontozzák a strófa hiányzó részét. Az FC-csoport következése szerint³⁰ „elhibázott az a feltevés, hogy ha egy strófaismétlődő vers utolsó szakasza mínusz sort vagy periódust tartalmaz, akkor a vers csonka.” Igaz ugyan, hogy „a vázolt verszárásnak a magyar költészetben rendkívül erős a hagyománya”³¹, de megfigyelésünk szerint ebbe a hagyományba csak a *sortöbbletes* zárások tartoznak bele, a sorhiányosak nem. Zrínyi e versének argumentumából pedig tudjuk, hogy a vers többről szólna, Orpheus még ki sem hozta a pokolból kedvesét, és semmi nem hangzott el a végkifejletről, amikor Euridice hátranéz, és kővé válik. Az a gyánánk, hogy ebben az esetben nem Zrínyi tudatos metrikai eljárásáról lehet szó, hanem inkább arról, hogy egy kéziratlap elveszett.

5. A +1-es szabály

Rimay egy teljes periódust ismételt meg verse végén, egy lépéssel tovább ment, mint mestere, Balassi Bálint, aki *Segéj meg engemet, én édes Istenem...* kezdetű versét így fejezi be:

Régen egy galambot ha Noé megtartott,
Hát hogy hadnál engem, kit Fiaid megváltott,
Ki tégedet régen keserven kiáltott,
Szíve szerint áldott?

Segéj azért engem, kegyelmes Istenem,
Örvény fenekére ne hagyj alámennem;
Kiért az míg élek, kész vagyok hű lennem,
Nagy háladást tennem,
Szent neved dicsérnem.

Arra is van példa, hogy a vers utolsó periódusában találunk eggyel több kissort. Ilyen Wathay *Csalárd ezerhatszáz...* incipitű éneke. Ez az utolsó szakasza:

Eztt azki föll ieg'ze,
s Szonkent egiben szede,
is ez Papyrusra,
Ne ueld szinten Bolond,
demegh niomta nag' gond,
s aggh cziak az szabadsagra,
azert Siralmas Eő
s banatos szíueő eő,
Nintz gondgia az hadakra
auag' az Poharokra.

³⁰ FC-csoport, i. m. 252.

³¹ *Uo.*

Miért van szükség a versvég ilyen, sortöbblletes (periódus többlletes) határjelölésére? Miért jellemző ez éppen a históriás énekekre (Tinódi, Wathay)? Azért, mert az izostrófikusság egy végtelen, és végtelenül monoton strófasorozatot definiál. Az a szabály, hogy minden versszak egyforma, lehetlenné teszi a vers végének hiányérzet nélküli lezárását. Egy monoton sorozat megszakadása *elhallgatás*. Kívánja a folytatást. Jól mutatja ezt az gyakorlatunk, hogy amikor sok elemből álló felsorolást félbeszakítunk, akkor három egyforma pontot teszünk, jelezve, hogy a sorozat *folytatódik*. Amíg a strófákon belül a szótagtöbblletes sorok a strófák elkülönülését eredményezték, addig a sortöbblletes zárás metrikai zárlatként működik.

Hogy ez az eszköz nemcsak metrikai szintek legvégén jelentkezhessen, arra Tinódi mutat példát, ő egyik históriájának részeit fejezi így be. Wathay is alkalmazza a sortöbblletes metrikai határjelölést versen belül. Részeket különít el, párbeszédeknel szabályosan az idézőjel szerepét töltik be a plusz sorok.³² Az izo-szabály által tagolatlan formát tagolja ezzel az eszközzel. Olyan verse is van, ahol a strófák is szótagtöbbllettel fejeződnek be, és a vers is sortöbbllettel ér véget. Legelső éneke, a *Fényes dicsőségben lakozó szent Isten* kezdetű, így zárul:

Wram ad megh lattnom Arua tarsomatis,
Vele Barathimat, szegen Haszamatís,
Elegeld meg kerlek sok niomorgasomatis.

Seött ezennis utol keröm Fölsegedeth,
En szegen Hazamban ued hozad Lölkeömeth,
Az Poganok között ne messed el Elthemeth.

Seregek uranak egy bünös szolgália,
Az Jesus Christusnak giarlo zegen rabya,
Zent Lelek Istennek, ira eztt eg' Aruaya
Mesze Napkelettre török Orzagh torkaban.

A 10–12–13-as szakaszok a strófák szintjén, a többlletsoros befejezés pedig a verségész szintjén mutatja be a +1-es szabályt.

Ennyi példa után kimondhatjuk a dolgozat fő tételét, a +1-es játék általánosított szabályát. Feltételezzünk egy

szótag-(ütem)-sor-(periódus)-strófa-(rész)-vers

szinteződést, és számozzuk meg ezeket a szinteket. Legyen egy szint metrikai zárásának az a szabálya, hogy egy *n*. szint zárásához az utolsó (*n*–1). szintű elembe eggyel több (*n*–2). szintű elemet kell felhasználni. A zárójelbe került szinteket el is lehet hagyni, ha ilyenek nincsenek. A bonyolultnak tűnő szabályt könnyű példákkal megvilágítani. +1-es zárlat a Balassi-periódus végén a hetes kissor: 6–6–7; az 5–6-os osztású 11-es sor az utolsó ütemében hord eggyel több szótagot; Wathaynál van példa olyan versre, amiben a vers utolsó nagysora tartalmaz eggyel több kissort; +1-es strófazárlat figyelhető meg a 13–13–19-es versszakokban az ütemek szintjén, ha az osztást is figyelembe vesszük, 6–7–6–7–6–6–7 formán; a Toldi Miklós nótájáról és a sortöbblletes verszárásról pedig már beszéltünk. Természetesen el lehet képzelni –1-es, vagy +2-es szabályt is, de ezekre a formációkra vagy nincsenek példák, vagy csak szórványosan vannak, és ami a legfőbb,

³² Wathay Ferenc *Énekes könyve*. XIII. sz. *Historia de populo in tertio Machabeorum*, i. m. 73.

nem szerkeszthetők minden metrikai szintre érvényes rendszerbe. A +1-es szabály univerzális abban az értelemben, hogy minden metrikai szinten található rá létező példát. Az izo-szabály minimális megsértésével jön létre, mondhatjuk úgy is: következik belőle.

Horváth Iván fogalmazta meg nagyon pontosan³³: „A reneszánsz lírai formák leg-alapvetőbbike azonban mégiscsak valaminő zárt forma lenne. Ehhez persze szimmetriák és aszimmetriák, különféle rendű-rangú visszautalások, hierarchizáltság szükségeltetnék, mindenképpel pedig olyan versforma, mely eleve meghatározza a mű egész terjedelmét. Arany állandó panasza volt, hogy a régi magyar irodalomban sosem sikerült ezt a szintet elérni. Nem is sikerülhetett. Amíg van izo-szabály, addig nincs zártság; ezt könnyű belátni.” A hierarchizáltságra és a zártságra való törekvés egyfajta *igyekezetét* látom e metrikai zárlatokban.

6. A kettős zárlat

Befejezésül néhány különösen szép metrikai határjelölést mutatok be. A *Szigeti veszedelem* XIV. és XV. éneke a Zágrábi-kéziratban még nem tartalmazza a számozatlan (véltetően tipográfiai okokból született) záróstrófákat. Az eposz, ebben a korábbi változatban tehát így végződött:

És minden Angyal visz magával egy lelket,
Isten eliben így viszik ezeket,
Egész Angyali Kar szép Muzsikát kezdett,
És nekem meghagyák, szómnak tegyek *véget*.

Ez, a dolgozat első felében bemutatott szemantikai lezárás, annak is a hagyományosabb fajtája, aminél a költő kiszól a versből, metanyelvi szintre lépve közli a befejezés tényét. Nyomatás közben azonban Zrínyi megszüntette ezt a befejezést, továbbírta az eposzt, megtoldotta a XIV. és XV. éneket is. A XV. énekben megszűnt a *vége* jel, mert immáron nem utolsó szó, megjelent ugyanakkor a XIV. ének végén:

Légy bizonyosága ég, Deli Vid végének,
Mert sok szemmel nézted utolját éltének,
Egy csöppig kiadta vérét Istenének,
Légy tudomány tévő, Deli Vid *végének*.

Ez az ismétléssel is megerősített énekbefejezés pedig a szemantikai zárás ritkábbik, költőibb változata. Az eposz befejezésénél Zrínyi áttér a szemantikai jelölésről a metrikaira, +1 sorral zárja művét:

Vitézek Istene íme a te szolgád,
Nem szánta éretted világi romlását,
Vére hullásával nagy bötűket formált,
Ily subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véreért vedd kedvedben fiát.

³³ HORVÁTH Iván, *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben*. IJK 1989. 203.

Esterházy Pálról közismert, hogy verseinek jó részét nagyollóval írta.³⁴ Liszti László, Nyéki Vörös Mátyás, Zrínyi Miklós verseit használta alapanyagul, és egész költeményeket ügyeskedett össze belőlük. Az idegen tollakkal való ékeskedés azonban nem történt minden művészi érzék nélkül. A *cento* műfaját színvonalasan is lehet művelni. *Az eszterdőknek négy részéről való ének* 48 szakaszából csak az egyes szakaszokat záró négy strófa eredeti alkotás, a többi átvétel Liszti *A szerencsének állhatatlanságáról* szülő verséből, mégis önálló műalkotásról beszélhetünk, hiszen az új kompozíció más felépítésű, másról szól, újra ki van találva. Figyelemre méltó, hogy a strófák kiválogatása és átrendezése csak az egyik lépés az alkotási folyamatban. Esterházy megtoldja az átvételt pár szóval, és éppen a részek és a vers egész befejezésénél teszi ezt. Külön 'gondja van' a lezárásra.

Idézzük tőle a *Fülemile énekének magyarózattya* című vers végét:

Mit mondjak ezeknek összejövéséről,
Ez kis fülemilék sok szép szerelméről,
Duplázzák csókokat egymás szája körül,
Venus triumphusán kedves szívök örül.

Mint Borostyán fával összevekapcsolódik,
Mint kígyó oszlopra reá tekereszik,
Bacchus levele is fára támaszkodik,
Ily mód két kis *madár* összevecsingolódik.
Hallgass tovább Múzsám.

Az most kevésbé érdekes számunkra, hogy Esterházy nem látszik ismerni a 'phoenix' szó 'pálmafa' jelentését³⁵, hanem egyszerűen 'madarat' ír helyette; hanem az fontos, hogy ez a versbefejezés *egyszerre* +1-es metrikai zárlat, és szemantikai lezárás. Az elhallgatás még azzal is különös hangsúlyt kap, hogy Zrínyi a *Szigeti veszedelem* idézett helyén *nem* hallgat el, folytatja az eposzt, Esterházy viszont megtalálja az eposz azon pontját, ahol minden erőltetés nélkül elszakíthatja a történetet, az idézés és saját verse fonatát.

Az a tény, hogy az így keletkezett 5. sor x-es, rímtelen, szintén nem példa nélkül álló. Zrínyi a minta megint.³⁶ *Az idő és hírnév* címmel emlegetett epigramma-ciklusának középső darabja ugyanígy rímtelenül, disszonánsan hangsúlyosan zárul:

Nem írom pennával
fekete téntával,
de szablyám élivel
ellenség vérivel
az én örök híremet.

A szokatlan a6-a6-b6-b6-x7 metrumnak három elmélete is megfogalmazást nyert már egy Verstani Munkabizottságbeli vitán és az erről készült könyvben³⁷, Szigeti Csaba egy Balassi-periódus bővítésével³⁸, Kovács Sándor Iván egy Balassi-strófa rövidítésé-

³⁴ L.: *RMKT* XVII. sz. 12. kötet 123., 124., 128., 129., 132., 133., 135., 136., 137., 138. sz. versek jegyzetét.

³⁵ KIRÁLY Erzsébet — KOVÁCS Sándor Iván, „*Adria tengernek fönnforgó hajjai*”. Bp., 1983. 160–170.

³⁶ SZIGETI Csaba hívta fel a figyelmet Mikolai Hegedűs János hasonlóan x-es végű versére. In „*Az idő és hírnév*”, 108.

³⁷ „*Az idő és hírnév*”, l. 29. sz. jegyzet.

³⁸ *I. m.* 109.

vel³⁹, Szepes Erika pedig egy felező 12-es sor és egy Balassi periódus összeragasztásával⁴⁰ látja létrehozhatónak a formát. Szabad legyen negyedikként egy újabb megoldást javasolnom: a 6-6-6-6-7 szabályos +1 zárlatú strófa és vers egyszerre, tehát két metrikai szinten is lezárt. A rövidség és egystrófáság miatt *zárt* forma. A rímtelen sor pedig, mint láttuk nem egyedi jelenség, csak szokatlan a magyar formakincsben, akárcsak a metrikai zártság; szokatlan és ritka, mint a haiku.

István, Vadai

+1

(Marquages de limite métriques dans le vers hongrois ancien)

Examinant les unités métriques des vers hongrois des 16e et 17e siècles, on peut rencontrer différents marquages de fin à des niveaux métriques différents. Une de leurs formes est la clôture sémantique: l'auteur marque la fin de son ouvrage par le mot *amen* ou *vége* (*fin*). L'autre clôture: à la fin de l'unité métrique le poète répète la dernière unité métrique de niveau inférieur. Par exemple pour terminer la strophe, il emploie une syllabe de plus au dernier vers (12-12-12-13); ou encore, pour terminer le poème, un vers de plus à la dernière strophe.

Ce dernier phénomène peut être formalisé. Construisons une série des unités métriques:

syllabe-(mesure)-vers-(période)-strophe-(partie)-poème

D'après le règle de +1, pour terminer le niveau métrique "n", la dernière unité (n-1) doit se composer d'une unité (n-2) de plus.

On peut citer de nombreux exemples à l'emploi du règle, il existe également des cas, où il fonctionne à plusieurs niveaux en même temps. Toutefois il serait intéressant à voir qu'il y en a peut-être d'autres règles aussi, basées sur le même principe (de +2, de -1, ...) mais nous ne pouvons pas les démontrer que par des exemples sporadiques. Cette clôture hétérométrique du vers hongrois ancien isométrique se rattache certainement à la manque des formes closes.

L'examen des présents phénomènes métriques a été rendu possible grâce à l'activité du groupe de travail du *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, assisté par ordinateur.

³⁹ I. m. 146.

⁴⁰ I. m. 165.

A PILLANGÓ HALÁLA

(Csokonai gondolatvilágának alakulása 1795 után)

A programosság következményei. A jelek tehát arra utalnak¹, hogy a nemzeti múlt vagy a népiesség költőjének lehetőségei csak rövidebb időszakokra, de fontos hangsúlyozni: rendkívül intenzív időszakokra ragadták maguhoz Csokonai ambícióját, az eredeti életterv viszont tartós és egyenletes, jó ideig minden más kísértést háttérbe szorító forrása maradt ihletének.

Annak ellenére, hogy a kilencvenes években fel kell figyelni a program bomlásának nem feltűnő, de azért félreismerhetetlen tüneteire, a „vidám természetű poéta” 1793–94 után nem csupán ismételten konfirmálja, de — mint utaltunk már rá — vannak olyan elemei, amelyeket később is dolgoz ki. Így a programhoz oly szervesen hozzá tartozó „kurta filozófiát” csak 1800 után formulázza meg, de a boldogság poétája a maga költői eszköztárát ugyancsak 1795 után fejleszti — ha lehet így mondani — tökéletessé: most bontakozik ki (például) anakreontikája. Különleges helyzetben van ebből a szempontból az *Újesztendei gondolatok* című költeménye — ez az 1798-ban keletkezett nagy vers első pillantásra ugyanis a program egyértelmű megerősítésének tetszik, nyílt, sőt szinte nyers hitvallásnak. A költő az idővel néz szembe, a vers első fele egy nagyívű szemle keretei között mutatja meg, hogy a létezés minden szegmentuma, a kozmosz, a föld, a társadalom és az egyéni élet egyaránt alá van vetve a változásnak és a mulandóságnak. Mit állíthatunk vele szembe? A választ diktálja a hagyomány: életünk tűnékenysége ellen az érdemek nyújthatnak védelmet. A rendelkezésünkre álló életidő e tekintetben sok lehetőséget kínál számunkra, a vers szerzője azonban csak a „nemes / Szép tettekkel” számol, ámbár akkor sem bánkódna, ha élete nem lenne „tetézve” velük („Semmi!”) — ő az ifjúság elröppenésével („Elfut a nyájas tavasz / A bársonyos hajnalra gyászköd árad”) és általában: az emberi élet mulandóságával egy drámai hangsúllyal interpretált *carpe diem*-et szegez szembe, a szerelem örömeit teljesen és maradéktalanul kihasználó életet, amelynek ellenfényében minden más — a költő dicsősége is — „Semmi sem! mind semmi sem!”. Ha *A vidám természetű poéta* című programvers nyugodt magabiztosságára gondolunk, akkor különösen jól előtűnik: itt már elillanóban van a korábbi határozottság — Csokonai e költeményében nem a szerelem sebezhetetlen költőjeként, hanem *egy* szerelem nagyon is sebezhető foglyaként áll előtűnik. Az életterv központi értékének ez a megerősítése valójában tehát kétségbeesést fejez ki: itt pillanthatjuk meg talán először az oly szilárdnak tetsző alapzaton az első repedést. S habár a bizonytalanságnak feltűnnek más és egyre nyilvánvalóbb jelei is, nem kevésbé feltűnő jelek utalnak arra, hogy az eredeti életterv és (főleg) a megőrzésére irányuló akarat még erőteljesen van jelen közvetlen módon is Csokonai 1795 utáni költészetében.

Elsősorban azonban már mégis áttételesen van jelen, a programosságnak az életmű alakulása szempontjából lényeges következményeként. Ha ugyanis a költői gyakorlatot előre elgondolt és filozófiailag megalapozott program vezérli, akkor könnyen válhat különösen áttételessé az, ami tulajdonképpen egyetlen költőnél sem közvetlen. A megélt

¹ Vö. BÍRÓ Ferenc: *Csokonai programja*. ItK 1989. 351–369.

élet és a létrehozott mű viszonyának — mert erről van szó — közvettségét, a mindennapi „én” és a művekben megjelenő „én” közötti távolságot illetően azonban vannak fokozatok és Csokonai mindenképpen a szélsőséges változatok egyikét képviseli.

A teljesen életrészletes és a készülő művek közötti szokatlan távolságot már első pillantásra is jelzi az a közismert és a magyar irodalom nagy alkotói között egyedülálló mód, ahogy a költő a női neveket használja — a Lilla dalok viszonylag jelentős részének a címezteje is más volt eredetileg, a költő utólag applikálta a versekbe Vajda Julianna költői nevét. A versekben szereplő nevek cserélhetősége eleve arra utal, hogy a születő műveknek a költő érzelmeivel való kapcsolata nem csak laza és könnyen felbontható kapcsolat, de voltaképpen azt sem lehet pontosan tudni, hogy — milyen, vagyis: valóságos vagy fiktív személyek álltak-e a nevek mögött.² Ez a licencia ugyanis nem reked meg ezen a szinten és általánosabb érvennyel is jellemzi Csokonai költészetét. Szerelmi lírájában a fiktív és valóságos tények nem választhatók szét, verseiből tulajdonképpen nem következtethetünk vissza arra a szerelmi viszonyra, amelyet keletkezésük idején élt át (ha átélte) a költő s amelyre a versek vonatkoznak.³ Ha költészete nyomán kíséreljük meg szerelmi regényeit elképzelni, akkor hamar elbizonytalanodunk. Ismeretes például, hogy *A tihanyi ekhóhoz* 1796-ban keletkezett első változatában, *A füredi parton* című költeményben a „tirann törvény-meghódoló” Lilla helyett még a „meghólt” Rózsi szerepelt. Ha el is fogadjuk, hogy a későbbi névcserére azért kerülhetett sor, mert a költő nem volt érzelmes természet és az újkeletű bánat emléke elhomályosította a korábbiét (amely mögött esetleg csak ábránd volt és nem tényleges kapcsolat), akkor is: egy halott leány emléke — ha egyáltalán létezett ez a leány — talán többet érdemelt volna, mint egy-két utalást. Sőt, *A remény*-hez című s ugyancsak nagy s 1798-ban elkészült (vagy csak befejezett?) versből egyenesen arról értesülünk, hogy az ő életében a boldogtalanság csak a Lilla szerelem után köszöntött be, addig csak a remény (azaz: az ígéretes jövő) boldog sugárzásában élt — a magyar irodalom leg-szebb sorai közé tartoznak azok, amelyekben e termékeny és derűs életidőt festi — s nemcsak Rózsi emléke foszlik semmivé, de még a füredi parton emlegett másik s tulajdonképpen elementárisabb fájdalomról, az emberek közösségéből való kirekesztettség okozta fájdalomról is elfeledkezik. A versek nyomán ily módon nem konstruálhatjuk meg a költőnek egy, akárcsak megközelítőleg is folyamatos élettörténetét, természetesen nem azért, mert ilyen nem létezett, hanem azért, mert a versek nem ezt tükrözik vissza, pontosabban: a versek ebben az értelemben nem tükröznek vissza történetet. A költeményekben megjelenő lírai „én”-nek nincs igazi és belső folyamatossága, ami nyilván azt jelzi, hogy a költő számára nincs jelentősége annak, hogy a költeményeket író „én”-ről közölt információk megfeleljenek egymásnak — nem csak valóságos, de fiktív életrajzsiságra sem törekedett. Ennek nyilván nem az a magyarázata, hogy el akarta rejtteni igazi énjét, hanem az, hogy az elvont és örök emberi boldogság programos éneke számára nem annak volt jelentősége, hogy személyes életének epizódjait megörökítse, ő önmagát akarta halhatatlanná tenni műve által s nem azt, ami vele történt. A költeményeknek a konkrét élményekhez való kapcsolása nem volt számottevő szempont a költő tekintete előtt, mivel az élmények által nyújtott impulzusoknál fontosabb volt az, amit a költői életterv eleve megadott — a szerelem költője számára végül

² A kérdést VARGHA Balázs exponálja élesen. Vö. *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1974. 66–78.

³ L. VARGHA Balázs, i. m. i. h. Ide tartozik JUHÁSZ Géza vitatott koncepciója: *Csokonai Rozáliája*. In *Csokonai tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta JUHÁSZ Izabella. Bp., 1977. Legújabbban: SZILÁGYI Ferenc, *Írásjelek kódjejtése. A pszichografológiai elemzés lehetőségei és eredményei az irodalom- és történettudományban*. In *Csokonai művei nyomában*. Bp., 1981. 55–44.

is valóban mindegy, hogy *melyik* (illetve *milyen*: valóságos vagy elgondolt) szerelem élménye járult hozzá megszületésükhöz. Ily módon a Csokonai vers mindenkori „én”-je a valóságos élet folyamatosságából kiemelt, stilizált és egyenműsített „én” — ő a jelek szerint nem is törekedett az élet vagy az életet utánzó összetettség újratertetésére. S ez a poétai mentalitás akkor is tovább működik, amikor nem a boldogságról, hanem az elvesztett boldogságról énekel. Ez magyarázza, hogy bár Csokonai nem csak művelt, de a kifejezés rendkívüli erejével is megáldott költő volt, mégis lényegében mindig az elvont öröm és az elvont bánat költője maradt — ebben azonban bizvást mérhető legjobb európai kortársaihoz. Szerelmi költészete annál magasabb rendű, minél inkább egyenmű, egyenletesen magas teljesítményt így anakreontikájában ért el, ahol a tömörség, a dalszerűség, a sok finom ötlet igazi nagymesterének bizonyul.

A megélt élet és a létrehozott művek közötti transzformáció olyan erős, hogy a versekből nem következtethetünk vissza biográfiára, ráadásul ilyen fajta információkat alig tartalmaznak versei. Ez a helyzet alapvetően nem változik meg az igazi nagy szerelem, Lilla jöttével sem. S most nem csak arra kell gondolnunk, hogy Vajda Julianna arca is elhomályosul a toposzok mögött, hanem arra, ahogyan Csokonai e szerelem történetének az életrajzból ismert fordulataira reagál — e válaszokat ugyancsak az erős áttételesség, a közvetlen élmény átalakítása jellemzi és nem nélkülözik a meglepő vonásokat sem. Így nagyon is feltűnő, hogy míg Lilla birtoklása szinte szó szerint a minden birtoklása volt a boldog, pontosabban: a reménykedő szerelem idején, mennyire megváltozik a helyzet a remény tovatűntén: Lilla elvesztése — furcsa módon — igen gyakran részleges veszteséggé alakul át. Csokonai látnivalóan immár nem csupán, sőt, elsősorban nem is szerelme miatt, hanem más okok miatt szomorkodik — olyan keservek jutnak eszébe Lilla elvesztése ürügyén, amelyek nyilvánvalóan nincsenek kapcsolatban ezzel a veszteséggel. Könnyen támad az a benyomásunk, hogy e szerelem szomorú vége csak ráadás a bajokra, de a bajok ettől függetlenül is léteztek már, hogy tehát ez a boldogtalanság egy másik, addig lappangó, de voltaképpen mélyebb és általánosabb boldogtalanságot hív elő. Ezzel találkozunk *Az estvéhez* című versben, amelynek első versszakából már kiderül, hogy a költőt kétféle bánat gyötri — „szívét vérzi Lilla szép nevén”, de ugyanakkor az is fáj, hogy „Már csalárd az emberekben a szív nagyon”. Itt főleg erről szól a panasz, olyannyira, hogy a negyedik versszakban a kedves már váratlanul tér vissza, de fontosabb, hogy hogyan: az alakját megidéző sor — „Lilla is midőn eszembe / Ötlik, elhalok” — egyértelműen a szerelmi bánat részlegességére utal. Ez a bánat néha azután szinte el is halványul. Így a *Virág Benedek úrhoz* című, egyébként igen szép és kidolgozott költeményben az a meglepő, hogy a Lilla elvesztése miatti fájdalom jegyében induló versből milyen gyorsan eltűnik a szomorúság — a közéleti szerep vállalására kész és Festetich ünneplésére induló költő számára a szerelmi gyötrelme a nagy ügyekhez képest mellékes, privát érzelmek szintjére száll alá. A *Gróf Erdődyné őnagyságához* című és igen jelentős versnek különleges helye van a Lilla szerelem költői dokumentumai között: ez vezeti be majd a Lilla dalokat s belőle a költő legtöményebb fájdalma szól. Mégis: a panasz dimenziói itt is kitágulnak, hiszen a költő nem csak „ötöle”, hanem „mindenektől” elhagyatva jajgatott s felbukkant a már-már jellegzetesnek tetsző is szócska, amely Lilla elvesztésének részlegességét jelzi — „Lillám is...”. De az elvesztett kedves alakjának ebbe a különös, tulajdonképpen mellékes szerepbe való helyezése tűnik fel a búcsúzást összegző remekműben, *A reményhez* című versben is. Itt Lilla szerelmének megnyerése egy általános jó közérzetet tetőzött be, mintegy ráadásként („Egy híját ismertem / Örömmnek még / Lilla szívét kértem / S megadá az ég”), ahogy elvesztése is csak részleges mozzanata egy egyetemes veszteség élményének. A vers megfelelő sorainak idézése helyett elég arra utalnunk, hogy a „Kedv, remények, Lillák / Isten véletek” kitétel elképzelhetetlen egy kizárólagos, más értéket valóban nem ismerő szerelem esetében — a szerettett nő nevének többes számba tétele a kedvesnek jelképpé (a szerelem jelképévé való) szublimálása, ami aligha történ-

hetett volna meg, ha Csokonai költészetének lényeges vonása lett volna a mindennapi élet eseményeivel való közvetlen kapcsolat.

A Lilla elvesztése miatti bánatot is magábaölelő egyetemes szomorúság tulajdonképpen nem határozható meg pontosan, annak ellenére, hogy Csokonai többször is meghatározta: az emberek csalárdtságáról szól, a költőt nem csak kedvese, hanem embertársai is elhagyták s kirekesztették társaságukból. A Lillához fűződő remények kihunytakor azonban semmi olyan külső életrajzi mozzanattal nem találkozunk, amely indokolná ezt a panaszt. Az emberi közösségből való kirekesztettségnek („... mindelektől elhagyatva...”) a költő dunántúli időszakában nem találjuk biográfiai alapjait, pontosabban: nem *ilyen* panasznak az alapjait találhatjuk meg. Az 1795 utáni éveket ő lényegében végig állás nélkül és nem túl rózsás kilátások között, de emberileg vele rokonszenvező környezetben töltötte, tudjuk, hogy az 1798-as évnék a szülőtte, a *Dorottya* éppen ennek a közösségnek, a dunántúli nemességnek szolgált játékos-költői ajándékként. A Lilla elvesztésekor feltörő bánat minden valószínűség szerint már régebben ott szunnyadt a költő lelkében s aligha lehet tartalmát az emberek csalárdtságára redukálni. Az egyetemes veszteségélmény annak a két nagy versnek a szembesítésekor mutatkozhat meg, amelyek esztétikailag a legmagasabb szinten fejezik ki a kilencvenes évek végén élő Csokonai szomorúságát. A *tihanyi ekhóhoz* és *A magánossághoz* című ódák tulajdonképpen összetartozó művek, hiszen ama bánathoz való viszony eltérő változatait fogalmazzák meg s a mi szempontunkból éppen az eltérés a figyelemreméltó. A *tihanyi ekhóhoz* — utaltunk rá — a későbbi vers, bár első változata, *A füredi parton* már 1796-ban készen volt, a költő csak 1803-ban alakította át s írta bele Lilla nevét. A vers szerkezete azonban ezzel nem módosult, a kedves elvesztése csak fokozza a költő bánatát („Lillám is...”), de nem az igazi forrása ennek a bánatnak. Az itt megszólaló fájdalomnak meghatározható a tartalma: a kirekesztettség fájdalomáról van szó, annak az embernek a szomorúságáról, akit kitaszítottak a számára oly fontos emberi közösségből. A versben leírt helyzet azonban az eddig elmondottak alapján igen nagy valószínűséggel — fiktív helyzet, a költő itt, a füredi parton ódáza korábbi és másutt (1795 tavaszán és Debrecenben) átélt bánatot mond el s először voltaképpen itt mondja el. Az őt ért csapásra ily módon tehát nem közvetlenül reagál, csak akkor éneklí ki, amikor megfelelő poétai díszletet és helyzetet talál hozzá, amikor panaszkodó énjét a fenséges és komor tihanyi szirtek és a füredi parton vigadozó emberek kontrasztjában helyezhette el.⁴ A *füredi parton*-ból kialakított *A tihanyi ekhóhoz* című versben ily módon — végül is — 1795 és 1798 egészen különemű fájdalma találkozik s mindenképpen figyelemreméltó, hogy a költő azzal, hogy új helyzetre applikálja a korábbi versét, megerősíti a kétfajta bánat viszonyát: nem a friss, tehát a szerelem ütötte seb az igazán fájó, hanem változatlanul ama korábbi. Úgy tetszik tehát, hogy e nagy vers végső változatának a létrejöttében sem az élet által közvetlenül adott impulzusoknak, hanem a költő kompozíciós ösztönének volt meghatározó szerepe — az életrajz itt ebből a szempontból egyszerű matéria, ha tragikus mozzanatok fordulnak is elő benne, a költészetben csak akkor jelennek meg, ha a költő maga hívja őket elő. A *tihanyi ekhóhoz* című versben a szomorúság tehát megragadható (helyesebben: valószínűsíthető), csak éppen nem adekvát a költő élethelyzetével — az élet és a mű távolságát jelzi, hogy az újonnan ébredt fájdalomnál erősebben szólhat a régebbi szomorúság. A másik nagy versben, *A magánossághoz* című ódában — noha akkor keletkezett, amikor egészen új lehetett a Lilla által okozott bánat — ez a távolság tovább nő: itt az életrajziságtól való teljes eloldódásról beszélhetünk. A versben Lillának még a sziluetdje sem sejlik fel

⁴ A díszletezés oldódik el viszont a valóságtól a *Gróf Erdődyné ő nagyságához* című költeményben — itt (mint Vargha Balázs megfigyelte) „Vázsony szent omladék”-át és a Balatont montírozta egy képbe a költő „léghajós fantáziája”, (i. m. 186–198).

s csak a háttérben, csupán mellékes motívumként tűnik elő a színlelt világ csalfasága. A vers centrumában egy paradoxon áll: a magányba taszított ember fedezi fel vigaszként a — magányt s így azt a költői bravúrt hajtja végre, hogy a magányosságban való megnyugvással (az „áldott magányosság” leírásával) fejezi ki az elmagányosodás okozta fájdalmat.

A szomorúság, amelyet kifejez, láthatóan nem adekvát életének külső történetével — a költő e tekintetben nem csak távolodik, de el is oldódik attól a szomorúságtól, amelyet az 1798-as év tavasza hozott számára. A Lilla elvesztésekor feltörő egyetemes és elvont, a szerelmi bánatot részlegessé lefokozó fájdalom aligha határozható meg egyértelműen. Ez a fájdalom bizonyosan nem egynemű, annak ellenére, hogy Csokonai csak a kirekesztettségéről, a színlelt és szívtelen világról panaszkodik, de hát közvetlenül és nyíltan egyébről nem is panaszkodhatna. Rejtett, de meglehetősen egyértelmű jelek utalnak azonban arra, hogy e most feltörő, egyetemes és elvont bánatban az első köztársasági mozgalom által ígért lehetőségek megsemmisülése éppen úgy benne van,⁵ mint a kényszerű kiszakadás a vidám természetű poéta roppant becsvágyának oly megfelelő kulturális környezetből, a Kollégium termékeny nyugalmából és védettségéből, de minden valószerűség szerint jelen van már annak a sejtelme is, hogy életének alapvető és hajlamainak annyira megfelelő célkitűzései kérdéssé váltak. Bár jó ideig a felszínen mintha nem változott volna semmi (láttuk: Csokonai ismételten konfirmálja programját), mégis, az életerről irányva valamint a számára drámai módon csökkenő életlehetőségek közötti feszültség végül is újragondolásra kényszerítik. A kérdés nem úgy merül fel, hogy hogyan lehetne a boldogság éneke az, akinek személyes boldogságához egyre kevesebb feltétel áll rendelkezésre, hanem úgy, hogy a világ, amelyben a költő él, lehetővé teszi-e még ezt a poétai életprogramot.

1801 — új filozófiai tájékozódás bejelentése. Ez a fordulat érthetően lassan érlelődik és soha nem válik ugyan teljes, a költői tevékenység új irányát megalapozó programmá, de az 1790-es évek végén olyan jelekkel találkozhatunk, amelyeket nem érthetünk meg e fordulat számbavétele nélkül. *Az ember a poézis első tárgya* című 1801-es költemény egyértelműen a fordulat ihletkörében fogant, szempontunkból tehát döntő fontosságú és így némileg hosszabban foglalkozunk vele.

A vers kiindulópontja („Oh mely örömben folytak ekkorig / Zsengére nyíló napjaim . . .”) és befejezése („Sebes bukással földre hullván / Csak csupa por és hamú lett belőlem”) láthatóan szabatosan meghatározza a versben leírt esemény időpontját — az „ekkorig” nyilván ama „sebes bukás” előtti pillanatot jelöli meg. Első gondolatunk az lehet, hogy a vers keletkezési idejéről, azaz: az 1801-es esztendő valamely időpontjáról van szó. Ezt azonban furcsálni kell az „ekkorig”, tehát 1801-ig megtett igencsak rögzös életút ismeretében — a helyzet lényegében ugyanaz, mint a *Reményhez* című vers esetében: ott 1798-ig folyamatosan mondta magát boldognak annak ellenére, hogy a „füredi parton” már felhangzottak egy elementáris szomorúság hangjai. A kilencvenes évek utolsó éveit aligha csak „örömben” folytak el a költő számára — a versben elélnk lépő „én” és az életrajz „én”-je itt is élesen válik szét egymástól. A helyzet azonban mégis más. A vers ugyanis a maga idejét pontosabban is meghatározza — a „zsengére nyíló napok” emlegetése mindenképpen az ifjúság állapotára utal vissza s ezt erősíti meg a költemény folytatása is, amelyben tanulóiidőről van szó, a versbéli költő az antik, az olasz, francia, az angol és a német kultúrával ismerkedik, színműírói becsvágy

⁵ A fontosabb tanulmányok közül néhány: SZILÁGYI Ferenc, *Szerelmi vagy politikai elégia? A Siralom Lilla előtti szövege. Id. kötet: 557–567.*; Korán jött tavasz politikai allegóriája? *A' Püllangóhoz 1796 körüli szövege. Id. kötet: 568–580.* CSETRI Lajos, *Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez. ItK 1973. 687–697.*

foglalkoztatja s „olykor” „büszke vetélkedés” vágya hevíti keblét — s itt nem lehet nem gondolni *A vidám természetű poéta*-ban megfogalmazott polemikus ars poeticára. Minden jel arra utal tehát, hogy arról a költői útról van szó, amely 1794 körül ér a tőpontjára, a boldogság költőjének tanulóéveiről és élettervének kialakulásáról. A vers ebben a vonatkozásban is pontos összefoglalás — ama vetélkedő kedv ugyanis nem csak a költészet, hanem a bölcsélet területén is megnyilatkozott: a lantját megragadó költő felemelkedik a földről és úszik „gondolati csuda tengerében”, ahogy 1794 körül (láttuk) Csokonait valóban mélyen foglalkoztatták a metafizika problémái is. S itt harsannak fel egy „levegő hang” kérdései, azok a kérdések, amelyek hallatán bekövetkezik a „sebes bukás”. Úgy véljük, hogy a vers közlendője egyértelmű, a költő, aki lebukik, a vidám természetű poéta, a költemény e költő programjának — főként: metafizikai tudásának — érvénytelenségét mondja ki.

Ha a költemény másfajta értelmezésével kísérletezünk, rögtön feloldhatatlan problémák sorába ütközünk. Ellentmondásokkal találjuk szembe magunkat akkor is, ha Szauder Józseffel⁶ úgy véljük, hogy a versbefoglalt és az emberi létezés végső értelmére vonatkozó kérdésekre — „Ki vagy, miért vagy...?” — Csokonai a választ Rousseau és d’Holbach segítségével találta meg, vagyis: a „levegő hang” kérdései még 1794 előtt hangzottak fel és a program maga a válasz ezekre a kérdésekre. A vers ebben az értelmezésben annak a gondolkodói útnak — egyébként ugyancsak átmenetinek bizonyuló — fordulópontját jelöli, amely az ún. fiziko-teológiai gondolatkörből a holbachi típusú materialista metafizikához (*Az álom*) és egy rousseau-i jellegű társadalomfelfogáshoz (*Az estve*) vezette a költőt. A költeményben leírt fordulatnak ez az elhelyezése azonban nem ad magyarázatot arra a kérdésre, amely a mű olvastán fel kell hogy merüljön az olvasóban: a „levegő hang” szavai a fiziko-teológia gondolatkörében élő költőt hogyan taszíthatják le a földre és hogyan tehetnék — ráadásul — „csupa” porrá és hamuvá? A bölcselkedésnek abból a szférájából, ahol a fiziko-teológia elhelyezkedik⁷, ez a „sebes bukás” elképzelhetetlen, hiszen ott megtalálhatók a válaszok e kérdésekre, annak a hívő embernek a válaszai, aki nem válhat porrá és hamuvá, hiszen teremtőjével szemben eleve pornak tartja magát⁸, aki azonban mégis egy számára célszerűen berendezett természet kedvezményezettje — s így nagyon is pontosan tudja, miért van, honnan jött

⁶ SZAUDER József, „Az estve” és „Az álom” keletkezése. In *Az éj és a csillagok*. Bp., 1980. 241–292.

⁷ A fiziko-teológia kérdéskörének nagy irodalma van, de költésztörténeti jelentőségére talán az európai szakirodalomban is először Szauder József mutatott rá idézett tanulmányában. Az ő eredményeit fejlesztette tovább VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* című monográfiájában (Bp., 1991). A kérdés szakirodalmára I. SZAUDER, i. m. és VÖRÖS Imre jegyzetanyaga, az irányzat mibenlétére vonatkozó meghatározást is Vörös Imre munkájának I. fejezetéből idézzük: „A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek a Bibliában gyökerező eszméje tehát a XVII. és XVIII. század fordulóján, a newtoni fizika eredményeinek hatására új történeti összefüggésben jelentkezett. Az anyagvilágnak egyre több, egzakt módon kifejezhető törvényszerűségét sikerült feltárni, ennek — és a másodlagos természeti okokkal szemben a közvetlen isteni teremtő aktust hangsúlyozó newtonizmusnak — nyomán pedig a keresztény apologetika is új lehetőséget látott arra, hogy a törvényszerűségek részletes bemutatásával a bölcs Teremtő létére következtessen. S bár maga Newton azon az óvatos véleményen volt, hogy a fizika mint a természet tudománya csupán egyre közelebb viheti az embert a világ természetfeletti okához, de ennek az oknak azonnali megismerését nem várhatjuk tőle, mégis épp az ő követői és propagátorai közül kerültek ki azok, akik — mint William Derham — a legelkésebb művelőivé váltak a természettudományos fölfedezéseket közvetlen hitvédelmi célokra felhasználó ún. fiziko-teológiai irodalomnak. [...] A teremtett világ harmóniájában való gyönyörködés és a Teremtőnek ebből fakadó magasztalása a XVIII. század első felében az európai költészet egyik legkedveltebb témája lett. ...”

⁸ Vö. Például a PÉCZELI József által fordított *Yung éjtszakái*-nak (Győrben 1787.) harmadik

és „kinek a szavára” mozog. Márpedig ahonnan a bukás történik, az „új képzelések és büszke vetélkedés” első jellemzője éppen az, hogy nem csak nem tartalmazza a válaszokat a levegői hang kérdéseire, de igen nagy valószínűséggel ezek a kérdések nem is tartoznak ama „új képzelgések” gondolati körébe. A kérdések éppen a boldogság költőjének filozófiáját támadják, az ő gondolkodása ugyanis éppen olyan előfeltevésekből indul ki (gondoljunk a kurta filozófia axiómájára: „ha már élünk és örülnünk *kell*”), amelynek nyomán az emberi létezés célja — ti. az evilági boldogság — rajzolódik elő élesen. Az ember eredetével kapcsolatban felmerülő dilemmákat ez a beállítottság eleve eldöntötte: a túlvilági élet lehetősége s ezzel a lélek Istentől való származásának a lehetősége is elhalványul — a szerelem, ez a merőben evilági és anyagi princípium a „minden a mindenkben” és folyamatosan teremti újra a világot és az emberi nemet. A szóban forgó versben körvonalazott filozófiai fordulat lényege viszont abban ragadható meg, hogy a létezésünk irányultságára vonatkozó kérdés hangsúlytalanná válik, de annál élesebben rajzolódik elő az *eredetével* kapcsolatban felmerülő problémák. Az *ember a poézis első tárgya* elsősorban és mindenekelőtt arról tanúskodik, hogy a boldogság nem vitathatatlan cél többé s ezzel alapvetően rendül meg a gondolatoknak az a rendszere is, amely erre az evidenciára épült. A versbe foglalt kérdéssorozat új támpontok keresése jegyében szólal meg és már első pillantásra is szélesebb kört ölel fel: „Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek? / Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?” A válasz nyilvánvalóan nem lehet az egyéni és a kollektív boldogság, mint az emberi létezés természetes és magától értetődő célja — itt immár egy új bölcsélet irányába tett első lépésnek lehetünk a tanúi. Erről a fordulatról a vers önmagában még nem sokat mond, elsősorban a címe sejtet valamit: ha a költő eddig úgy gondolta, hogy a boldogság énekeese akar lenni, akkor most nagyon is jelentőségteljes az a megállapítás, hogy (immár nem az ember boldogsága, hanem maga) *Az ember a poézis első tárgya*.

Az ember a poézis első tárgya című költeményben bejelentett filozófiai fordulat azért nem lehet a fiziko-teológiai gondolatkörtől való elfordulás, mert a fiziko-teológia egyértelmű választ adott a versben oly drámai erővel felmerülő kérdésekre — miközben e kérdések nem kevésbé egyértelműen támadják a vidám természetű poéta programját és annak bölcséleti alapjait. Ezen a ponton azonban óhatatlanul felmerül a kérdés: ha mindez így van, akkor vajon mi volt a szerepe a fiziko-teológiának Csokonai gondolatvilágában és költészetének formálódásában? Ahhoz, hogy erre a kérdésre megadjuk a magunk válaszát, számot kell vetnünk két, egymásnak ellentmondó ténnyel. Mint láttuk: a költő ars poeticájában élesen elutasítja azokat a szerzőket, Edward Young-ot és James Hervey-t, akiknek művei Magyarországon is a fiziko-teológiai gondolat leghatásosabb terjesztői voltak, ugyanakkor — mint a Szauder József által feltárt tények tömege bizonyítja — a magyarul Péczeli József fordításában megszólaló műveiknek, az *Éjszakai gondolatok*-nak és a *Sírhalmok*-nak erőteljes hatásuk volt költői produkciójára.

Ez a hatás két vonatkozásban nyilvánult meg.

Az egyik: a vidám természetű poéta programjának metafizikai dimenziói határozottak, de meglehetősen strukturálatlanok voltak: Csokonai számára (mint *Az álom* című vers tanúsítja) a csupán az anyagelvű világmagarázat elemi tétele, az anyag körforrása s ugyanakkor a „szeretet”, mint egyfajta világlelek állt a rendelkezésére ahhoz, hogy kialakítsa világképét. Magára a természet működésére vonatkozóan viszont materialista tudása — akárhonnan merítette is — nem adott konkrét képzeteket. A két „mord ánglus” műve éppen ebből a szempontból volt tanulságos számára: erkölcsi tanításaiak mögött egy meglehetősen tisztán előrajzolódó fizikai világkép állványzata áll.⁹

részét, amely *Az Idő*-ről szól — ebben az elmélkedésben egyébként is vannak Csokonaival egyező (vagy látszólag egyező) részletek.

⁹ Vö. SAUDER, i. m. és VÖRÖS Imre, i. m. i. h.

Young és Hervey műveinek (miként az egész fiziko-teológiai irodalomnak) az alapját elsősorban az univerzum newtoni modellje szolgáltatta, de belejátszott a lények láncolatának a XVIII. században újjáéledő és a századközép táján rendkívüli hatású teóriája is — az előző a világegyetemre, az utóbbi pedig az embert közvetlenül körülvevő természetre vonatkozóan adott konkrét és jól használható elemeket.¹⁰ Ha Csokonai műveit ebből a szempontból nézzük, akkor azt látjuk, hogy a két angol poéta erkölcsi és bölcséleti tanításait igen korán és igen élesen elutasító, e tanítások szellemétől lényegében a költői pályán tett legelső megnyilatkozásaival ellentétes irányt választó költő számára annál tartósabb hatást tettek a világmindenségre és az embert körülvevő természetre vonatkozó képzeteik, ezek lényegében élete utolsó időszakig meghatározták szemléletét és érdeklődését is: Csokonai fizikai világképe Young és Hervey alapján, de korántsem csak az ő műveik segítségével nyerte el jól kivehető körvonalait. Hiszen nem csupán jellegzetes fogalmak utalnak vissza ide (lánc, üreg, semmisség, abroncs, karika stb.), hanem versek, illetve versrészletek is — az *Újesztendei gondolatok* nyitó képei vagy a *Dr. Földíról egy töredék* című költemény egyaránt arról tanúskodik, hogy Csokonai az eredeti képzeteket eredeti módon gondolta tovább és építette bele költészetébe. Arra, hogy Csokonai felhasználja a fiziko-teológiai irodalom bizonyos, elsősorban a newtoni világképre visszautaló elemeit, de nem vallja a ráépülő bölcséletet, az is utal, hogy ő úgy használja a két modellt, hogy közben nem vet számot azzal: e gondolatkörök éppen az Isten fogalma szempontjából lényeges, sőt: alapvető eltéréseket tartalmaznak. A fiziko-teológia a természet emberközpontú célszerűségét hangsúlyozva (híven a newtoni elgondoláshoz) igazolja az isteni gondviselést, a lények láncolatának a tanítása szerint viszont a természet olyan mechanizmus szerint működik, amely közömbös az egyes ember sorsa iránt — providenciáról csak a minden vonatkozásában beszélhetünk. A filozófiai vonatkozásban egyébként rendkívül érzékeny Csokonai számára ez a lényeges különbség nyilván azért volt közömbös, mert ő — legalábbis egy jó ideig — közömbös volt az Isten problémája iránt is. Az *Újesztendei gondolatok* nyitó kozmológiai képekre éppen az a jellemző, hogy a newtoni univerzum előfeltevései állnak mögötte — amely szerint a világnak szüksége van az isteni beavatkozásra —, csak éppen ama közbeavatkozás lehetősége foszlott szét az Isten alakjának elhomályosulásával: a „holszén”-re fűvő nap és a „láncát maga zavarba bontó” idő kitételei mögött az isteni beavatkozásra rászoruló, de az isteni beavatkozást nélkülöző univerzum képe dereng fel. De az imént idézett második versében, a *Dr. Földíról egy töredék* sokat idézett részlete, a „nagy semminek ágán” lógó föld képe mögött sem érezzük ott ama newtoni *manus emendatrix* tulajdonosának biztonságot nyújtó jelenlétét.¹¹

A másik vonatkozást, amely Young-nak és Hervey-nek Csokonaira gyakorolt nagy hatását mutatja, ugyancsak Szauder József mutatta ki, *Az estve és Az álom keletkezése* című tanulmányában dokumentálta részletesen, hogy a Péczeli József által fordított és több kiadásban is megjelent műveik magyar szövege — a természet szépségeinek leírásában — olyan megfeleléseket mutatnak Csokonai „picturájá”-val, a közös szavak és kifejezések száma (bársony, prém, fűszer, fűszerszám, koncert, gyöngy, temjén, tündöklök, arany, csipke, párázat, kárpit, teátrum, híves, balzsam, haldokló, sugár, hangicsál, kellő, mosolygó, repdes stb.) olyan nagy, hogy az összefüggést egyértelműnek kell tekintenünk. Vajon mi magyarázza, hogy akkor — és időben körülbelül valóban ugyanakkor —, amikor Csokonai ars poetica-jában élesen elutasítja a két „anglus” irányát, leírásaiban oly erőteljesen van jelen magyarul megszólaló műveik stílárís lenyomata? E

¹⁰ A létező láncolatának, ill. a teremtés lépcsőzetes rendjéről kialakított skémának ismertetését az igen kiterjedt nemzetközi szakirodalom alapján I. SZAUDER, i. m. és BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és tróbrátái*. Bp., 1976. 49–55.

¹¹ BIRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*. ItK 1973. 680–686.

különös jelenség értelmezéséhez látnunk kell, hogy Csokonai egy *általános* (mindenkire kiterjedő és evilági) boldogságot szolgáló költői tevékenysége során használja az angol poéták magyarul megszólaló műveinek jellegzetes szókincsét, akiknél viszont ezek a jellegzetes szavak egy *részleges* (a teremtett természet által nyújtott) gyönyörködésre utalnak vissza. Így Csokonai kölcsönzéseit — idézeteit — merőben eltérő mondanivaló szolgálatába állítja, mint amit azok az eredetiben szolgáltak. Arra kell tehát gondolnunk, hogy minden valószínűség szerint (mint Szauder József is utalt rá) ironikus eljárásról van szó, Csokonai játékos ötletei egyikéről, amelyekben életműve egyébként sem szűkölködik — az ő olvasóit szívesen ugrató, ártatlan képpel viccelődő, tréfából, de komolyan is rejtőzködő, ám célzásokkal és az idézetekkel a beavatottakat útba is igazító költői attitűdjéről áll már a rendelkezésünkre néhány megfigyelés, s az egyik éppen Younggal van összefüggésben. Az ironikus költői bújócska esetét kell látnunk abban, hogy *Az álom* című, nyíltan materialista szellemben fogant költeménye elé olyan mottót helyez, amelynek leelőhelyeül a Bibliát, közelebbiből: a Prédikátor könyvét adja meg, de ha valaki utánanézi, akkor derül ki, hogy a mottó nem található meg a Bibliában, megtalálható viszont — Edward Young-nál.¹² Csokonai közönsége nyilván „vette a lapot”, a késői korok olvasóinak azonban meglehetősen ellentétes elképzeléseik lehetnek arról, hogy milyen lapról is lehet szó. Nem ez a helyzet a mostani esetben: *Az estve* című vers szövegének a költemény világával olyan ellentétes young-i és hervey-i műből vett elemekkel való teletűzdelésében Csokonai ironiája nyilvánul meg.

Talán sikerült meggyőződen bemutatni, hogy az 1801-es *Az ember a poézis első tárgya* című költeményben bejelentett filozófiai fordulat nem a fiziko-teológiától való elfordulást takarja — Csokonai kapcsolata ezzel a XVIII. században elterjedt és népszerű világmagyarázattal összetett és izgalmas kapcsolat volt ugyan, de innen őt, a költőt pályán tett első lépéseitől kezdve az evilági (elsősorban szerelmi) boldogságot szolgáló poétát aligha érhetette világnézetet alakító hatás. A „vidám természetű poéta” programja mögött álló bölcelet eleve másféle filozófiai fogékonyság jegyében fogant s az 1801-es versben felhangzó kérdések éppen e filozófia ellen irányultak — így ama „sebes bukás” is a „vidám természetű poéta” osztályrésze. A költeménynek így kitüntetett helye van Csokonai pályáján, ez az egyetlen olyan költői megnyilatkozása, amely nyíltan beszél egy világnézeti fordulatról, noha — éppen azért, mert az ő költői „én”-je stilizált és a mindennapok eseményeitől könnyen eltolódó én — e fordulatot sűrített pillanatként ábrázolja. A vers „ekkorig” szava — utaltunk rá — éppen úgy érvényes 1794-re, mint 1801-re, a program kikristályosodásának és felbomlásának egymásra montírozásával drámai gyorsaságú és hevességű eseményként ábrázolja azt, amit a valóságos életben neki hosszú folyamatként kellett átélnie.

A fordulat azonban bekövetkezett, Csokonai költészete ez idő tájt valóban átalakulóban van. Kimutathatók azok a jelek, amelyek *ide* vezettek és jól látható az is, hogy *innen* már más utak keresésére indult a költő.

A program bomlásának a jelei 1801 előtt. Csokonai költői karakteréhez nem csak a többnyire ironikus bújócskában megtestesülő játékoság tartozik hozzá, de hozzátartozik az a képesség (vagy kényszer) is, amellyel 1800 júliusában jellemzi önmagát: „... belsőm hasonló a tavaszhoz, amely mikor borongós is, játszik és teremt.” A tragikumnak a derűbe való feloldása Csokonai költői alkatának lényeges jegye volt — ezzel találkozunk akkor is, amikor a program bomlatozásának a korai jeleit fűrkésszük.

Az egyik s meglehetősen feltűnő jel az a furcsa s némileg rejtélyes vonzalom, amellyel Csokonai a szereleméhes öreg nők témája iránt viseltet. Első pillantásra arra gondol-

¹² SZAUDER József, *id. kötet* 279.

hatnánk, hogy az elmatrónásodott Dórisokat, a Dorottyákat és a Karnyónékat a szó-
rakoztató költő teremti meg, hiszen a népszerű költészetben a vénasszonycsúfolóknak
valóban jelentékeny hagyománya van, sőt, még Faludi Ferenc is verselt a Gyöngyös
táján élő „agglant”-ról. Csokonai azonban nem az alkalmi s általában nem is a vasko-
sabb ízlésű közönség számára készült munkáiban, hanem igényes kompozícióiban idézi
meg korosodó hölgyeit. A téma egyébként — elvontan — összefüggésben van a vidám
természetű poéta inspirációival, hiszen az öregség önmagában is jelképezi az idő ha-
talmát és így megjelenítése eleve magába foglalhatja a boldogság költőjének biztatását
(addig szeressünk, amíg lehet) és sürgetését is: nem lehet mindig szeretnünk. S lát-
tuk: ha Csokonai számára egyáltalán felmerült az idő problémája, akkor az pontosan
így merült fel — az *Újesztendei gondolatok* a számunkra adott életidő intenzív megra-
gadására való felszólítással válaszol az emberi élet mulandóságára. A figyelemreméltó
és elgondolkodtató azonban az, hogy az a két nagy igényű munka, amelyet e témának
áldozott, a *Dorotya* című vígeposz (1798) és *Az özvegy Karnyóné* című komédia (1799)
láthatóan nem ezt a vidám természetű poéta világába illeszkedő felfogást tartalmazza.
Dorottyának ugyanis lehetősége sem volt megragadni a pillanatot (azért panaszkodik,
mert nem jutott neki „Ádám botja”), Karnyóné viszont láthatóan nem hagyta kihasz-
nálatlanul a lehetőségeket, a kor azonban nem enyhítette a benne égő szerelmi tüzet.
De akkor mi motiválja az ismételt témaválasztást? A kérdésre adandó lehetséges válasz-
hoz a téma szerkezetéből tanácsos kiindulnunk, a szereleméhes öreg nők helyzetében
ugyanis a boldogság utáni vágy erejének és a boldogság elérésére való esélynek csökkenésé-
nek drámai kontrasztja jut kifejezésre, de nem drámai módon, mert Csokonai a szóban
forgó két műben csodás fordulatok közbeiktatásával feloldja a tárgyban eleve benne
rejlő tragikumot. Ez a feloldás azonban egyik esetben sem sikerül maradéktalanul:
e művekkel, különösen a *Dorottyával* kapcsolatban az olvasó könnyen értékelhet úgy,
hogy a költő bizonyos érzéketlenséggel szemlél egy szerencsétlen emberi kondíciót. A
költőtárs, Fazekas Mihály — mint ismeretes — ezt közölte is vele s be kell látnunk,
hogy a bölcs barátunk elvontan nézve igaza van s igazsága egy — esztétikai szempont-
ból — jogosult bíráltnak az alapja lehet. A dolgok eredetét tekintve azonban másról
van szó: Csokonai nem az öregséggel csúfolódik, hanem a „vidám természetű poéta”
programja mélyén mindig is ott rejlő, de csak az 1790-es évek végéig manifesztálódó,
hiszen immár személyesen is átélt dilemmát fogalmazza meg — a boldogság programos
költőjének céljai és lehetőségei élesen eltérnek egymástól s ez általánosítható tapasztal-
at: a boldogság utáni vágy és a boldogság elérésének lehetősége miért is járna együtt
az egyes ember életében? E problémát a borongós kedély vidám műveket teremtve és
játékosan oldja fel, de azért a borongás tónusa erőteljesebben érvényesül: a *Dorotya*
derűs világa után a *Karnyóné* nyomasztó figurákkal benépesített színpadát állítja elénk.

A szereleméhes öreg nők témájának előtérbe kerülése annak jelzése, hogy a költő vi-
lágképében immár jelen van és működik egy új felismerés, nevezetesen: a boldogsághoz
nem elég a boldogság programos és elkötelezett választása s más értékek, így az asz-
ketikus erkölcs, a hírnevet adó vitézség vagy az igénytelen szorgalom elutasítása — a
boldogság önmagában véve is komoly problémák foglalatja. Ez most, a kilencvenes évek
vége táján a jelek szerint egyre világosabban merül fel — az emberi élet végessége, a
mulandóság, az idő hatalma gátolja meg, hogy az evilági boldogság eleve a tartós érté-
kek közé tartozzon. Csokonai a végső mért életidő tényére előbb a vidám természetű
poéta választát adja: ha az élet kínálta pillanatok intenzíven használjuk ki, keserűség
nélkül várhatjuk az öregséget és a halált, utóbb tárgyiasítja és humoros-játékos módon
oldja fel Dorotya és Karnyóné történetében. Lilla elvesztésével azonban kiderül, hogy
a pillanatok nem kínálkoznak többé, a humoros transzponálás pedig nem csak elfedi,
de egyben fel is tárja: a vidám természetű poéta világának alapzata megrendült. Mi-
vel a költő kedélye borongva is szívesen játszik, utalásokat leszámítva, teljes műként és

adekvát módon voltaképpen csak *A pillangóhoz* című költemény tükrözi *Az ember a poézis végső tárgyában* leírt „bukás” előtti végső fázist. *A pillangóhoz* a magyar költészet történetének nem hibátlan, de nagy és megrendítő alkotásai közé tartozik. Lírai kisugárzásának az alapja az, hogy egy *filozófusi* helyzetre *költői* választ ad. A költő lemond az evilági boldogság lehetőségéről és felvázolja egy másik életben reá váró boldogság képeit — ez a másik élet számára azonban nem vallásos képzetkörből származik, nem a végső megnyugvást hozó örök béke otthona, hanem a földi boldogság újjászületésének és magasabb szinten való beteljesedésének a világa. A személyes életnek a pillangó sorsával való azonosítása rendkívüli feszültséget megteremtő költői ötlet, hiszen a költő számára az evilági élet nem is hozhatja meg már a boldogságot („... lomha hernyó módjára / Máskál a fanyar bánaton / És a mások multságára, / Magának verskoporsót fon”), így létrejön az a képtelen lehetőség, hogy ugyanezt a boldogságot a *pillangóvá* vált lélek elérje — odaát, „Hol ötlet egyik vigasságból / Másikba új szárnyak vigyék, / Hogy szférákból nőtt rózsákból / Örök ifjúságot igyék”. Csokonai e versben — talán egyedül az európai irodalomban — hedonista jellegűvé színezi és valóságként éli meg a halálnak azt a pogány képzetét, amelyet Lessing idézett fel a *Wie die Alten Tod gebildet* című tanulmányában. Más utalásából tudjuk, hogy ő ismerte a halálnak azt az esztétikai felfogását, amelyet Lessing műve alapján magyar kortársai közül Kármán József és Kazinczy Ferenc is felhasználta.¹³

A pillangóhoz című vers azonban a vidám természetű poéta határhelyzetét tükrözi — a költői szépség itt egy másik élet iránt való reménytelen reménység feszültségéből táplálkozik és intellektuálisan éppen nem jelenti a probléma megoldását: ha a levegői hang kérdései fel is hangzottak már, ha *Az ember a poézis első tárgyának* születése meg is előzte *A pillangóhoz* létrejöttét, a két vers a lényegyet illetően éppen fordítva kapcsolódik egymáshoz: *A pillangóhoz* a vidám természetű poéta utolsó, *Az ember a poézis első tárgya* pedig az új filozófiai tájékozódás első dokumentuma. Ez azért lehet így, mert a program felbomlása nem volt gyors és különösképpen nem volt egyenes vonalú folyamat. A Debrecenbe való visszatérés, 1800 tavasza után Csokonai életében olyan időszak kezdődött el, amely nagymértékben hátráltatta a Dunántúlon elkezdett számvetést. Nem mintha rosszabb helyzetbe került volna, ellenkezőleg: a baráti vendégszeretetnek és a főúri jóindulatnak való kiszolgáltatottságból most ugyan felettébb bizonytalan, de számára folytatást újraszülető és valóságosnak tekintett lehetőségek világába került. Csokonai könnyen lelkesülő, a bizakodásra túlságosan is hajlamos természet volt, akinek képzelete az elgondoltat a megvalósulástól elválasztó szakadék fölött könnyedén röppent át, akinek figyelmét egy-egy kudarc után rögtön az újabb tervek és ábrándok kapcsolták magukhoz. 1800 után felmerült a maga műhelyébe visszavonultan (sőt: elszigetelten) dolgozó és művei jövedelméből, „privátus”-ként élő költői életmód lehetősége, de lépéseket tett bécsi és pesti újságíróskodás irányába is, a mérnöki pályára való felkészüléssel éppen úgy számol, mint azzal, hogy könyvtárosi állást kap Széchényi Ferenc által a nemzetnek felajánlott bibliotékában. S a most megnyilatkozó és az első pillantásra is nagyfokú változékonyságról tanúskodó költői tervek — a jelek szerint — a változékonnyal egzisztenciális elképzelések függvényében alakulnak. Az önálló költői státusz fel-felderengő lehetősége hívja elő a hajdani életerv egyik lényeges elemét is: a program költői példaképe, Anakreón 1800 után láthatóan úgy és azért lép személyesen is Csokonai érdeklődésének előterébe, mert életmódjával a „vidám természetű poéta” olyan modelljét képviseli, amelynek életkörülményeit már elsősorban nem a szerelem örömei, hanem az alkotásnak szentelt termékeny és derűs magány tölti ki s Csokonai 1800 utáni

¹³ SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae (Kazinczy szerelme)*. In *Az este és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*. Bp., 1971. 347–432.; PAÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*. Bp., 1988. 110–120.

életének bizonyos pillanataiban vélhette úgy, hogy lehetősége van erre a (számára talán mindennél vonzóbb) költői státus megteremtésére. Ez a fel-felsejlő, de a költő által intenzíven átélt lehetőség a tisztán poétai terveknek kedvezett. Míg azonban Anakreónnal kapcsolatban a költészetről meditáló Csokonai számára a poézis vitathatatlan és semmi másnak alá nem rendelt érték — a könyvtárosi állásra pályázó vagy az újságíróskodásra, egyáltalán: bármilyen értelmiségi életformára gondoló Csokonai számára teljesen érthetően a „tudományok” szerepe növekszik meg — a „literatura” nem lesz más, mint „követ, amely utat egyenget a fontosabb tudományoknak”.¹⁴ S ha a tervbe vett tudományos tevékenység mellett esik szó költészetről, akkor az elsősorban a nemzeti célokat szolgáló — így a nemzeti történelmet tárgyul vevő — poézis. Ha Csokonai 1800 előtti költészetéről szólva arról beszélhetünk, hogy annak legfontosabb, hiszen az élettervvel összefüggő részlege a költő életkörülményeitől függetlenül alakult, most azt látjuk, hogy az életkörülmények nagyon is rányomják a bélyegüket a költői elképzelésekre: Csokonai számára a valóságban ugyan kevés, de elvileg és főképpen az ő gyorsan lelkesülő és bizakodó mentalitása számára sok, mert több lehetőség is adódik s ő hol ebbe, hol abba az irányba állítja rendkívüli szellemi kapacitását. Ez teljesen érthető: immár nem egy elvont és nagyralátó életterv megvalósítása, hanem egyszerűen olyan életkörülmények megteremtése a tét, amelyek egyáltalán a költőként való létezés lehetőségét biztosítják.

A tervek és ábrándok, az ajánlkozások, kérések és próbálkozások elrejtik a harmincadik életéve felé közeledő Csokonai arcát — s mégis: a költői tevékenység folytatásához leginkább megfelelő egzisztencia biztosítására tett (s magára a költői tevékenységre is visszaható) erőfeszítések mögött jól észrevehetőek azok a jelek, amelyek a költői világkép gyökeres átalakulásáról tanúskodnak. Az a feszültség, amelyről — eltérő irányból ugyan, de — *A pillangóhoz* és *Az ember a poézis első tárgya* oly egyformán tanúskodik, a háttérben működik ugyan, de működése nagyon is erőteljes. Erre vonatkozóan már az is figyelmeztethet bennünket, hogy a „tudományok” jelentőségéről szóló megnyilvánulásai (elsősorban a Széchényi Ferenchez 1802 elején írott nagyszabású levél, amelynek első változatát már 1797-ben elküldte Koháry Ferencnek) aligha foghatók már fel az irodalom hagyományos, „tudós” elképzelésének maradványaként, hiszen Csokonai — éppen 1800 körül — gyakran és hangsúlyosan fogalmazott meg olyan nézeteket, amelyekben a költészet önmagáért való érték és nem lépcsőfok a „solida” tudományok irányába. De nyilván nem tekinthetők csak önpropagandának sem — ő azért elsősorban poétaként és nem tudósként kérte (s nem is egyszer) Széchényi Ferenc támogatását. Csak arra gondolhatunk, hogy Csokonai gondolatvilágában a „felséges tudományok”, a „valódi elmélkedés” — a Koháryhoz címzett változatban még a „philosophia”-t is meg meri említeni — azért kapnak új jelentőséget, mert a világnézeti kérdések súlya újra megnövekedett számára: korábbi nézetei megrendültek, az újak pedig még nem alakultak ki. Arról azonban, hogy a fordulat, amelyről az 1800-as évek elején közvetlen módon csak *A pillangóhoz* és *Az ember a poézis első tárgya* ad hírt, ténylegesen, fogalmi alakra hozva is bekövetkezett, csak a későn nyilvánosságra hozott, de már nyilvánvalóan korábban is formálódó nagy művéből, a *Halotti versekből* győződhetünk meg. Igaz, vannak egyéb jelek is. Így például nagyon is feltűnő, hogy egyik kései versében, a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* című szép költeményben tulajdonképpen a „vidám természetű poéta” ideáljának a megtagadása is benne bujkál. Barátjának három olyan tulajdonságát dicséri, amely tételesen áll ellentétben a „vidám természetű poéta”, vagyis: önmaga tulajdonságával. Főhadnagy Fazekas úr „használja az időt” (szemtől szembe a szorgalom nélkül való élet dicsőítőjével, de szemben az *Újesztendei gondolatok* poétájával is, aki az érdemeket a szerelem által nyújtott örömhöz képest „semmi”-nek nevezi), tartózkodik a „gőgös-

¹⁴ SAUDER József, *Csokonai poétikájához*. In *Az éj és a csillagok*. Bp., 1980. 337–367.

ség hagyományától” (ellentétben ama „büszke vetélkedés” költőjével), végül a „tomboló vígasságnak / Futja unszolásait” — nem úgy, mint látogatója, akinek *A pillangóhoz* című verse tanulsága szerint a képzelte túlvilágon még a lelkét is „egyik vígasságból / Másikba” röpitik szárnyai.

A Főhadnagy Fazekas úrhoz című költemény a vidám természetű poéta mentalitásának megváltozását mutatja — az a filozófiai költemény, amellyel 1804. április 16-án Nagyváradon gróf Rhédey Lajosné búcsúztatja, pedig arról tanúskodik, hogy az 1793–94 körül kiépített program mögött álló filozófia már egy merőben új bölcséleti tájékozódásnak adta át a helyét.

Új filozófia felé. Csokonai utolsó műve, a *Halotti versek* és *A pillangóhoz*, meg *Az ember a poézis első tárgya* című költemények között szoros összefüggés van: a lélek halhatatlanságának kérdésére (*A pillangóhoz* című verssel ellentétben) itt már nem költői, hanem filozófusi választ ad, de e műben található meg a válasz azokra a kérdésekre is, amelyeket a „levegői hang” tett fel a „gondolati csuda tengerében” úszó poétának. Az ember helyzetének a bevezető sorokban olvasható leírása (ón lábai a sír felé húzzák, de éteri szárnyai megnyitják számára a csillagok közötti teret, az „ég s a föld” között függ, nemes és gyöngye, „angyal meg állat”) a létezők nagy láncolatának képzetkörében fogant s a teremtés lépcsőzetes, az egyszerűtől az összetettig, az alantasan anyagítól a magas rendű szellemiig húzódó elrendezettségének skémájára vet éles fényt és éppen azáltal, hogy az embert e láncolat közbülső tartományába helyezi.¹⁵ Ez az interpretáció azonban azt is megmutatja, hogy itt a fokozatosság harmóniája már megbomlott és éppen onnan származik a zavar, ahonnan a lépcsőzetesség roppant rendje eredt: a Mindenható hagyományos hatalma alá rekesztve aligha merülne fel az a kérdés, ami itt felmerül. A verses értekezés az eredetileg megoldásra kijelölt problémát (halhatatlan-e lelkünk?) e távlatokba helyezve ki is bővíti — hogy a költő válaszolni tudjon a kérdésre, azt kell eldöntenie, hogy az embert melyik világ, az anyagnak vagy a szellemnek a birodalma bocsátotta útjára. A lélek halhatatlanságának kérdése így voltaképpen egyéb kérdéseket is magába foglal, ha válaszolunk rá, akkor egyúttal válaszolunk arra is, hogy „Ki vagy, miért vagy, hol lakol és kinek / Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?”, azaz: felelni kell az 1801-es költeményben feltett kérdésekre. Ez a gondolati összefüggés — ott hangzik el a kérdés és itt keresi a választ — valószínűsíti, hogy a két mű gondolati alapjainak kialakítása nem esett egymástól távol, hiszen a kérdések feltételéhez nyilván látni kellett legalábbis a válasz körvonalait.

A Halotti verseket az életrajzi adatok szerint Csokonai 1804. április 16-án mondta el Nagyváradon, gróf Rhédey Lajosné, Kácsándy Terézia temetésén.¹⁶ A haláleset április 6-án történt, a költő a megbízást valószínűleg 8-án kapta. Elképzelhetetlen, hogy a vers a közbülső időben készült volna el, a költő számára rendelkezésre álló hétnyolcnap, túlnyomórészt utazással és betegeskedéssel töltött idő legfeljebb (ez derül ki az utóbb Rhédeyhez írott s befejezetlenül maradt leveléből is) az alkalomhoz tartozó részek elkészítésére és az egész mű egybeszerkesztésére volt elegendő. Minden jel arra utal tehát, hogy a vers bevezetőjéhez és első öt részéhez már korábban elkészített vagy félig-meddig elkészített szövegeit használta fel, olyan részleteket egyébként, amelyek témája nem is illett igazán az alkalomhoz. Kazinczy erre vonatkozóan eljuttatott és rosszabbá megjegyzéseinek bizonyosan van alapjuk, az eseményeket másfél évszázaddal később, tárgyilagosan és ugyanakkor nagy empátiával értelmező Horváth János is felfigyelt több „alkalomszerűtlen és kirívó” részletre s az ő magyarázata is az, hogy

¹⁵ BÍRÓ Ferenc, *A lélek halhatatlansága istenforgalmáról*. ItK 1983. 239–266.

¹⁶ A keletkezés és fogadtatás körülményeire l. VARGHA Balázs, i. m. 334–350.

ezek már bizonyára korábban elkészült részletek voltak.¹⁷ A szöveg értekező része valóban nem volt az alkalomhoz illő — vajon miért is kellett a lélek halhatatlanságát bizonyítani egy olyan közönségnek, amely számára ez aligha volt kérdéses? Ha — mint a bevezető prózai sorokban esik szó róla — a költő sokféle közönségre számított is, ebből a szempontból aligha számíthatott arra: a szabadgondolkodók (akiket említ) nyilván elenyésző számban képviselték magukat ezen a nagyváradi temetésen és kérdés, hogy e búcsúztató feladata mennyiben lehetett az ő meggyőződésük? De a hívők számára is különösen hathattak a szenvedélyes teatralitással előadott fejtegetések, hiszen a mű olyan kérdéseket tesz fel a teremtés racionalitását illetően, amelyek a jelenlévők jó részének tudatában aligha merültek még fel s amelyek hallatán bizonyára ugyancsak megnyúltak az arcok.

A *Halotti versek* szövegének jelentős része nem illik tehát az alkalomhoz, viszont bepillantást nyújt a nézeteit felülvizsgáló filozófus-költő gondolatvilágába — teljes képet nyilván nem ad róla, de a töprengések jellegét és irányát elég egyértelműen rajzolja ki.

Elsősorban annak a helyzetnek az összetettsége tűnik fel, ahonnan a gondolatmenet kiindul. Távol vagyunk már a hajdani nyers és naiv materialista világrétegzéstől, de talán még távolabb vagyunk a hagyományos vallásos gondolkodás körétől. Hamar kiderül, hogy a vers gondolatmenetének a tétje nem csak a lélek halhatatlansága, hanem az Istenhez való viszonyunk: a költemény ugyanis egy paradoxonnal indul. A lélek önmagában véve annyi kvalitást mutat, hogy a maga minőségei szerint halhatatlannak kellene lennie („Nem halatsz hát meg, óh nemes valóság” — szögezi le a mintegy harminc soros bevezető fejtegetések után), de ekkor előlép az, kiről úgy tudjuk, hogy léte az elsődleges biztosítéka a lélek halhatatlanságának, előlép tehát az Isten, csak éppen a megszokottól alaposan eltérő szerepben — nincs ugyanis kizárva, hogy ő, a Mindenhatóság fújja a „lélek lángjára” a „semmisség szele”-t. Igaz, a költő ezt a lehetőséget „tán” még említeni is véteknek tartja, de hát ő ezt a vétket nem csak elköveti, de verse első két nagy egységének legfontosabb mozzanata éppen a halalos hideget fúvó Lény jelenléte. „Örvendhetsz é gykor, örvendhetsz é annak, / Hogy halált menydörögj egy halhatatlannak” — ismétlődik meg a hitetlenkedő felkiáltásba burkolt tétel még a II. rész elején, hogy azután a költő megkezdje a nyilvánvalóan téves elképzelés cáfolatát. Ez azonban egyáltalán nem könnyű processzus, olyannyira nem, hogy több mint százötven sorral alább változatlanul fennáll a fenyegetés: „Istenem, ha szét kell csakugyan oszloznom...”

Ezt a *deus malignus*-t nem Csokonai találta ki. John Locke *Értekezés az emberi értelemről* című művében merül fel az a gondolat, hogy — végül is — nem zárható ki a lehetőség, hogy az Isten a gondolkodás képességét adja egy megfelelő összetételű anyagi szervezetnek, amely azután (a szervezet szétesését követően) szintén a semmibe foszlik. A lélek, a gondolkodó minőség — a descartes-i filozófia *res cognitans*-a — így valóban nem más és nem több, mint egyszerű képesség, amely megszűnik a megfelelően szervezett anyag (= testünk) működésének megszűnésével. Ebből természetesen az is következik, hogy aki kétségbevonja a lehetőséget, hogy a lélek megsemmisülhet, az az Isten mindenhatóságát vonja kétségbe s arra vetemedik, hogy a Teremtő hatalmát korlátozza. Noha gondolatmenete nem erre van kihegyezve, de Locke szikár okfejtésében ott lapul ez a paradoxon és hamarosan rá is talál az, akinek szavánál a XVIII. században kevesek szava szólt hatásosabban: Voltaire állította előtérbe Locke művének ezt a mozzanatát s aknáztta ki alaposan a benne rejlő lehetőségeket. Angliai tartózkodásának (1726–29) intellektuális naplója, a *Lettres philosophiques* (1733) tizenharmadik levele, a Locke-ról szóló esszé árulkodik erről a legerőteljesebben — a *Sur Mr Locke* a legveszedelmesebb és (tegyük hozzá) a leghatásosabb angliai levelek egyike volt. Hatással

¹⁷HORVÁTH János, *Csokonai. Csokonai és költő-barátai. Földi és Fazekas. Bp., 1936. 35–36.*

volt a magyar felvilágosodás képviselőire is: Bessenyei Györgynek a hetvenes évek második felében készült filozófiai írásaiban többször is előbukkan és — mint látjuk — a problémakör mögött álló istenképzet kel önálló életre az 1804-es nagyváradi tavaszban lezajlott temetési szertartás résztvevői előtt. De vajon miért? A gondolatmenet e képtelen istenképzet cáfolataként indul, a gyorsan elintézni vélt — vagy inkább sejtetett — bizonyítás arra az elgondolásra épül, hogy a világ rendje voltaképpen maga követeli meg a halhatatlan lélek otthonának, a túlvilágnak a létezését. Az erkölcs (az emberek) világában ugyanis nem találjuk meg azt a „jó, bölcs és igaz Isten”-t, akinek létét viszont állandóan tapasztaljuk a természet szépségei templomában, vagyis: a természet önmagában is egész, az emberi élet viszont csak az evilági szenvedésekért kárpótlást nyújtó túlvilággal együtt lehet az. A természeti világ és az erkölcsi világ ellentéte rendkívül élesen merül fel és az ellentétben benne bujkál egy újabb paradoxon. Az a körülmény, hogy a költemény által felrajzolt emberi világ sötét, sivár és nyomasztó, ahol az ártatlanság nyög, a vig és nyugodt szívű gonoszokra pedig a boldogság mosolyog, így — a gondolatmenet intenciója szerint — azt bizonyítja, hogy mennyire szükséges számunkra a túlvilági élet kárpótlása, az olvasóban pedig felbred a gyanakvás: ha ennyire tehetetlen az isteni gondviselés az emberi világot átható rosszal szemben, akkor vajon létezik-e egyáltalán ez az Isten? Az evilági rossz létezésének megrázó képeivel azonban — s éppen itt található meg Csokonai gondolatmenetének kulcsa — sem az eredeti tétel (az emberi élet csak a túlvilági kárpótlással lehet teljes), sem e tétel bizonyítása során feltáruló és egyre erősödő sejtelen (nem csak az isteni gondviseléssel, de magának az Istennek a létezésével kapcsolatban is alapos kétségek merülhetnek fel) immár nem igazolható, hiszen mind a kettő igazolható! A gondolatmenet így módon egyforma érvényű, de egymást kizáró tételek felállításához vezetett, antinómiákhoz — ha tehát a lélek halhatatlanságának a kérdését az Isten felől akarjuk megközelíteni, gondolataink önkörükbe fordulnak vissza s a költő ezen a ponton (a második rész vége táján) ki is lép ebből a körből. Az egek kapui végképp bezárultak előtte s noha eddig sem lehetett sok kétségünk, de a folytatás egyértelművé teszi: a költő maga zárta be ezeket a kapukat — miután az ég titkainak fürkésztését megfosztotta értelmétől, békét köt Istennel („Bocsáss meg Istenem . . .”) és elfordul tőle: a „kérdések kérdésének” megfelejtést másfelé kell keresnie. Az oly magas kvalitásokkal rendelkező lélek birtokosai, embertársai ébresztik fel figyelmét, az eddig élt „négy milliárd” tölti be szívét, s ha a költemény indításakor a metafizikai kérdésvetítés vette el a helyet az emberre vonatkozó vizsgálódásoktól, úgy szorítja ki most a metafizikát az emberiség vizsgálata. Az emberi lélek így módon kétszer lép előtérbe a költemény gondolatmenete során: egyszer az individuumnak teremtő hatalommal felruházott lényegeként (amelyre azonban az Isten a semmisség hideg szelét fújhatja), másodszor pedig az emberiség kollektív tulajdonaként, amelyet azonban már nem fenyeget semmiféle jeges fuvallat, ellenkezőleg, innen, az emberi nem felől elindulva juthatunk közel a megnyugváshoz az Isten problémáját illetően is. A rengeteg és sokféle ember egyaránt hitte és hiszi, hogy „Jelkestől halálba nem lép” — bár nem zárható ki, hogy a „négy milliárd” mind hibádzik, a költő vállalja velük, az emberi nem egészével a közös tévedést, ez „édes hiba” lenne. De miért lenne szó itt hibáról? Ebben az érvelésben mintha egy régi istenérvnek, az Isten létezését az emberiség általános egyetértéssel bizonyító érvnek a szerkezete tűnne át. A hasonlóság azonban rögtön látszólagossá válik, ha visszagondolunk a vers gondolatmenetére: már be kellett látnunk az Isten felől elindított meditációk antinómiába forduló természetlenségét, viszont két ízben is megmutatkozott számunkra az erőteljes, szabad és teremtőképesseggel rendelkező lélek. A kérdést tehát *csak* az emberek világa felől lehet megközelíteni, másfelől gondolataink önkörükbe fordulnak vissza, azaz: a lélek halhatatlanságára irányuló vizsgálódásainkat magának a léleknek a vizsgálatával lehet csak kezdeni. S itt elsőként egy tapasztalati tény ötlik a szemünkbe, nevezete-

sen: a lélek halhatatlanságának az eszméje az emberi tudatnak eleve benne rejlő (vagy máris meglévő vagy ott szunnyadó s onnan kifejezhető) tulajdonsága.

A „kérdések kérdésének” megfajlásához a kiindulópontot tehát magában a lélekben kell keresni s bár Csokonai ezt a felismerést már az I. rész utolsó előtti sorában bejelentette (itt a lélek természetéből mondja megfajlásának a lélelét), ahhoz, hogy ez a gondolat elnyerhesse igazi súlyát, meg kellett mutatni: más lehetőség nincs, a metafizika tartományában nem találhatunk rá a válaszra. Ezt kellett belátnunk a II. rész végére. Az itt újra előlépő lélekfogalomnak a pozíciója azonban így alapvetően meg is változott közben — a költő, aki a költemény elején „angyal meg állat”-ként, az anyagi és a szellemi világhoz egyaránt tartozó lényként határozta meg önmagát, mostmár visszautasíthatja ezt a definíciót, „sem barom, sem angyal” — ember akar lenni, önálló, a lények láncolatán elfoglalt helyzetből nem levezethető, az Isten és az elementumok uralma alól egyaránt felszabadult, autonóm lény. A költemény III. részétől kezdve egy hatalmas ívű, az emberiség történelmi korszakait és etnikai palettájának legváltozatosabb színeit átfogó szemle keretében veszi szemügyre a *consensus gentium* lehetséges változatait (amelynek legmagasabb szintje nyilván nem is lehet más, mint a filozófiát és revelációt egyaránt magába foglaló kereszténység), a versben kifejtett gondolatmenet igazi csúcspontja azonban a II. rész befejezésében található — itt egy merőben új és eredeti gondolkodói helyzet kidolgozása történt meg. Ez a gondolkodói helyzet meghaladását jelenti elsősorban annak a hajdani, kivételes erkölcsi bátorsággal és szellemi erővel kialakított, de szükségképpen naiv és költői materializmusnak, amely a „vidám természetű poéta” programjának metafizikai alapzata volt, de arról nincs szó, hogy közeledett volna a hagyományos vallás képzeteihez, hiszen — mint láttuk — a lélek halhatatlanságának a problémája némileg váratlanul, de teljesen egyértelműen az emberi autonómia bizonyítására futott ki: Csokonai számára az ember fogalma körül mind a materializmus, mind a vallásos metafizika dimenziói elhalványultak és megnyíltak a sokféle embert szülő Föld és idő, azaz: saját birodalmának távlatai.

Ferenc Btró

LA MORT DU PAPILLON (LA FORMATION DU MONDE DES IDÉES DE CSOKONAI APRÈS 1795)

Mihály Csokonai Vitéz (1772–1805) a été le plus grand poète des Lumières hongroises, son trait de caractère peut-être le plus important, au moins pour son œuvre, était, d'être toujours prêt à contribuer aux fêtes et distractions des communautés qui l'entouraient de près; tout de même, écrivant toujours pour l'éternel lecteur, il voulait s'assurer également l'immortalité poétique.

C'est ce double rôle qui forme son œuvre entière (depuis un âge précoce, il est le poète très expert aux pratiques de son art, qui répond aux exigences de son entourage, mais également le poète aspirant à l'Éternité, et qui reste en même temps toujours disposé aux jeux, aux malices et à faire marcher ses lecteurs), toutefois, des deux tendances d'ambition reste définitive celle de la grandeur poétique, ce qui explique le poète des occasions gai et plein d'esprits est en même temps le véritable poète doctus, qui prépare sa carrière artistique dans une première étape, jusqu'en 1795, selon un programme bien défini. L'étude présente examine dans le cas donné les conséquences de la direction de sa pratique poétique par un programme préconçu et philosophiquement bien fondé. Elle présente l'inexécutable et la décomposition d'un plan de vie poétique basé sur la bonheur. Au cours de ce processus Csokonai est arrivé à partir le rôle du poète de la bonheur jusqu'à celui de la vie, tout en créant les pièces les plus importantes de son œuvre.

DÉRY TIBOR ÉS BERLIN

(1923: a konstruktivizmus vonzásában)

Hosszú emigrációja során Déry Tibor több ízben is megfordult az európai művészet központjává vált Berlinben.

A német főváros szellemi kisugárzása már a húszas évek legelején kimutatható írásaiban. Bécsi tartózkodása alatt izgalmas tanulmányt ír a Berlinben kiadott *Dada-Album*-ról (1920), majd maga is a dada hatása alá kerül.¹ Az *ámokfutó* címmel „illusztrált költemény”-t szerkeszt, amelynek szaggatott szövege és a képeslapokból kivágott és a szöveg közé ragasztott képanyaga a háború utáni világ kaotikus ellentmondásait vetíti elének. A címben szereplő hőse — természetesen maga az író, aki makacs kitartással rohan a szabadság általa elképzelt álmának-eszményének igézte után.²

Egy évvel később, 1922 őszén Déry a Starnbergi tó partjára, a München melletti Feldafingba költözik, ahol közeli rokona, Szilasi Vilmos házában talál nyugalmat, s ahol az emigránslet életérzését — és a szabadság új — megfogalmazását adó *Országúton* című regényét dolgozik. Itt, Feldafingban veszi — műve befejezését követően — a nemrég Berlinbe távozott Bernáth Aurél levelét, amelyben az lelkesen számol be a világváros kavargó életéről, friss élményeiről, többek között Moholy Nagy László „üvegarchitektúra”-nak nevezett új festményeiről. Sorai meghívással zárulnak: látogassanak el hozzám — feleségemmel —, szívesen látja őket újonnan bérelt tág műtermében.³

Az 1923 februárjában tett néhány napos berlini kirándulás maradandó nyomot hagyott Déry művészetében. Megismerkedett Marc Chagall látomásokkal átszőtt képeivel,⁴ közvetlen kapcsolatba került Herwalt Waldennel, a *Der Sturm* szerkesztőjével, s ami még ennél is fontosabb: a *Der Sturm* kiállító termében szemtől szembe láthatta Moholy Nagy László „képarchitektúráit”, e konstruktivista szigorúsággal megszerkesztett és üvegszerű lakkréteggel bevont kompozíciókat, amelyek szellemisége egy harmóniával átszőtt társadalmi rend álmát sugározták. — S a jövőnek ezt az eszményített képét közvetítette az „országok” (Malevics, Kandinszkij, El Liszickij) első európai kiállítása is, amelyet már Déry ugyan nem láthatott, de amelyről bőven olvashatott Kassák Lajos lelkes beszámolójában,⁵ s hallhatott róla minduntalan azokon az „éjszakákba nyúló

¹ *Dadaizmus*. In Nyugat 1921. ápr. 1. 7. sz. 552–556., és DÉRY Tibor, *Bottalozás*. Bp., 1978. 1. köt. 268–277.

² Az *ámokfutó*-ból csak részletek jelentek meg DÉRY bécsi *Ló, búza ember* című verskötetében (1922. 42–44.). A költő hagyatékában fennmaradt eredeti — német és magyar nyelvű — gépiratának facsimiléjét a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Múzsák Kiadó jelentette meg 1985-ben az Európai Kulturális Fórum alkalmából. *Az ámokfutó. Déry Tibor illusztrált verse. — Der Amokläufer. Ein illustriertes Gedicht von Tibor Déry*. Bev. BOTKA Ferenc. 17 + 18 f.

³ BERNÁTH levele a PIM kéziratárában. Írója utóbb teljes egészében felhasználta önéletrajzi visszaemlékezéseinek *Utak Pannóniából* c. kötetében (Bp., 1960. 361–364.)

⁴ MARC Chagall kiállítása — 165 grafikai lap — *Életem* címmel volt látható a Lutz galériában.

⁵ A kérdéses kiállítás 1921 októberében nyílt az Unter den Linden-i Van Diemen galériában, s még az év vége előtt bezárt. Kassák beszámolóját l. *A berlini orosz kiállítás*hoz. In *Ma* 1922. dec. 25. (8. évf. 2/3. sz.) 7–8., és KASSÁK, *Éljünk a mi időnkben*. Bp., 1978. 50–52.

eszmecseréken”, amelyről — a látogatás egyéb részleteivel együtt — pontosan tájékozódhatunk egy, a Budapesten élő mamájához írt leveléből.⁶

A levél közvetett tanúsága szerint a látottak kétségen kívül megerősítették az íróban azt az általános benyomást, hogy az európai forradalmi művészet nagyrészt már túllépett a dadán, s erőteljesen a konstruktivizmus irányába halad. S hogy az író — már a látogatás óráiban — nem elégedett meg e változás pusztá tudomásulvételével, azt már beszámolójának befejezése is sejteti: „Nagyon örültem, hogy itt lehettem, ... annyi mindent láttam, s nem is minden haszon nélkül. ... , hogy valószínűleg újra írok valamit ...”⁷

Déry új publikációinak a forrásaiból s ezek időrendjéből, legfőképpen azonban az írások új formai-tartalmi momentumaiból eléggé egyértelműen kitapintható: mi is az a „valami”, amiben e néhány napos berlini látogatás szellemi-művészi hozadékát látjuk.⁸

Ha e hozadékot anyagi mivoltában kellene megnevezni, akkor egyértelműen az üvegben jelölhetnénk meg. Déry szókincsének ez az új eleme szinte vörös fonalként követhető az új költeményekben, a *Télben*, a *Hófaluban*, a *Szintétikus tömegben*; s nem is járulékos, hangsúlytalan momentumként, hanem a versek leglényegesebb üzenetét hordozó képként-fogalomként.

Nem nehéz felismerni benne Moholy-Nagy hatását, vagy egészen az eredethez visszanyúlva, Adolf Behne, a Bauhaus építész-teoretikusának a kedvenc gondolatát, aki — Paul Scheerbarthoz hasonlóan — az európai művészet megújulását az építészet forradalmi átalakulásától várta; az üvegarchitektúrától, amelynek kristálytiszta falai-felületei — az esztétikai élményen túlmenően — nem elválasztják, hanem összekötik az épületek használatát, s ennek következtében, úgymond, egyfajta társadalmi-magatartásbeli átalakulást is maguk után vonnak.

„Az üvegarchitektúra — olvassuk Behne-nek a *Mában* is újraközölt tanulmányában — magával hozza az európai szellemi forradalmat, a korlátozott, hiú, megszokás-állatot éber, világos, finom emberré formálja át.” Behne az új életmódban egyben egy új erkölcsiség csíráját is látja: „magától értetődő lesz, hogy az emberek segítenek egymásnak, nem szentimentalizmusból ... , hanem gazdagságból, életörömből, szép utáni vágya-

⁶ A mamával folytatott német nyelvű levelezést a FIM kézírattára őrzi.

⁷ Az 1923 február eleji berlini látogatás részletesebb leírását l. BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin*. In Nagyvilág 1990. 7. sz. 1078–1082.

⁸ A könnyebb tájékozódás és a jegyzetek felesleges halmozásának az elkerülése végett egyszérbőlnek látszott az év publikációit egy egységes időrendi áttekintésben összefoglalni:

Márc. 15. Ma 8. évf. 5–6. sz. 13.: *Landschaft. Glasfläche.* (Versek)

Ápr. Der Sturm 4. sz. 62.: *Csárdás, Frau, Mutter, Landschaft.* (Versek) — Az első és harmadikat később a *Mában* látjuk viszont. A második *Feleségem* címmel már megjelent a Ma 1922-es évfolyamában.

Máj. 1. Ma 8. évf. 7–8. sz. 2.: *Tél, Hófalú, Férfi, Szintétikus tömeg, Mama Oroszország, Csárdás.* (Versek)

Júl. 1. Ma 8. évf. 9–10. 3–4.: *Sovány és sohasem fog meghalni!* (Próza)

Aug. Der Sturm 8. sz. 120–123.: *Er ist mager und wird nie sterben.* (Próza)

Szept. Der Sturm 9. sz. 129–135.: *Blaue Glasfiguren.* 1. rész. (Próza)

Szept. 15. Ma 9. évf. 1. sz. 3.: *A nagy téhén.* (Vers)

Okt. Der Sturm 10. sz. 155–160.: *Blaue Glasfiguren.* 2. rész.

Nov. Der Sturm 11. sz. 173–176.: *Blaue Glasfiguren.* 3. rész.

Nov. 15. Ma 9. évf. 2. sz. 4.: *Anyám.* (Vers) — Elemzése a továbbiakban azért marad ki, mert a mamának írt levelezésben a szerző már 1922-ben említi.

kozásból, szeretetből... A szeretet kevésbé embernek emberhez való szeretete lesz, hanem szeretet a végtelen világ iránt, amelynek részecskéje minden létező.”⁹

Érthető, hogy e meglehetősen légiesnek és elvontnak tetsző, ám ugyanakkor tiszteletre méltó világértelmezés kiindulópontját, az üveget, Behne szinte misztikus „ősanyagként” tiszteli: „Az üveg teljesen új, tiszta formált anyag, melyben a matéria be- és át van olvadva. Minden anyag körül, mellyel rendelkezünk, ez hat a legelementárisabban. Visszatükrözi az eget és a napot, olyan, mint a tiszta víz, gazdag szín, forma és karakterlehetőségekben, melyeket nem lehet kimeríteni és amely egy ember előtt sem lehet közönyös.”¹⁰

Behne gondolatvilágát nemcsak ezért kellett kissé részletezőbben kibontanunk, mert benne kell látnunk Moholy-Nagy üvegarchitektúrájának egyik kiindulópontját, hanem azért is, mert Moholy-Nagy közvetítésével meghatározó momentumként épült bele Déry 1923-ban írt műveibe.¹¹ Olyannyira, hogy helyenként már-már Déryben Behne kommunisztikus interpretátorát láthatjuk; hiszen a *Szintétikus tömeg* egyenesen a Behne és Scheerbart-féle üvegpaloták és a bennük élő, egymással és a természettel a legteljesebb harmóniára jutott emberi közösség idealizált jövőképét előlegezi:

„... mozgatai világosak mint a kristály,
jobbában a vizet, balban a tüzet tartja
és egyenletesen mér sebességet és álmat
tenyereinkre,
ha süt a nap, az ablaknál áll,
és üvegházai fénylenek

kiket egyszerűen épített fel mint egy dalt
hideg és fájdalom ellen,
vagy hogy kedvét ütemesen tiszta mederbe szorítsa
és megőrizze az idegen állatok életét...”

A *Tél* című költeményben viszont mozgásba lendül az eddig csak statikusan jelenlévő „ősanyag”: táncoló üvegfigurává alakul, amely könnyed mozgásában egyszerre testesíti meg a természet erőit — és a jövőt alakító humanisztikus-kommunisztikusnak hitt emberi törekvéseket. E jelképpé emelt lény, a jövő és a harmónia eme ígérete a maga testetlen mivoltában érzékelteti az általa képviselt gondolat álomszerűségét, légiességét, ám ugyanakkor vonzerejét is, azt a szándékot, hogy az ellentmondásaival és brutalitásával szorongató valóságos létet költőileg és szellemileg meghaladja:

„... táncol homlokom fölött
árnyéktalan mozdulatokkal,
üvegmellében hullámoz a tenger a kőszigetek körül
és a kialudt gyökerek felfakadnak...”

Üvegfigura! miért nem fogod meg a kezemet?
megfulladok a síkságon, ha nem szakítod fel homlokomat,
nem fujsz földszagot mögéje és téli csillagokat!

⁹ BEHNE, Adolf, *Művészet és forradalom*. In Ma 1921. febr. 15. 6. évf. 4. sz. 44. (Részlet a szerző *Die Wiederkehr der Kunst* c. könyvéből: Leipzig, 1919. Kurt Wolff. Verl. 67-69.)

¹⁰ L. 9. jegyz.

¹¹ Az üveg mint különleges, egyben „ideologikus” tartalmakat is társító anyag viszonylag széles körben hódított ezekben az években. Még a dadaizmus egyik központi alakja, Tristan TZARA is *Üvegszív* címmel vitte színre 1923-ban drámai kísérletét.

én táncolok!
gyorsan és tisztán,
fogd meg két kezemet üvegből és napból,
már átlátni rajtuk a temetőig ...”

Déry új verseiben azonban nemcsak a Behne-féle üvegarchitektúrát, hanem annak Moholy-Nagy-féle változatát is világosan felismerhetjük. Azoknak a képarchitektúráknak nevezett geometrikus és színes kompozícióknak a hatására gondolunk, amelyek a maguk üvegszerűen csillogó felületeivel egyszerű és törekény eleganciát sugároztak, másrészt formai elemeik öntörvényű rendjével egyfajta sajátos építkezésű harmóniát is kifejezésre kívántak juttatni. E Liszickij és végső soron Malevics világára visszavezethető törekvéseket Moholy-Nagy áttemelte a maga saját világgépébe, s a jövő szocialisztikus-kommunisztikus társadalmának rendjét és harmóniáját kívánta általuk láthatóvá tenni.¹²

Déry e jövőképet is és megjelenítésének a „technikáját” is magáénak érezte. Úgy vélte, e minden figuratív jelentést nélkülöző formák és színek egymáshoz való viszonya gondolatilag és „érzékileg” is tökéletesen ki tudja fejezni a mögöttük meghúzódó ideológia tisztaságát, rendjét és harmónia igényét.

Korábbi verseinek emelkedett, retorikus áradását, majd a dada fellazított, asszociatív közlésmódját 1923-ban felváltotta egy szigorúbb, takarékosabb dikció. A régimódi gondolatritmus átadja helyét egy feszesebb strukturáltságnak, amelyben — ugyanúgy, mint Moholy-Nagy kép-, illetve üvegarchitektúráiban bizonyos tömbszerű egységek, felületek egymáshoz való viszonya határozza meg a mű belső szerkezetét.

Ez az építkezés leginkább a *Hófalú* és a *Férfi* című költeménynek szövegén figyelhető meg a maga legegyszerűbb formáiban, amit akár szóarchitektúrának vagy egészen pontosan a költői képek architektúrájának nevezhetnénk. A *Hófalú* két szerkezeti egysége szinte geometrikus formában állítja eléink a létezés adott, a hó és a hófűvés hidegségével, ridegségével érzékeltetett rendjét és az ezzel szembeállított, jövőbe mutató magatartás — a tűz, a tenyér, a templom, a kenyér jelképeit felvillantó — tömbjét.

Hasonló módon szembesül a *Férfi* című versben az önmagában színes, ám mégiscsak befelé forduló magánvilág — a többiekre, ha úgy tetszik: az emberiség egészére figyelő felelősségtudattal. (A szeretet, az adakozás, a másokról való gondoskodás jelképe ezáltal is üvegeként, üvegszoborként jelenik meg előttünk.)

Hasonló, tömbszerű építkezés nyomatát mutathatjuk ki a rossz emberi ösztönök, mindenekelőtt a rombolás és az agresszió „győztes” megnyilvánulásait felszínre vető *Csárdás* s a már idézett *Szintétikus tömeg* és a *Tél* című költemények szerkezetében is, azzal a kiegészítéssel, hogy viszonylatrendszereik némileg bonyolultabbak, ám szintén kicsiszoltan egymásba illeszkedők.

S ha már a Moholy-Nagy hatásoknál tartunk, ne hallgassuk el feltételezésünket, hogy a *Sováány és sohasem fog meghalni!* című prózában is az új berlini barátot véljük felismerni. Ő az a „fényképész”, akitől a mítikus madár, Poe hollójának társa, a sors megszemélyesítője, elrabolja kedvesének, álmainak fényképét, s amelynek reménytelen üldözésében telik el élete.

Felesége példája nyomán Moholy-Nagy ezekben az években kezd el fotózni; fotogrammjaiban a valóság, mindenekelőtt az ipari kultúra, a gépek, a nagyvárosi életritmus — új összefüggéseket feltáró — leképezésének a lehetőségét látja. Ekkor, 1923-ban még elsősorban csak a törekvés szokatlansága és tematikája az, ami ebben Déryt megfogja. Az idézett elbeszélés hol ironikus fintorokkal, hol megborzongató részletekkel

¹²Moholy-Nagy üvegarchitektúráiról. PASSUTH Krisztina monográfiájának: *A szuprematizmus és a konstruktivizmus határmezsgyéjén* c. fejezetét. P. K.: Moholy-Nagy. Bp., 1983. 26–32.

írja le a „madár” üldözését — a dadától eltanult manírban, kissé túlméretezetten és helyenként megformálatlanul.

Annál magaválag ragadóbb viszont a *Kék üvegfigurák* című kisregény, amely szintén a berlini élményekhez kapcsolódik, ám ugyanakkor már egy szélesebb és önállóan elgondolt világértelmezést kíván kifejezésre juttatni — természetesen továbbra is kísérletezve, új és új hatásokat befogadva és újrafogalmazva.

„Meséje” meglehetősen konvencionális. Voltaképpen *A Piroska és a farkas* történetének modern parafrázisa. Egyik pólusán a gonoszság őselemét megtestesítő Árnnyal, amely mint a mesebeli farkas minden útjába eső élő és élettelen felfal: öregasszonyt, gyereket, szüleit, házukat, a menyasszonyt, vőlegényt s az egész lakodalmas vendégsereget, borjadzó tehenet, állatokat, a négert, a kínait, a texasit, s összeveszít két jóbarátot is, hogy utána velük is végezzen. Végső soron ő az, akiben az ember, a társadalom jobbrátörésének a megakadályozóját láthatjuk, aki a jövő útját állja, akit — ugyanúgy, mint a farkast, a Gonoszt — önvédelemből el kell pusztítani.

Erre vállalkozik a mese másik pólusát alkotó három üvegfigura. Törékenyen, de elszántan látnak hozzá az üldözéshez, bekalandozzák az egész földgolyót, az ipari tájaktól kezdve a termő mezőkön át a sivatagokig, sőt a világűrbe is ki-kifut pályájuk; néha úgy tetszik, már-már elérik céljukat, de az Árnny mindahányszor kisiklik a kezük közül. Míg végül ugyanúgy beteljesedik a sorsa, mint mesebeli elődjének: felvágják a hasát — s mindenki előbújik, újra életre kel.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a műben nem csupán s nem is elsődlegesen a történeteknek ez a külső burka a lényeges, hanem annak megformálása és az az ideologikum, amely szellemiségét áthatja.

A kisregény — a dadaista hangvétel ellenére — szemmel láthatóan nagyon is átgondolt, szerkezeti arányosan felépített. A mozgást érzékeltető, helyenként vibrálóan szellemes nyelvi felszín kialakított struktúrát takar, amely — bármilyen meglepő! — szigorúan hármas tagolású. A színpadi felvonásokra emlékeztető egységeinek mindegyike egy-egy üldözésközi pihenővel, illetve ezt megelőzően a három üvegfigura egyikének — előbb a legfiatalabbnak, azután a legidősebbnek, majd a középsőnek — a kalandjával zárul. A fenti üldözésközi „pihenők” alatt — (az üvegfigurák a szó szoros értelmében pihenni térnek egy-egy tűzfalra vagy házkéményre) — peregnék le a cselekmény társadalomkritikai részletei, amelyek a sajtót és reklámot, az elüzletiesedett bűnüldözést s végül az állami manipulációt veszik célba. Az üvegfigurák kalandjai viszont e kérdéskör oldalára, az emberi alaptermészet esendőségére vetnek fényt. Egymást váltó „elcsábítatásai” és „kiábrándulásai” valójában a „gonoszon” való győzedelmeskedést hátráltató emberi gyengeségeknek: a szerelemnek, a transzcendenciának és az álhumanizmusnak egy-egy beszédes példázatát nyújtják. E kitérők és kalandok, úgy véljük, önmagukban is jól érzékeltetik a mű többszörösen is megvalósított hármas egységét — a szereplők számától a cselekmény tagolásáig. Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy az üveg, az üvegarchitektúra vagy tágabban: a konstruktivizmus felől érkezett indítékok a műben immár jóval bonyolultabban, összetettebben s egyben más új élményekkel ötvözötten nyertek megfogalmazást.

Úgy tetszik, nem állunk messze az igazságtól, bár feltételezésünket pillanatnyilag semmiféle konkrét filológiai adat nem támasztja alá, ha ebben az összefüggésben Oskar Schlemmer *Triadikus balettjére* utalunk, amely a *Kék üvegfigurák*kal összehasonlítva szereplőiben is és szerkezetében is meglepő párhuzamosságokat mutat. Az ugyancsak három szereplőből álló táncjátékban, amelyet az antitánc, illetve a tánc-konstruktivizmus kiindulópontjaként szokás emlegetni,¹³ ugyanúgy a hármas tagolás érvényesül; méghoz-

¹³ Schlemmer elgondolása szerint az új balettben nem az emberi test és annak mozgása hordozza a kifejezést, hanem a maszkok és kiszínezett fémplasztikák, a „művészfigurák”, amelyekbe

zá oly módon, hogy ez a hármasság is — a sárga színfalak előtt lejátszódó scherzótól kiindulva a rózsaszín adagion át a fantasztikus-misztikus fekete eroicáig — az életértelmezés egyfajta totalitását kívánja érzékeltetni. (Nem is szólva a Schlemmer által elkészített bábuk, illetve táncfigurák — amelyek egy része ma is megtekinthető a stuttgarti állami galériában — és a Déry féle üvegfigurák közötti külső hasonlatosságról.)¹⁴

Feltételezésünket valószínűsíti az a körülmény is, hogy a *Triadikus balett* ősbemutatója — amelyen a három bábu közül az egyik szerepeit maga Oskar Schlemmer táncolta el — 1922. szeptember 30-án volt a Württembergi Tartományi Színházban. A Bécsből kimozdult és előbb Nürnberg, Frankfurt, majd Köln irányába távozó költő és felesége¹⁵ éppen ezekben a napokban érkezett Feldafingba — elképzelhető, hogy az oda Stuttgarton keresztül vezető vasútvonalon. Akár jelen is lehettek a bemutaton. De ha máshonnan nem — az egész országot elöntő — háborgást és lelkesedést egyaránt felszínre vető — sajtóvisszhangból is tájékozódhattak a művészettörténeti jelentőségű eseményről.

Oskar Schlemmer három bábuja bizony igencsak előképe lehet Déry üvegfiguráinak. — Mint ahogy történetük némely cselekményszála, illetve annak szövedéke — például a nagyváros életritmusát felvonultató képsorok: vasúti sínek, szemaforok, alagútból kibukkanó szerelvények, gyárkémények és bérkaszárnnyák — összefüggésbe hozhatók Moholy-Nagy „filmvázával”, az 1922-ben keletkezett *A nagyváros dinamikájával* is.¹⁶ S ugyanígy nem zárható ki Déry távoli ösztönzései közül Georg Grosz Oskar Panizzának ajánlott döbbenetes látomása sem, amelyet az 1917–1918-ban festett a háborús idők gyötrelmeit felszínre vető berlini utcaképek alapján. A vörös színekben vibráló kompozíció egyes momentumai: alkoholimuzm, prostitúció, megvesztegetés, gőg, butaság, agresszió, hamis illúziók — s mindenek kontrasztjaként a halál diadala — számos ele-

mint plasztikus burokba kell szerinte a táncosoknak mintegy bebábozódniuk, hogy végül is mozgásuk e figurák térplasztikai mozgását indikálja. Leegyszerűsítve e „figurális találmány” lényegét: általuk nem a tánc, hanem e bábok mechanikus mozgása válik az előadás attrakciójává.

A kérdés rövid összefoglalása: Oskar SCHLEMMER, *Das Triadische Balett*. Hrsg. Dirk SCHEPER — Hans Joachim HESPOS. Berlin, 1977. Akademie der Künste. 45 p. (Dokumentation 5.)

¹⁴ Az Oskar Schlemmer tervezte 18 bábfigurából mindössze hetet sikerült megmenteni a háborús pusztításból. Ezek: a bűvár a „sárga”-, a török a „rózsaszín” — és a korongtáncos, a spirális asszony, a drótfigura, az aranygolyó és az absztrakt — a „fekete” felvonásból. Leírásukat I. Karin von MAUR — Gudrun INBODEN, *Malerei und Plastik des XX. Jahrhunderts*. Staatsgalerie Stuttgart 1984. 292–294.

¹⁵ Az író hagyatékában fennmaradt levelezőlapok tanúsága szerint Nürnbergben augusztus 30-án, Rothenburgban szeptember 1-jén, Frankfurt am Mainban 2-án, Kölnben pedig 5-én tartózkodtak. (Legalábbis ez áll az általuk emlékképpen vásárolt „postatiszta” képeslapok hátlapjain.)

A balettnék figyelemre méltó visszhangja volt. Három helyi lap is méltatta: a Stuttgarter Neues Tageblatt (okt. 3., esti kiad., 455. sz. 2. — D. szignóval), a Württembergische Zeitung (okt. 2. sz. — K. L. szignóval) és a Süddeutsche Zeitung (okt. 2., esti kiad., 422. sz. — D. Sch. szignóval). De írt róla a Frankfurter Zeitungban (okt. 3., regg. kiad., 729. sz.) Hans Hillenbrandt és a Neue Züricher Zeitung is.

Nem szólva a mű „belső”, szakmai visszhangjáról, amelynek eredményeként rövidesen: 1923. aug. 16-án Weimarban is előadják a Deutsche National Theaterben a helyi Bauhauswoche alkalmából.

Ehelyütt mondok köszönetet Karin von MAURNak, a Schlemmer-hagyaték kurátorának, kutatásaim kollegiális elősegítéséért.

¹⁶ A sajátos filmforgatókönyvként felfogható mű megvalósításához a szerzőnek nem voltak meg a lehetőségei. Szövegét utóbb a *Ma* tette közzé: 1924. szept. 15. Külön sz. 8/10. Utánközlése PASSUTH Krisztina monográfiájában (I. 12. jegyz.): 154–155.

mében ugyancsak fellelhető Déry képsoraiban.¹⁷ (Lásd többek között az árnyat üldöző üvegfigurák stupid leköpdösését és megdobálását.)

Az a körülmény, hogy mindez csak németül olvasható a *Der Sturm*-ban, rá kell, hogy irányítsa figyelmünket arra a kapcsolatra, amely Déryt a szerkesztőhöz, Herwarth Waldenhez fűzte. Kezdetben a költő meglehetősen sokat remélt ettől. Elsősorban azt természetesen, hogy Walden közzéteszi verseinek és *Az ámokfutó* című illusztrált költeménynek német fordításait, amelyeket saját maga készített. Komlós Aladár tollából meg is jelent erről egy rövid híradás a *Bécsi Magyar Újság*-ban,¹⁸ s a hagyatékából még a kötet címlapterve és néhány részlete is előkerült. (*A Schickt über sie Bronztauben* címet viselte s túlnyomórészt a még Bécsben írt költemények fordításait foglalta magába.)¹⁹

Rövidesen azonban ellentétek merültek fel Déry és a szerkesztő között, akinek nem nyerték meg a tetszését a költő újabb versei. Ezt a véleménykülönbséget már csak azért is érdemes röviden felvillantani, mert jól érzékelteti egyrészt azt az elmozdulást, amelyet Déry a konstruktivizmus irányába tett, másrészt Herwarth ízlésének, nézeteinek bizonyos merevségét.²⁰ Hiszen 1923. május 15-i keltezésű levelezőlapján a szerkesztő éppen azt hiányolja a beküldött versekben, ami azok erőssége.²¹ Úgy találja ugyanis, hogy azok megformálása csupán „külsődleges”, a „metrum” által meghatározott, s szerinte hiányzik belőlük a belső ritmus, az igazi struktúra.²²

¹⁷ Georg Grosz kompozíciójáról l. Joachim HAUSINGER VON WALDEGG, *George Grosz „Leichenbegängnis. Widmung an Oskar Panizza.” Gesellschaftskritische Allegorie als Selbstprojektion.* Panteon 1986. 111–125. — Hans HESS monográfiája szerint (*George Grosz.* Dresden, 1982. Verl. der Kunst. 78.) 1924-ben egy magángyűjteménybe került, s előzőleg csak 1920-ban, Münchenben volt kiállítva. Ezért Déryvel kapcsolatban a mű közvetlen ösztönzéséről csak nagyon feltételesen írhatunk. Inkább párhuzamosságról beszélhetünk, amely egyébként Grosz ismertebb és ugyancsak 1917–1919 között keletkezett *Deutschland, ein Wintermärchen* című kompozíciójával (középen kopasz polgár, késsel-villával és lerágott csontokkal a tányérján, asztalán szivar és Lokal-Anzeiger — s körötte: pap, tábormok, hóna alatt Goethe-t szorongató gyáripáros s az alantasabb rétegek, munkás, katona s városi és hegyvidéki tájak töredékei) kapcsolatban is kimutatható.

¹⁸ KOMLÓS Aladár, *Kéziratok.* In *Bécsi Magyar Újság* 1923. júl. 11. 160. sz. 6.

¹⁹ A színes címlapterv feltehetően BERNÁTH Aurél munkája. Kiállítva: *Találkozások, interferenciák.* Emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Bev., szöveg. BOTKA Ferenc. Bp., 1985. 10. — A füzet a következő versek szövegét tartalmazza: *Frau, Csardas, Junger Hund, Winter, Mutter, Abenddorf, Schneedorf, Mama Russland, Landschaft, Mann, Morgens, Geliebte.*

²⁰ A *Der Sturm*, amely 1910-ben, indulásakor az expresszionizmus egyik legjelentősebb európai fóruma volt, a húszas évek második felében — nem utolsósorban szerkesztőjének megmerevedése miatt — fokozatosan a művészi élet peremére szorult. (Megszűnt 1932-ben.)

²¹ A 8. jegyzetben felfektetett táblázatra tekintve igen valószínűnek látszik, hogy az első, áprilisi közlést követően Déry a Május elsejei számában megjelent költeményeket juttatta el Waldennek.

²² A levél hiteles szövege:

Berlin, den 15. 5. 23

Sehr geehrter Herr Déry,

Sie haben mich durch Ihre Ausführungen nicht überzeugen können. Es fehlt mir an Zeit, um Ihnen die künstlerischen Fehler schriftlich ausführlich genug nachweisen zu können. Sie verwechseln eben wie leider die meisten Autoren die Begriffe Metrik und Rhythmik. Die Gedichte haben an den bezeichneten Stellen keine innere Struktur (Rhythmik), sondern nur eine äussere (Metrik). Da Ihre Gedichte assoziativ und nicht absolut gemeint sind, muss ich Sie assoziativ und rhythmisch lesen können. Ihr Rhythmus ist Willkür. Oder schärfer gesagt assoziationslose

A tervezett német verskötetek ilyenformán — s talán egyéb anyagi nehézségek miatt is — nem valósultak meg. A *Der Sturm* csupán a költő „konzervatívabb” verseit s legfeljebb dadaisztikus prózáját közölte ezután, amit Déry kénytelen-kelletlen tudomásul vett; elfogadva ugyan ezt a megjelenési lehetőséget, de elutasítva a *Der Sturm*mal való minden közelebbi kapcsolatnak még a gyanúját is. (1923 novemberében, már Párizsból, például ezt írja a mamának: „Leginkább csak saját magam számára írok, de nem expresszionisztikusan, mivel Waldenhez és munkatársaihoz semmi más nem fűz, mint hogy folyóiratában megjelenek...”²³)

Még egy utolsó tollvonás a *Kék üvegfürák*hoz, amely egyben a mű lényegbevágó, koncepcionális vonatkozásaira is ráirányítja a figyelmet. S ez — a mese kerete, a már a *Sovány és sohasem fog meghalni!* című írásban is felbukkanó madár mibenléte, szerepe; amit — ha expresszionista vagy szimbolista műről lenne szó —, akár nagybetűvel is írhatnánk. A *Kék üvegfürák* kezdete és befejezése is „Vele” kapcsolatos. A cselekmény indításakor például így nyilatkozik: „Boldog, aki a tyúkokkal megy ágyba és korán kel.” A történet végkifejletét pedig így vezeti be: „Táncoljunk a fűben, amikor a nap felkel.” (Ezt követően érik utol a két figurák az árnyat, fűrnak lyukat a hasába és hozzák meg a felfaltaknak a szabadulást.) Blaszfémikus mondatok! Amit mindkét esetben az is indikál, hogy előttük a biblikus hangzású „S a madár szólt” fordulat áll. Egyben nem hagyva ezzel kétséget a madár szerepe, kiléte felől sem.

Valóban blaszfémia? Valóban az isten és a biblia kifigurázása kíván lenni? Szerintünk csak keserű fintor, az ember történelmi szerepének meglehetősen radikális önredukciója. Mert hiszen küzdhetett, izradhatott, liheghetett a három, a végtelen ég — s egyben a remény színében — csillogó üveghősünk, — győzelmüket az emberiséget nyomasztó rossz fölött végül mégiscsak a komikusan a történethez biggyesztett madár szava döntötte el. Igen, egyszer, valamikor a messzi jövőben mindez majd megvalósul. Egyes emberként igyekezhettünk, megfeszülhettünk, a megvalósulás végül is a „sorstól”, a magános hősoktól — legyenek azok akár hárman is! — függetlenül, ha úgy tetszik: a nagy történelmi folyamatok konstellációjától (vagy a vakvéletlentől?) függ.

S 1923-ban is vajon nem ez volt a „realitás”?

Ezzel összefüggésben kell szólni Déry Oroszország-élményéről is, amelynek a *Mama Oroszország* állított emléket. A három üvegfürára kékségével szemben e vers a megvalósult harmónia: zöldből, sárgából és vörösből szőtt álomkép, amelyet a szellem forradalmára nem az Európát elárasztó emigránstörténetekből s nem is a TASSZ — akkor még ROSZTA — híreiből, hanem Malevics misztikus kompozícióiból, Liszickij színes képarchitektúráiból, Rodcsenko szellemes reklámjaiból és plakátjaiból, Natalja Goncsarova vidám, a népművészet mozgalmasságát idéző alakjaiból és Pevzner tiszta szigorúságából szőtt magának a Starnbergi tó partján. S mindenekelőtt és fölött: Chagall lágy

Metrik. Da ich Sie aber durchaus nicht in Ihrer Autorschaft verletzen will, muss ich Ihnen diesmal leider die übersandten Gedichte zurückgeben.

Mit verbindlichen Grüßen
Herwarth Walden

Nem szeretnénk sem megbántani, sem igazságtalan színekben feltüntetni Herwarth Walden emléket, ezért kötelességünknek érezzük, hogy feltegyük önmagunknak a kérdést: lehet, hogy a válasz mégsem az említett konstruktivista ihletésű, feszes szerkezetű újonnan írt költeményekre, hanem a németre ugyancsak lefordított s ugyancsak kiadásra szánt *Az álmofutó* dadaista kísérletre vonatkozik? Sajnos nem maradt ránk Dérynek az a levele, amely a nagy múltú szerkesztőt e szigorú kioktatásra ingerelte, így a legigazságosabb, ha a kérdést nyitva hagyjuk.

²³L. 6. jegyz.

formáiból, amelyek a jóság és szelídség: a virágok, fák, galambok, tehenek, kecskék, szülő asszonyok csodás természeti élményét közvetítik.

E chagalli világtérképmezés áthatja még a *Kék üvegfigurák* viszonylag merevebb és keményebb szövetének egyes részleteit is. A rideg városi tájképeket nemegyszer lágy természeti jelenségek váltják fel, mint például a kisregény első „felvonásában” a gyár-kémények és bérkaszárnnyák rengetege mögül az előbukkanó és fényárban úszó kosár, benne a tojásait költő ezüst tyúkkal, amely ijedten pislog kifelé a viharos mezőre.

Már-már magunk is úgy érezzük: aránytalanul sok szó esik a képzőművészeti vonatkozásokról. Úgy látszik azonban 1923-ban ezek domináltak. S befejezőként ismét Chagallra kell visszautalnunk, hiszen lehetetlen végigolvasni az egyik legjelentősebb költeményt, amit Déry ez évben alkotott, *A nagy tehenet*, anélkül, hogy ne gondolnánk Chagall Berlinben látott képeire. Ezáltal nem is annyira a tematikai és szemléletbeli rokonságot hangsúlyoznánk, hanem a megjelenítésnek azt a technikáját — a lebegtetést, amely par excellence Chagall tulajdona. Ez a lebegtetés, amely egyben egy felfokozott érzelmi állapotot is kifejez, a tízes évek elején keletkezett. Születésének az 1912-ből származó *Szerelmesek* című képnél lehetünk tanúi. A férfi — túlradó boldogságában — oldalt magasba lendíti kedvesét, mint a balettben szokás. A lány azonban — őt is emeli az érzelem — nem esik vissza, lebegve a levegőben marad...²⁴ Ezt követően népesülnek be Chagall vásznai és grafikái az érzelmek felhajtó erejét megjelenítő emberi és állati alakokkal; fittyet hányva — mint egykor a vallási tárgyú képeken az angyalábrázolások — a nehézségi erőnek s a hétköznapi logikának.

Ez a tartalmi funkciót betöltő lebegés szüremkedik át 1923-ban Déry költészetébe is, s ez alakítja mítikus lényé a jóság, a termékenység s az egész létezés boldog jelképévé növesztett/légiesített állapot; amelynek álomszerűen megjelenített víziója méltó záróképe a berlini élményeknek — s egyben egyfajta spontán átmenet is a későbbi évek szürrealizmusához.²⁵

²⁴ Reprodukciója: Marc CHAGALL. (A Puskin Múzeumban rendezett kiállítás katalógusa.) Moszkva 1987. Szovjetszkij Hudozsnyik. (33.)

²⁵ Szomorú példázata Déry ekkori visszhangtalanságának és félreértettségének az az idéten „szellemeskedés”, amely a németre, sőt franciára is lefordított költeményt „szedi izeire” a Bácsmegyei Napló *Tere-fere* rovatában (1925. jan. 4. 3. sz. 15.) Bár tudjuk, hogy utóbb, 1927–1928-ban Kosztolányinak voltak vitái a költővel a szabadverset és szürrealizmust illetően (l. *Legyen-e értelme a versnek? Költők és kritikusok hitvitája a modern líráról*. In *Pesti Napló* 1928. ápr. 19. 89. sz.), s a Napló egyik szerkesztői üzenete a *Tere-fere* rovat szerzőjeként Kosztolányit nevezi meg (*Szerkesztői üzenetek*. In Bácsmegyei Napló 1924 szept. 21. 259. sz. 15.). Igen nehéz feltételezni, hogy e fölényeskedő kioktatásnak — amely ráadásul Céry(!) Tiborként aposztrofálja az érdekelteket, a magyar szabadvers egyik igaz értőjének valami köze lehetett. Már csak a filozofikus buzgólkodás mondatja velünk: a verset nem más, mint Illyés Gyula fordította — Ivan Goll segítségével — franciára, s legelőször a *La Revue Européenne* 1924 novemberi számában jelent meg (21. sz. 43–45.) Ha tehát a *Tere-fere* glosszaírója azt állítja, hogy szövegével a „világ legelőkelőbb folyóiratában”, a *Mercure de France*-ban találkozott, úgy nyilvánvaló, hogy másodközléssel van dolgunk, s hogy a francia szerkesztők előítélet mentesen s némileg jobb fülel éreztek rá e vers értékeire, mint az anyanyelvi közeg képviselője. — Ami pedig a „hallás” további hazai vonatkozásait illeti, igen elszomorító, hogy *A nagy tehén* kapcsán még 1974-ben is elhangozhatott ez a kérdésnek szánt szellemeskedő megállapítás: „Nos, azt gondolom, hogy Párizsban, de — kis túlzással azt is mondhatnám — nemcsak Párizsban, de soha azelőtt nem látott »valódi« tehenet.” L. Déry Tibor ifjúságáról: *Párizsról. Beszélgetés Fodor Ilonával*. In *Kortárs* 1974. 10. sz. 1558., és DÉRY T., *Botladozás*. Bp., 1978. 2. köt. 667–688.)

S bár kicsinyeskedésnek hat, ehelyütt kell kiigazítani azt a félreértést, amelyet a fenti interjúban Déry sem javított ki, tudniillik, hogy *A Nagy tehén* Párizsban keletkezett volna. A költőhöz írt levelezőlapok keltezése, illetve postabélyegzői (1923. aug. 31., 1923. szept. 13. — mindkető a *Der Sturm* szerkesztőségéből) azt mutatják, hogy a költemény megjelenésének idején, 1923.

Csábító feladat lenne az 1923-beli tapasztalatok és ösztönzések mérlegében összehasonlítást tenni Déry bécsi és feldafingi írásai között. Látványos lenne kimutatni írásművészetének új, főleg a konstruktivizmusban gyökerező elemeit. Ehelyütt azonban inkább egyéniségének konzerváló hajlamaira kívánnánk rámutatni. Arra, hogy kísérletező kedve és minden újra való fogékonysága s nyitottsága ellenére gondolkodásának szerves része marad az igazán fontos dolgok és eredmények megőrzése. Úgy haladja meg a *Ló, búza, ember* kötetének természetképét és harmónia eszményét, hogy azokat új műveibe is átörökíti. Úgy lép túl a dadaizmuson, hogy prózájában és költői képalkotásában is megőrzi a világ ellentmondásait és kaotikus abszurdításait kipattanító kifejezőmódot. Örök kísérletező ugyan, de sosem veti el igazán tegnapi önmagát. Szüntelen munkál benne a szintézisteremtés szándéka, művészete a sokat emlegetett spirálvonal emelkedő, egyben azonban folyamatosan visszatérő kanyarulatait követve építkezik.

Ferenc Botka

TIBOR DÉRY ET BERLIN

Au cours de son émigration de longue durée, Tibor Déry suivait toujours avec une vive attention le développement et la formation de l'art européen, et surtout ceux de l'avant-garde. Au début, en 1920, il avait des aversions même pour l'expressionnisme, plus tard il a subi lui-même aussi l'influence du dada, et ne se déroba plus aux différents tendances, se suivant les unes après les autres.

L'étude, par l'analyse des ouvrages de l'année 1923, essaie de mesurer les impulsions, qui l'avaient touché à partir le constructivisme, connu à Berlin, représenté par les œuvres de László Moholy-Nagy, les architectures de verre. Sous leur effet, le verre se présente dans la poésie de Déry, comme la matière symbolique du futur, et la composition de ses poésies en forme de bloc évoque de même celle des tableaux constructivistes.

szept. 15-én még a bajorországi Kohlgrube üdülőhelyen, illetve Feldafingban tartózkodott. Joggal tárgyaltuk tehát az eddigiekben a berlini ihletésű és Németországban keletkezett írásai között.

Monostory Klára

ARANY JÁNOS MŰHELYÉBŐL

(A *Buda halála* keletkezéséhez)

Bei manchem Werk eines berühmten Mannes möchte ich lieber lesen, was er weggestrichen hat, als was er hat stehen lassen.

Georg Christoph Lichtenberg

Arany *Buda halála* című „Hun regé”-jének számottevő irodalma van, de akár egy kimezíthetetlen kincseshánya, még mindig tartogat újdonságokat a kutatás számára.

Elemzték már nyelvi-stilisztikai, lélektani, összehasonlító irodalomtörténeti, etnográfiai és keletkezéstörténeti szempontból, s még számos egyéb megközelítésből.

Ezúttal arra a területre szeretném fölívni a figyelmet, amit még kevésbé, elnagyoltan és némiképp gépiesen végzett csak el a szaktudomány, mert hiszen — a mű kéziratairól lesz szó — az Arany kritikai kiadás (mint a legtöbb ilyen) néhány évtizeddel ezelőtt még megelégedett a variánsok pusztá számbevételével. Én viszont most éppen a *Buda halála* kéziratvariánsaiból szeretném megkeresni és amennyire tudom: föltárni a költő alkotómunkájának gondjait, a módszerét és a mű fokozatos megformálását az időben.

Az *egész* mű vizsgálata nagyobb lélegzetű munkát igényelne, mint amire jelenleg vállalkozhatom. Be kell érnem egy érdekesnek ígérkező részlet: néhány, eddig a kutatás előtt szükségképpen homályban lévő versszak változatainak a bemutatásával. Talán úgy is fogalmazhatnék: szeretném tetten érni a költőt munkáján való bibelődése közben, egy sok vívódásról tanúskodó részlet fokozatos megformálásánál.

Ugyanakkor sajnálattal kell emlékeztetnem az olvasót arra a közismert szomorú tényre, hogy Arany kéziratának, valószínűleg munkadarabjainak nagy része áldozatul esett a második világháború pusztításának, mert meggyőződésem, hogy a *Buda halálához* is lehetnek kisebb előzmények, fogalmazvány-töredékek, még akkor is, ha Voinovich Géza szerint jobbára csak tisztázatok égtek el.

Arról is szólni kell, hogy a szakirodalom mindeddig azt tartja, hogy Arany többnyire előre, fejben fogalmazta meg műveit, ezután már csak papírra kellett vetnie őket. De ennek az állításnak több tény is ellene látszik mondani. Először az, hogy éppen a *Buda halálának* is több, a főszövegtől különálló, kész, vagy töredékes előzménye van. Az első a nagykőrösi évekből egy szemfüles tanítvány jóvoltából a papírkosárból megmentett háromsoros töredék („Csaba királyfiról mondok új éneket, / Attila fiáról egyszerű verseket, / Hogyan vitte vissza amaz őshazába ...”). Aztán ott a *Keveháza*, ami a tervezett, hiányzó nagy eposz-sorozat egyik első nekifutása lehet, amint azt többen is sejtették és amint Keresztury Dezső *Mindvégig* c. Arany-monográfiájában erre részletesen is kitér. Majd jönnek a „Csaba-trilógia” többszöri nekiveselkedései. Mik ezek is mind, ha nem „előszövegek”? De ellenemond az elméletnek magának a *Buda halálának* úgynevezett — a költő nevezte így! — „Első impurum”-a is, ahol a kézirat rendkívül érdekes, de bizony igen egyenetlen képet mutat. Az első ének szinte teljes egészében akár tisztázat is lehetne: csak itt-ott van benne néhány elszórt javítás. Aranynál semmi sem lehetetlen — de azért mégis szinte elképzelhetetlen, hogy első nekifutásra azonnal ennyire teljesen kész, csiszolt sorok áradtak volna a tollából. Az „impurum”-votot, a „piszkozat” vagy „fogalmazvány”-létet talán csak a harmadik énektől kezdve tarthatjuk igazán elfogadhatónak. Onnan kezdve viseli magát a kézirat a lázas alkotómunka nyomait: törléseket, áthúzásokat, betoldásokat,

javításokat. Ezekből jutott aztán a sorok fölé, a lapszélékre — sőt, a IX. énekben egy leragasztott, újraírt lapra is.

Ez az a részlet, amit a következőkben szeretnék megvizsgálni.

A kéziratokkal kívánok foglalkozni, tehát szigorúan azokból szeretném fölépíteni munkámat. De nem tekinthetek el az *Arany János összes művei* c. kritikai kiadás nagy munkájának figyelembevételétől, amelyben a IV. kötet tartalmazza a *Keveháza*, *Buda halála*, *A hun trilógia töredékei* c. műveket. A kötet 1953-ban jelent meg, Voinovich Géza rendezte sajtó alá.

Az időpont nem kedvezett különösen a kritikai kiadás elkészítésének. Egyrészt a kor sajnálatos szűklátókörű irodalompolitikája tette lehetetlenné az írásmódban is hű, tehát a költői szövegeket híven bemutató kritikai szövegkiadást, avval az indoklással, hogy a leg-szélesebb — és iskolázatlan — közönség számára is közérthetően kell azt elkészíteni. Evvel egycsapásra sikerült is agyonütnie valami igen lényegeset: például a nemcsak Aranyra, hanem az egész 19. századra is jellemző helyesírás bemutatását. Erre látunk majd példát. — Másfelől talán már Voinovich is megfáradtan, ereje fogytán végezhetette munkáját, hiszen a kötet megjelenését nem is érte meg, 1952-ben meghalt. Evvel magyarázható, hogy a gondos jegyzetapparátussal az említett korlátozó megkötések ellenére és a lehető legnagyobb pontosságra való törekvés mellett is maradtak hiányosságok a kiadásban.

A kritikai kiadás első tévedése a *Buda halála* három fennmaradt kéziratának lelőhely-megjelölésében van. Az „Első impurum” valóban az OSZK Kézirattárában található. Az Akadémia Nádasy-pályázatára készített második, már helyenként átalakított, javított kézirat — a szerző kezétől származó első másolat — is csakugyan az MTA Kézirattárában volt a kritikai kiadás elkészítése idején. Később tűnt el onnan, sajnálatos módon és szinte érthetetlenül. Szerencsére egy megmaradt mikrofilm-változat segítségével 1990-ben sikerült előhozni a feledésből, egy jó másolatot készíttetni róla, aminek segítségével a kézirat-variáns újra tanulmányozható, kutatható. A mikrofilm tanulmányozásánál sokkal kevésbé szemrontó módon. (De milyen szerencse, hogy *készült* mikrofilm!) — A harmadik kézirat viszont a kritikai kiadás téves közlésével ellentétben nem a debreceni *gyetem*, hanem a debreceni *kollégium*, ma: a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának a tulajdona. Mindezt munkám kezdetén tudtam meg, és máris köszönetet mondok mindhárom intézmény szíves segítségéért, ami a kéziratok tanulmányozását egyáltalán lehetővé tette számomra.

A legfontosabb kéziratot, a Széchényi Könyvtár példányát eredetiben is megvizsgálhattam. Erről a lehetőségéről még sok szó lesz. A másik két kézitratról fotókópiák álltak rendelkezésemre, az Akadémia példányából más nem is lehetett, amint szó volt róla, és csakis ezek tették lehetővé a kéziratok párhuzamos összehasonlítását. A debreceni becses kéziratot aligha nézegethettem volna az „Első impurum” mellé fektetve, főleg nem huzamos ideig...

Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapgagalmak* (A Minerva Társaság kiadása, Bp., 1930.) c. kitűnő munkájában korát megelőzve szólt a szerzői kéziratok fontosságáról: „A kézirat mindig, a másolás tömegtermelése idején is megmaradt individuumnak: csak egy jellegzetes alakban valósítja meg az irodalmi művet és ez az egyszeri írott forma meg nem ismételtető a másoló legjobb akaratából sem. [...] Ha a szöveg nem is változik, alakul a kézirat külső formája, és ha másban nem, az írás jellegzetes betűformájában fejeződik ki a kéziratok különbözősége.” (I. h. 81.)

Utóbb — ugyancsak korát megelőzve ezt is megjegyezte: „A legjobb kiadás a facsimile kiadás. A distancia a kézírás és a nyomtatott betű között néha nagyobb, mint az élőszó és a kézirat közötti távolság...” (I. h. 89.)

A modern kézirat kutatás, a Franciaországból kiindult, egyre több eredményt fölmutató *genetikus kritika* is ezen a nyomon indult el és halad egyre tovább, csak éppen a célkitűzései tágabbak: a szöveg megszületését kívánja megmutatni, az idő folyamatában végigkísérve az író tevékenységét.

A *Buda halála* kézirat-variánsai, vagy ha úgy tetszik: másolatai fényesen igazolják Thienemann Tivadar fentebb idézett megállapítását: még a harmadik, a kiadásra készített szerzői másolatban (Debrecen) is található változtatás, a kéziratok külső formája

pedig méreteiben, betűformáiban, lapbeosztásában teljesen eltérő. Az „Első impurum”-tól a végső változatig igen sok minden történt. Ezt a megállapítást természetesen csak a kéziratokra vonatkoztatom, a nyomtatott kiadások változtatásai, eltérései már nem tartoznak jelenlegi érdeklődésem körébe. (Pap Illés tudós munkája már foglalkozott velük.)

Nem térek rá a *Buda halála* keletkezésének külső körülményeire, sem a költő életében, sem művei sorában, a levelezésben található utalásokra és egyéb lényeges adalékokra sem. Ezt már megtették előttem arra nálam sokkal hivatottabbak, legutóbb éppen Keresztury Dezső, akire már hivatkoztam és aki szinte egy egész életet szentelt az Arany-kutatásnak. Említett kötetében (*Mindvégig*. Bp., 1990.) mindezt megtalálja az olvasó.

Lássuk tehát a kéziratokat.

Bár mindössze a IX. ének néhány versszakának alapos megvizsgálása a célom, nem tudom elkerülni, hogy előljáróban ne utaljak legalább néhány, egyéb helyen lévő, de azonnal szembeötlő eltérésre is.

Ilyenek:

1. Az OSZK kézirata „*A t. bírálókhoz*” intézett, utóbb beragasztott előszóval kezdődik, amiben itt, az első helyen — és nyilván az első fogalmazásban — néhány javítást találunk. Az Akadémia kéziratában is evvel kezdődik a szöveg — természetesen már javított, végleges megfogalmazásban — a tisztázathoz illően. A kinyomtatás céljára készült harmadik, debreceni kéziratból, ott már szükségtelen lévén, aztán elmaradt ez az ajánlás — vagy előszó. — Nyilvánvalóan látszik, hogy ezt az ajánlást csak akkor fogalmazta meg Arany, mikor munkáját — kész munkáját — már benyújtani készült a Nádasdy-pályázatra.

A kritikai kiadás csak futólag foglalkozik az ajánlással, a harmadik kéziratból való elmaradásáról nem is szól — nyilván természetesnek tartva a dolgot.

2. Eltérés van a három szöveg között a *címadásban* is:

Az OSZK kéziratban:

Csaba királyfi. Hun regé. Három részben.

Írta Arany János

— és csak az *Előhang* után következő új lapon olvasható így:

Csaba királyfi. Első rész. Buda halála.

Az akadémiai kézirat címe:

Buda halála. Hun regé. Írta Arany János.

Itt elmaradt az *Előhang*, helyette ez áll:

Jelige: (Ethela) Budam fratrem suum manibus propriis interfecit... eo quod... metas inter fratres stabilitas transgressus fuerit dominendo. — Sim. de Keza Chron. Hung.

A lap alján, más kéz írásával, javítással:

„Nád / A magyar akadémia által 1863-ról (eredetileg: -ban!)
Nádasdy-díjjal jutalmazott mű.”

Itt nem világos, hogy a kritikai kiadás, amely főként- és igen helyesen! — az OSZK „impurum”-szövegére támaszkodott, miért közölte — minden kommentár nélkül — mégis (és csakis) ezt a latin mottót, ami kizárólag a pályamű kézirat-másolatában szerepelt.

A debreceni kézirat címlapja:

Csaba királyfi. Hun regé. Három részben.

Írta: Arany János

A lap alján zárójelben:

(1862 tavaszán kezdve.)

A következő lapon:

Első rész. Buda halála.

Majd új lapon ismét visszatér a pályamű esetében elhagyott *Előhang*.

3. A csodálatos zengésű *Előhang*nak külön története van, amiről szintén részletesen tájékozódhatunk Keresztury Dezső idézett kötetéből. Bizonyos, hogy a Buda halála megírásakor már kész költemény volt: az „impurum”-ban sincs egyetlen javítás sem benne, a költő egyszerűen letisztázta már meglévő szövegét.

De nincs költő, aki kétszer is le tudná másolni saját szövegét legalább valami csekély változtatás nélkül. A debreceni kézirat *Előhangjának* szövege *lényegében* ugyanaz. De frásképe és itt-ott helyesírása eltér egymástól.

A kritikai kiadás a Széchényi Könyvtár kéziratát csak az összes költemények (1867.) szövegével vetette össze. Fölsorolom azokat a változásokat, amiket a két *kézirat* olvasásakor találtam.

A legfeltűnőbb az impurum előtti változatban még csak aláhúzással kiemelt *Etele, Csaba, írjad*, — amiket a kiadásra szánt kéziratban már csupa nagy betűvel írt le Arany: ETELE, CSABA, IRJAD.

A 43. sorban az OSZK kéziratban:

Mi emel! mi tart fön? mi sugall? mi biztat?

A debreceni kéziratban:

Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat?

Központozási jel és mássalhangzó hosszúság változott.

46. sor: OSZK: fészkét — Debrecen: fészkit

47. sor: OSZK: Mely a pók fonlát ...

Debrecen: Melly a pók fonlát ...

Az utolsó sorban az OSZK kéziratban csak az „*írjad*” befejező szó van aláhúzva, a debreceni kéziratban már ezt látjuk:

... ha *serkinek*: IRJAD!

— aláhúzott előző szó és csupa nagy betű.

Ezek a változtatások nem látszanak különösebben fontosnak, bár néhol bizony emocionális okokat érezhetünk mögöttük. — Lényegesebb az, amit az I. ének 3. versszakában a 10. sorban találunk:

OSZK: Sátora egy dombon messzi fehérellett;

Akadémia: a „messzi fehérellett” sűrűn áthúzva, fölé írva:

„kék égre szökellett;”

A kritikai kiadás „messzi feketéllett” szavakat vél az áthúzás alatt találni. Jól látszik, hogy nem lehet az, — de értelmileg sem lett volna valószínű.

A debreceni kéziratban jól olvasható maradt az itt *gyengén* áthúzott „messzi fehérellett”, — és ugyanabban a sorban, folytatólagosan írva sötétebb tintával a javított „kék égre szökellett”, de itt már nem pontosvessző következik utána, hanem kettőspont.

Elgondolkodtató: *hol* hajtotta végre Arany először a változtatást? A második vagy a harmadik kéziratban? Vagy csak mindhárom után? Az első megfogalmazás: a sátor „messzi fehérellett” mindenesetre mindhárom kéziratban jelen van. A „kék égre szökellett” változat szebb, szemléletesebb, költőibb. De a kérdés nyitva marad: ha csak a kiadásra készített szövegben változtatott, vajon miért vette elő a korábban elkészült pályaművet is, hogy ott szinte olvashatatlanná téve áthúzza az eredeti változatot? És miért hagyta érintetlenül azt az Impurumban? Amit mindig újra kézbevetett.

Ha idő és terjedelem engedné, számos hasonló „apróság” lehetne bukkanni, amelyek eddig még nem keltettek figyelmet.

A következetesség kedvéért mindenképpen szólni kell a *Buda halála* három kéziratának külső, formai eltéréseiről.

Az Első impurum lapjain *általában* 11 versszak olvasható (helyenként, betoldva: több). A Nádasdy-pályázatra készült kéziratot sokkal nagyobb betűkkel írta Arany, a lapokon öt versszak van. A debreceni példányon tíz versszak. — A lapokat Arany János úgyszólván végig megszámolta. Az impurumban — mintegy önmagát ellenőrizve — legtöbbször az elkészített versszakok számát is összeadta. A szöveghez készített jegyzeteit apró számokkal szintén megjelölte. Ebben is eltérés van: idő haladtával szaporította a jegyzetek számát. Dátumjelzéseket is találunk. Ezekre még majd visszatérünk.

Amikor 1988-ban megjelent a Széchényi Könyvtárban őrzött *Buda halála* kézirat hasonmás kiadása (Helikon Kiadó, Bp.), már egy ideje foglalkoztam irodalmi művek keletkezéstörténetével, és mindenestre sokat olvastam a témáról. Véletlenül én kaptam azt a feladatot, hogy a Kiadó számára néhány „szép” lapot kiválasszak, egyszerűen egy új *Buda halála*-kötetbe illusztrációnak. Szerencsére sikerült a kiadót meggyőzni arról, mennyivel többet ér egy faksimile-kiadás megjelentetése.

Akkor, a kéziratot forgatva figyeltem föl vérző szívvel arra, hogy a IX. ének 21–33. versszaka le van ragasztva, mert Arany az alatta lévő papírlapon igen sok javítást végzett. Persze, azt is láttam, hogy ő maga sem akarta egyszerűen megsemmisíteni az előzményt, mert csak lapszéli leragasztásról volt szó, a felső lap alá óvatosan be lehetett kandikálni, — amint azt a kritikai kiadás tanúsága szerint Voinovich Géza is megtette. Sok mindent el is tudott olvasni.

De 1988-ban valahogyan még nem érett meg az idő arra, hogy az esetleges kényes restaurátori feladatot: a leragasztott rész szabadabb tételét a Kézirattár elvégeztesse. Így a hasonmás kiadás természetesen csak az új (egyébként több helyen még tovább javított) föleragasztott lap lefényképezésével jelent meg, a faksimile-kiadványban nem is látszik a leragasztás helye sem.

Karsay Orsolya, a Kézirattár vezetője 1990-ben adta hozzájárulását ahhoz, hogy a restaurátor kutatási célra kibontsa a leragasztott részt, szabadabb téve az alatta rejtőző kézírást. A munkát minden károsodás nélkül sikerült elvégezni, így bukkant végre elő egy olyan „elő-szöveg”, amit addig egészében kutató még nem láthatott.

Ennek a 11 versszaknak — 44 sornak — a keletkezéstörténetét szeretném a következőkben föltárni.

Munkám — amint azt előre jeleztem is — csak egy bizonyos részlet-megoldást eredményezhet. Kiderült az is, hogy a várt — remélt — „szenzációt” éppen az OSZK 1535 Quart. Hung. jelzetű „Első impurum”-ának két változata, illetve inkább változtatásai jelentik. A másik két kézirat ugyanis éppen ennél a tizenegy versszaknál alig hoz változtatást. Nyilván nem véletlenül: Arany annyit dolgozott már rajta, hogy tökéletesre csiszolta.

Mindenestre szerettem volna a lehető legpontosabb földolgozást elvégezni, ami minden kézirat esetében igen alapos és türelmes munkát kíván. A kéziratok elolvasása nemcsak „rutin” kérdése, amint azt sokan föltételezik. Ha így lenne, nem jelent volna meg annyi hibás, félreolvasott szövegkiadás nemcsak nálunk, hanem szerte a világban. A *Buda halála* esetében nem Arany gyöngybetűs frásképe okozta a gondot, — bár néha a legszebb írást sem könnyű elolvasni, főként átírások, betoldások esetében, — hanem a sok áthúzott szó. Az impurum áthúzásai nem egyfajta. Néha éppen csak egy vonással húzta át a költő a törlendőt, másutt viszont olvashatatlanná tette azt, amire már nem volt szüksége.

A modern kézirat kutatás ma már ott tart, hogy optikai segédeszközök igénybevételével áthúzott szavakat is újra elolvashatóvá tud tenni. Persze, ennek az eljárásnak is vannak határai. Az áthúzott — vagy átírt — első kézírást csak akkor tudja a fototechnika és az írásszakértő figyelmes munkája újra olvashatóvá tenni, ha *nem* azonnali és nem azonos tintával és íróeszközzel végzett javításról van szó, hanem a szerző későbbi javításáról. Ilyenkor az átvilágító sugarak keresztül tudnak hatolni a későbbi fedő rétegen. Ennek az eljárásnak volt már előzménye (palimpszeszt), de néhány évvel ezelőtt inkább még csak a kódex-kutatásban volt jelentősége, modern szövegvizsgálatnál nemigen alkalmazták. Ma már komoly szaktudománya — és szakirodalma is — van. A módszer is egyre tökéletesedik. Hideg fényvel dolgoznak, az értékes kéziratot nem kell félteni a károsodástól, — még a fény okozta károsodástól sem, mert a művelet nem tart hosszú ideig.

Karsay Orsolya engedélyével és a BM Bűnügyi Technikai Intézetének szíves segítségével, dr. Wohlrab József írásszakértő munkájának eredményeképpen, ha nem is minden kérdéses áthúzást, javítást, de eléggé sokat sikerült megoldani, illetve a kapott képek segítségével alátámasztani azt, amit a szabad szemmel végzett tanulmányozás esetleg csak feltételesen fogadhatott volna el.

Munkám következő részének igazi érdekességét a legtöbb olvasó számára éppen az így

nyert illusztrációk fogják jelenteni, amelyek megmutatják, mire képes a modern technika ezen a területen is. Vállalkozásomnak ez a része egyébként korántsem úttörő jellegű. Hasonló, de a körülmények folytán ennél valamivel tökéletesebb eredményt ért el az olvashatóvá tételben tíz évvel ezelőtt Kerényi Ferenc kutatómunkája. Ő a Petőfi Múzeum *Kézirattár* sorozatában Kölcsey Ferenc kilenc versét közölte (Kölcsey Ferenc: *Mi az élet tűzfolyása*, Magyar Helikon, 1981.) Köztük *Az ivó* c. vers áthúzott, de olvashatóvá tett, addig kiadatlan változatát, meg a *Rákos nimfájá*-hoz c. vers addig ugyancsak olvashatatlan szövegrészletét. Kerényi frászakértőjének hosszabb idő állt rendelkezésére, ezért többet — mindent! — ki tudott hozni a két szövegből.

A *Buda halála* kéziratát — értékére való tekintettel és a könyvtári szabályok értelmében — egyetlen napra sem hagyhattuk az írásszakértőnél, ezért azt nem vethették alá olyan hosszabb és bonyolultabb eljárásoknak, mint Kölcsey verseit. Be kell érünk a két alkalommal végzett lefényképezés segítségével történt szakértői vizsgálat eredményével. Az így is rendkívül értékes és mindenképpen nagyon hasznos. Esetleg ösztönző lehet további, alaposabb kutatások elvégzésére is.

A Buda halálának IX. éneke

Az impurum 35. lapján kezdődik a

IX. Isten kardja

című ének, amely 74 versszakból áll, és a 39. lapon fejeződik be. Az impurum lapjainak alján Arany följegyezte, hányadik versszakhoz ért el, illetve hány versszak található az illető lapon. Néhány helyen apró betűs keltezés is találunk: ezek alapján nyomon követhetjük — dátum szerint is — munkájának időtartamát, haladását.

A IX. ének kézírata zavartalan áradással indul: az első 12 versszakban alig van javítás. Utána annál több lesz, és az ének utolsó négy sorát kivéve, amit teljesen áthúzott és újraköltött, csakugyan a leragasztott 21–31. versszakban hemzseg a legtöbb változtatás. Ezek a versszakok a 36. számú lapon vannak, amelyen összesen 31 versszak van. A lap alján itt is olvasható Arany apró betűs számjelzése: 31 vsz.

Egyébként ez az ének tartalmazza a „hun rege” fő konfliktusát: Etele álmodt látott, a táltosok ezt magyarázzák. Csodás álma rögtön be is teljesedik: megkapja az Isten kardját, leendő világalma jelképét. A későbbiekben itt kerül napfényre Ildikó–Krimhilda múltja is, itt szövődik össze a Nibelung-ének és a Buda halála története. Itt csap össze az egymásra már rég féltékenykedő két asszony: a magtalan Gyöngyvér, akit Ilda vérig sért e tény fölhánytorgatásával, mert Buda nője titkon amúgyis férjét hibáztatja gyermektelenségéért. — Az ének a fivérek közötti szakítással zárul.

A vizsgálandó tizenegy versszakban: „alig hogy az ősz pap” — aki Etele csodás álmát magyarázta — „ajakát bézárta”, Bulcsú vezér szavaiból tudjuk meg, hogyan találták meg az Isten kardját.

Ebben a 44 sorban mintegy 30 javítás, illetve áthúzás, változtatás van. Arany nemcsak a sorok fölé írt, hanem mindkét lapszélre is, de még a lapszéli változtatásokat is tovább formálta. Persze, a kézirat más helyein is találunk hasonlóan sűrűn javított lapokat. De csak ezt az egy helyet ragasztotta le, újra írva a szöveget, — hogy aztán az új szövegen még tovább módosítsa. Ismétlem, mert feltűnő: nyilván nem állt szándékában az eltakart rész teljes megsemmisítése, mert akkor nemcsak a lapszélét ragasztotta volna le, vagy pedig teljes áthúzással végképp olvashatatlanná tette volna azt, amit előbb írt, amint azt más helyen is megtette.

Mielőtt az érdemi munkába merülnék, szeretnék visszatérni a nagy kritikustól, Lichtenbergtől kiválasztott mottóhoz. A variánsokat — sokszor csak mint szükséges ballasztot — számbavevő kritikai kiadás készítőikkel ellentétben rendkívül érdekesnek tartom a változatokat, és ahol lehet, szeretném fölvetni velük kapcsolatban a „miért” kérdését is. Lehet, hogy sok esetben csak sablonos választ találok. De talán akkor bennem van a hiba: vaksi módon nem vettem észre valami fontosat. Mindenesetre szeretném hangsúlyoz-

ni, hogy nagyon fontosnak találom a szerzői változatokat. Még akkor is, ha legtöbbször „csak” stilisztikai töléletesítési törekvést látok meg bennük.

Tulajdonképpen meglepő, hogy a variánsok értékének fontosságát éppen az irodalom területén hanyagolta el a legtovább a kutatás. Képzőművészeti vagy zenei alkotásoknál mindig is becse volt egy-egy vázlatnak, töredéknek, variációnak, sőt akárhányszor még több kedvelője is akadt egy ilyennek, mint esetleg a teljes vagy végleges (?) műnek. Mindkét említett művészi területről számos példát lehetne felsorolni. (Leonardo, Michelangelo, Rodin, Händel, Beethoven, Liszt...)

A szakirodalmat figyelemmel kísérve tudjuk: a modern kutatásnak nemcsak joga, hanem kötelessége is az előzmények gondos föltárása, azoknak a társadalmi, kortörténeti, művelődéstörténeti környezetben való értelmezése — amennyire lehetőség van rá. Talán az effajta szorgos munka arra is fölhívja a figyelmet, mennyi szöveggromlás ment végbe, úgyszólván észrevétlenül, később, különböző kiadások során, nyomdai hibák, véletlenek vagy hanyagság következtében.

A kiadásokkal való foglalkozás azonban már nem tartozik érdeklődésem körébe, mert ezúttal egy kézirat titkait szeretném megfejteni.

A letakart és a fölébe írt szöveg

Minden további kommentár helyett vessük össze az impurum letakart első (1. ábra) és fölébe ragasztott második kéziratát (2. ábra). A látvány önmagáért beszél. A sűrű áthúzások, javítások láttán azonnal föltámad minden kézirat-kutató kíváncsisága: hogyan? mit írt először Arany? Mit változtatott meg? — A szinte megsemmisített — jóformán teljesen törölt — szövegrészek ezt a kíváncsiságot még csak fokozzák. Nem a végeredmény érdekes itt — hiszen azt ismerjük —, hanem az előzmény, a kezdet, valami időbeli folyamat, amit szeretnénk tettenérni. Ez a költő alkotómunkájának a folyamata.

A kritikai kiadás ezt közli a IV. kötet 245. lapján:

„A 81–124. sorok kétszer vannak meg a kézíraton: először a 36. kézirati lap alsó felén, olyan sűrű törlésekkel, hogy e rész fölébe új lap van ragasztva, a javított szöveggel; maga a lap csak jobb s bal szélén van leragasztva, úgy hogy alatta az első szöveg üggyel-bajjal olvasható. Ezen soroknál az eredeti, alsó szöveget I., a fölébe írtat II. jelöli.”

Természetes, hogy a letakart sorok Voinovich kíváncsiságát is fölkelte. Helyenként kitűnően sikerült elolvasnia olyan áthúzott szót, amelynél valamennyire is kisejlett az eredeti írás. De néha „feltételezése” szerint vett be a kritikai kiadásba (sajnos, kérdőjeles jelzés nélkül) valamilyen olvasatot, amit aztán a tüzetes szakértői vizsgálat eredménye megcáfolt.

Amint említettem, az akadémiai és debreceni kéziratokban éppen ebben a tizenegy versszakban alig van már változtatás. De azért akad, és a kritikai kiadás ezekre nem figyelt eléggé, esetleg nem is említette őket. Persze, ezekben a kéziratokban, amelyek eleve szerzői másolatok, inkább csak szóhasználati vagy írásmódbeli változtatást találunk, nem pedig új fogalmazást. Ezek az utólagos, kisebb változtatások érdekes bizonyítékai annak, hogyan habozott Arany bizonyos, akkor még helyesírási vagy jelentéstani szempontból eldöntetlen, egyaránt élő szóhasználat vagy írásmód alkalmazása között.

A formába öntés, a fogalmazás küzdelmét egyértelműen az OSZK I.–II. variánsa tárja elénk. Bár a kéziratokban sok áthúzott szó előbb is könnyen olvasható volt — vagy annak látszott — az írásszakértő munkája vitathatatlanul eldöntötte az esetleg kérdéses olvasatok helyességét.

A mellékelt ábrákon látható az optikai eszközökkel elvégzett szakértői vizsgálat menete és érdekes eredménye. A továbbiakban a kritikai kiadástól eltérően az OSZK-ban lévő impurum első — vagyis alsó — változatát Imp. 1., a fölé ragasztott lapot Imp. 2. jelöléssel látom el, és természetesen jelzem a másik két kézirat olyan helyeit, ahol említésük szükséges.

A vizsgálat a kiemelt szövegrész első: a IX. ének 81. sorával már meg is kezdődik. Az „Alig hogy az ős pap ajakát bézárta” — sorban három eltérést találhatunk. Az első

fogalmazvány — Imp. 1. — kéziratában az „*Alig hogy*” eredetileg két szóba volt írva, de Arany azonnal összekapcsolta a két szót, s a továbbiakban végig ez az egybeírt variáns maradt meg. Az „*alig*” szót is csak itt írta hosszú í-vel. Harmadik változásként a „*bézárta*” szó igeekötőjét is a köznyelvben akkor már általánosabb „*bezárta*” alakra módosította. (3. ábra)

Az Impurum végén beragasztott hosszú, félbehajtott lapon található a műhöz csatolt *Jegyzetek*. Ezeknek befejező részét Arany áthúzta ugyan, de fontosak. Idézem:

„(Sem a régít sem a népit nem használtam *affectedióból*; hanem a tárgy kellő színezete, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammatikai *hibát* is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik...)”

Már ennél a sornál is gondolhatunk erre.

Az igazi felderítő munka a következő: a 82. sorban kezdődik, amit a beragasztott lapon *négyszer* változtatott meg Arany.

Első szava a „*Míg*” volt, amit azonnal áthúzott. Nem tudhatjuk, hogyan folytatta volna. Voinovich ezt — érthetően, de tévesen — „*Meg*”-nek olvasta, mert utána a „*Nyílt*” ige következik, tehát lehetett volna: „*Megnyílt*”. De a költő eleve másképp változtatott: ezért is kezdte nagy kezdőbetűvel a „*Nyílt*” igit is. (4-5. ábra)

A következő variáns „*Nyílt nagy* suhogással *Etelének sátra*” lett volna — de a lapszálon betoldott „*nagy*” jelzővel sem volt a költő elégedett, sőt az egész — pedig szemléletes és zeneileg is szépen hangzó sorral sem. Az átfírt végső változat ez lett:

„*Lebben az ajtónál Etelének sátra.*”

A hanghatás fölött a jelenet mozgalmassága győzött — sőt az igeidő is megváltozott: az elbeszélés múlt idejű leíró hangvételt élénkebbé — drámaibbá — tette a közbeiktatott jelen idejű ige.

Csak mellékesen hívom föl a figyelmet itt arra, amiről már szóltam. Tudniillik, hogy a kritikai kiadás — a megkívánt irányelvek szellemében — teljesen fittyet hányt Arany — és Arany kora — helyesírására. Aminek *szándékolt* hibáira pedig a szerző maga is utalt. De amire célzok, az nem volt hiba, hanem a korra jellemző írásmód. Pl. a következő sorokban a „*kritikai*” kiadás „*suhancsal*” és „*arccal*” írásmódot használ a szövegű „*suhanczczal*”, „*arcczczal*” írásmód helyett.

A 84. sorban egy áthúzott, a margón *kétszeresen* módosított szót találunk. Az áthúzott szó már Voinovich olvasatában is „*tüzes*” volt. Ez módosult „*feszés*”-re, majd „*költ*”-re: (6-7. ábra)

„*Nagy dolgot előre mondani költ arcczczal.*”

De Arany még mindig nem volt elégedett. Az Impurum 2.-ben újra más szót írt: ezt az írásszakértő nem vizsgálta meg, csak saját gyarló szememben bízhatom, amikor az áthúzás alatt a „*szánt*” (=„*mondani szánt*”?) szót sejtem, illetve vélem elolvasni, amit előbb a lapszálon „*gyúlt*”-ra, majd azt is áthúzva, az előbbi ötlethez visszatérve ismét „*költ*”-re változtatott.

(Csöndesen jegyzem meg: a legtokéletesebb kiadás a faksimile kiadás — de csak akkor, ha a készítő fényképész nemcsak díszkiadásnak, hanem tudományos felelőssége tudatában készíti el a faksimilét. A szép *Buda halála* kiadványból ugyanis éppen ez a vitás, a tisztázat margóján szereplő „*gyúlt*” szó kimaradt.)

A 86. sor újabb bizonyíték a költő fontolgatásairól.

Az „*Ez az! ez az!*” — riad *Etele* kitorve;” sorban az eredetileg meglévő idézőjelet Arany tollkással eltávolította. A szabadabb tett első kéziratlapon, az első munkalapon első fele is alig látszik, egészében csak az optikai eljárás hozta elő. Az idézőjelek törlésének itt is stilisztikai jelentősége van: sokkal közelebb hoz az eseményhez. — Az Impurum 2.-ben a „*riad*” helyett először „*ujjong*” szerepelt. Ezt Arany áthúzta és a lapszálon „*robbant*”-ra változtatta. A változtatás eléggé lényeges. A kiválasztott ige határozottan drámaibb súlyú, ideje — ezúttal — jelen helyett múlt. A többi szövegben is végig ez a változat maradt meg.

A 88. sor végén a „*magyaráza*” szó az Impurum 1.-ben még „*magyarázza*” volt, jól

látható a toll vastag javítása. Itt is az igedőn változtatott a költő, ezúttal a jelen helyett a régies (közel)múlt időt használva, ami szépen felel a sor eleji „Lőn” igehasználatra.

Csak csekély változtatás következett a 91. sorban: az Impurum 1.-ben még „Kengyelemig elsőbb köszönte...” szókapcsolat igéjének utolsó betűjét (e) szintén kivakarta Arany, — itt is az optikai vizsgálat mutatta ki ezt a törlést. Az Imp. 2.-ben és attól kezdve mind-egyik kéziratban már az új „köszönt” szóalak olvasható. A 93. sorban viszont a „beszéli” szó második l-jét e-re (beszéle) javította.

A 92. sor elején az „amint” szó valamennyi kéziratban az akkori írásmódnak megfelelően külön írva: „a mint” alakban fordul elő.

Komolyabb változást legközelebb a 95. sorban találunk. Egyébként ettől a sortól kezdve egyre sűrűsödnek a javítások.

Az Impurum 1. „Látja, egyik sántít, egy kedves ünője” olvasatú sorban a „Látja” után kihúzott szóból az optikai eljárás csak egy szókezdő b betűt tudott kihozni, amiből semmire sem következtethetünk. De a 2. változattól kezdve az egész „Látja” szó is kicserélődik: „Veszi észre” lép a helyébe. A lapszéli, erőteljesen áthúzott szavakkal a laboratóriumi vizsgálat sajnos nem foglalkozott, szabad szemmel pedig azokból semmi sem olvasható ki. Annál érdekesebb e helyen megfigyelni Arany ingadozását az „ünője” szó használatánál. Az „ünő” szó éppen akkor ment át jelentésváltozáson. Mára már szétvált a szó két jelentése, de akkor még az „ünő” esetében mindkettő használatos volt.

Ünő: a szarvas, őz (erdei vad) nősténye

Üsző: nőstény szarvasmarha (háziállat)

Arany ingadozása szembeötlő. A variánsok ezt mutatják: 1.: „ünője”; 2.: „üszője”; 3.: „ünője”; 4.: a szót írás közben javította: így is, úgy is olvasható.

A kritikai kiadás ezt az alakváltoztatást teljesen figyelmen kívül hagyta. Arany számára — vidéki ember volt — nyilván nem volt mindegy. A döntésben mégis habozott: a még élő kétféle jelentés miatt. A kiadásba végül az „ünője” változat került, bár a kézirat elárulja, hogy a szerző az utolsó percig habozott. Elgondolkodtató, ki döntött végül: ő vagy a nyomdász.

A 96. sor első fogalmazása egyelőre tovább őrzi titkát. Arany sokáig kereste a legtalálhatóbb kifejezést. Áthúzásai itt annyira erőteljesek — és azonnaliak —, hogy a laboratóriumi vizsgálat sem vezetett semmi eredményre.

A „vérynom is a fűvön..... tőle.” sor áthúzott, hiányzó szavaiban Voinovich a „maradozott”, aztán a fölé írt szóban a „csepeg” igéket vélte megtalálni — de a kézirat mintha nem igazolná ezt a feltételezést. Az első áthúzás feltétlenül hosszabb, több betűből álló szó volt a „maradozott”-nál, amint a fölé írt, szintén áthúzott szó is inkább „csepereg” lehetett. A lap szélén lévő új ötletét is erőteljesen áthúzta Arany, és végül a költőiségben és kifejezőerőben is leggazdagabb „harmatozik” igét választotta. Ez lett a végső változat:

„Vérynom is a fűvön harmatozik tőle.”

A következő két sorban is hemzsegnek a törlések, javítások. Arany lázasan — és elégedetlenül — dolgozott. A leírt — elbeszéli — jelenet drámaisága sűrítést és hajszipontosságot követelt. Verselési problémáról szó sem volt: a forma a költő vérében volt. „Csak” a megfogalmazás tökéletessége volt a tét. De mekkora tét! Pongyolaságot sehol sem engedett meg magának, máskor sem, máshol sem, — ebben a veretes művében végképpen nem.

A 97. (új veresszakot kezdő) sor is csupa áthúzás, javítás. Rögtön az első szó háromszor módosult:

„Nyomban” — „Nyomon” — „Nyomra”

— végül a harmadik variációt fogadta el: (8., 9., 10. ábrák)

„Nyomra, okát tudni, vissza...”

— és itt következett az újabb probléma a szöveg „világrahozatalában”:

a „visszafelé indul” — „vissza legott mégyen”

variációkat áthúzta, aztán a margóra mégis a „vissza legott mégyen” formát írta föl, mint végső formában kiválasztottat. A kritikai kiadás jegyzete az elveszett akadémiai kéziratra hivatkozva még egy „vissza legott méne” variánsra is utal, ami azonban a megmaradt mikrofilmen már legfőljebb csak sejtethető: a javítást ugyanis rögtön a megkezdett szóalakon

végezte el a költő. A két régies igealak közül aztán a határozottabb állítást tartalmazó „mégyen” mellett döntött. (11–12. ábra)

Hasonló célratörő módosításokat mutat a többször is átfírt 98. sor:

1.: „Gondolja, tövistől eredett, vagy csontul”: a laboratórium előhívott képén egy *t* van, magam mintha kettőt látnék a „tövis” szótól kezdve végig áthúzott sorban. Ugyanott a javítás: „Gondolja, tövis, csont”, a szó végén tollkéssel való törlésnyom, aztán áthúzott szó: talán: „netán”? és folytatólagosan: „kő légyen”; fentebb a lapszélén: „darabos”, ami egészen a leragasztás szélére került, nehezen olvasható.

2.: „Gondolja, tövis, kő, valami(ly) csont légyen”

Voinovich szerint itt „valamely” áll, és csak a javítás „valami”.

3., 4.:

„Gondolja, tövis, kő, valami csont légyen.”

A sorvégi írásjel először pontosvessző volt, az Impurum 2.-től kezdve lett kettőspont.

99. sor:

„Im vasat a fűben” — a következő erőteljesen áthúzott szót az optikai vizsgálat sem tudta olvashatóvá tenni; Voinovich az „elrejtve” szót sejtette az áthúzás alatt. Az írásszakértő a margón lévő javításokat figyelmen kívül hagyta. Az ott lévő — ugyancsak áthúzott — módosítások közül megint egészen a lap szélére került és így eddig minden próbálkozás elől eltakart „rejtőzni” szót találtam, ami lényegében rokon a kritikai kiadás sorközi „elrejtve” megoldásával, de amit Arany szintén elhagyott, és helyébe a „végtére” megoldást választotta. Így a sor: 2., 3., 4.:

„Im vasat a fűben végtére találá.”

100. sor:

1.: „Mint valamely kardnak leghegye — (javítva: a hegye) — kiállva.”

2.: „Mint hadi szerszámnak érc hegye, kiállva” — és ez a változat maradt meg végig, a kritikai kiadás is ezt közli, anélkül, hogy a másik két kéziratról említést tett volna.

A változtatás értelme egyértelmű: a *kard* szó egymás mellett többszöri ismétlését kerülte el a „hadi szerszám” kifejezéssel.

A szakaszkezdő 101. sor végén az Impurum 1.-ben egy gondolatjel volt, amin már az Imp. 2.-ben változtatott Arany: a következő mondatot (102. sor) először két gondolatjel közé zárta, amiket azonban tollkéssel kitörölt, s helyette zárójelekkel választotta el ezt a közbevetett gondolatot, és csak a sor végén alkalmazott először a zárójel után, majd a zárójelen belül sorvégi gondolatjelet. Mindezek, tudjuk, értelemmódosító dolgok. De a kiadások ezt az írásjelet elhagyták, amint a kritikai kiadás sem szentelt figyelmet magának a sornak sem. Csak a zárójel maradt meg.

103. sor:

Az Impurum 1.-ből szabad szemmel ezt tudjuk kiolvasni:

„De” — utána áthúzott szó, fölé írva: „viszont ...”

Így egybeolvasva:

„De viszont megbánván oda siet ismég” — aztán szórendi változtatás: „siet oda ismég”.

Az optikai eljárás föltárta az áthúzott szót is:

„De megint megbánja” — ezt valamiképp Voinovich is megfejtette, de a „megbánja” szónak „megbánván”-ra módosítására nem tért ki. A „megint” szó törlését nyilván az indokolta, hogy Arany kerülni akarta a hallását zavaró — allitteráló — *meg* szó ismétlődését. Tehát a végső megfogalmazás:

„De viszont megbánván siet oda ismég.”

A 104. sor keményen áthúzott első szavát optikai eljárással sem sikerült olvashatóvá tenni. Bármi volt, Arany a „Nehogy” szóval helyettesítette, egyúttal ennek kedvéért az első megfogalmazás szórendjét is megváltoztatva. Az egész sorral elég sokat birkózott, amint az Impurum 1. mutatja. Az előzőleg áthúzott, aztán a lapszélre írt szavak helyükre téve ezt eredményezik:

„Nehogy a jószágban kára megint essék”.

Az Impurum 2.-ben az „essék” „esnék”-re változott. A lapszélre írt és leragasztás alá került „essék” variánst korábban nem lehetett elolvasni, pedig a feltételes mód alkalmazása a jelentést is módosítja. A kritikai kiadás megoldása egyébként is sántít egy kicsit: az

eredetileg sorközépen lévő „nehogy” után semmiképpen sem állhatott a feltételezett „ismét esnék”, mert jól látható, hogy több betűből álló részletet húzott át a költő.

A következő egész versszak viszont szinte kész, végleges alakjában született meg, alig van benne javítás. Meglepő ennél a résznél, ahol a műgond majdnem állandó módosításra ösztönözte Aranyt. — A 105. sorban az „ihol” először „ihon” volt, — erre a kritikai kiadás is utal, amint a sort záró „nölve” ige „növe” alakra változtatására is. Csak azt nem említi, hogy a második és harmadik kéziratban (Akadémia, Debrecen) a szerző ismét a „nölve” alakhoz tért vissza, és a kiadásokba is ez az alakváltozat került.

A versszakvégi 108. sor két változtatást is mutat (oda — arra, sompolyog — közelít), amikre a kritikai kiadás is utal, ezért nem részletezem. Mindkét változtatás könnyen elolvasható, és mindkettő ebben az új alakban maradt meg a további két kéziratban is. Arany végig tartotta a tárgyhoz illő emelkedett hangot. A „sompolyog” szó hangulati értéke egészen más lett volna, mint amire itt szüksége volt. Tudjuk: az írás mindig újraolvasás is, és ez jól megfigyelhető Arany kéziratán, változtatásain, az első megfogalmazással való elégedetlenségén, — ami miatt az egész szövegrész leragasztása is bekövetkezett. Menet közben bizonyos kifejezéseket átértékelt.

Ugyanennek az igényességnek a bizonyítékai a következő — 109, 110, 111. sorok módosításai is. A 109. sor megoldása a kritikai kiadásban egészen pontos, de a kézirat látványa sokkal érdekesebb, hiszen az Impurum 1. és 2. sokkal többet mutat meg a műhelymunkából. (13. ábra)

A 110. sorban viszont nem pontos a kritikai kiadás:

az Impurum 1. a „*menjen-e? ne menjen?*” változatot „menjen, sohse menjen”-re alakította, a kritikai kiadás „menjen vagy ne menjen” változata ott nem szerepel, az az Impurum 2.-ben került csak sorra, ahol Arany még tovább is habozott:

„menjen (so) ne menjen?” aztán: „vagy ne menjen?”

Tulajdonképpen csak az akadémiai kéziratban áll egyértelműen a „*menjen? vagy ne menjen?*” változat, amit aztán további kézírataiban végleg így hagyott. De a kiadások mégis visszatértek a korábbi „*menjen-e? ne menjen?*” formához; az első nyilván Arany tudtával és hozzájárulásával. Mennyi habozás egy kifejezés körül! (14–15. ábra)

A 111. sorral a kritikai kiadás nem foglalkozott. Csakugyan kevés változáson ment át:

Impurum 1.: „*Ágaskodva tekint, nyujtózik előre:*”

Impurum 2.: „*Ágaskodva tekint s nyujtózik előre* —”: csak egy kötőszó és a sorlezáró írásjel hozott újat.

A 112. sor mindegyik kéziratban ugyanaz. A 113. sor is csak a „sását” szó írás- illetve hangképét módosította: „sássát” lett belőle, hosszú mássalhangzóval.

A következő három sor is simán árad. A 117. sor hoz aztán megint figyelemreméltó változtatást. A kritikai kiadás itt sem volt egészen pontos, de nem is könnyű annak lenni.

Az Impurum 1.-ben az első változat ez volt:

„Ekkor hát közelebb menni nem is mervén!”

Ebből lett:

„Ekkor odább a (félbeszakított szó!) menni dehogy mervén!”

A fölébe ragasztott lapon: Impurum 2. már ez olvasható:

„Ekkor (alább egyet lépni dehogy) mervén”

— ebből a kritikai kiadás a zárójelbe tett: Arany által áthúzott szavak közül az „alább” szót nem észlelte —, a lapszálen pedig egy áthúzott

„odább aztán”

majd fölé írt

„a fegyverhez járulni se”

javítás eredménye:

„Ekkor a fegyverhez járulni se mervén”

lett a végső változat. (A kritikai kiadás „oztán” változata téves.)

Erről a sokat javított, variánsokban gazdag részletről, a műhelymunka fázisairól hiteles képet csak a kézirat látványa adhat. (16. ábra)

A 118. sor szintén bonyolult, de a kritikai kiadás majdnem teljes megoldást nyújt. Sajnos, az írásszakértő a margón áthúzott variánssal nem foglalkozott, pedig ez az a rész, ahol

nem tudok egyetérteni a kritikai kiadás „Fut a fiú hozzám” olvasatával. Az áthúzás alatt sokkal inkább a „Felém a fiú lép” szavakat tudom kibetűzni. Ezután következik a szintén áthúzott „Fut a fiú hozzám”, majd a lap jobb szélén: „Hozzám jő” és egy betoldás: „lovamat messze meg-ismervén”.

Az Impurum 2.-ben már ezt látjuk:

„Hozzám fut, lovamat messze megismervén” — ami a végső változat lett.

Munkadarab ez, előszöveg, amin rajta van a költő fáradozásának a nyoma. Arany a szakirodalom elnevezése szerint az úgynevezett „programozó” módszerrel dolgozó költők közül való, hiszen pontos előmunkákat, vázlatokat készített műveihez, így a *Buda halálához* is. Ami nem mond ellent a részletek kidolgozásánál a kemény szellemi erőfeszítésnek, aminek nyomait a kéziratok mutatják.

A 120. sor hoz megint érdekes mozzanatot a keletkezés folyamatában. Ennél a sornál megint vitába kell szállnom a kritikai kiadással. Voinovich közölte ugyan a változatokat, de elmulasztott rávilágítani Arany megint jól követhető fontolgatásaira. Már az Impurum 1.-ben kikötni látszott a „megyek oda” — „futok oda” variánsok után az „iramodom” szó mellett, de az Impurum 2.-ben előbb leírta, aztán mégis kihúzta ezt a verziót, hogy visszatérjen a korábban használt „megyek oda” alakhoz. Amint a másik két kézirat is tanúsítja, ez vált véglegessé:

„Bátran hí s vezet; én megyek oda véle.”

Itt a lakonikusabb, egyszerűbb és nyugodtabb kifejezés győzött.

A 121. sorral nem akadt dolgom: a kritikai kiadás tökéletes megoldást ad, ezért itt nincs mit újat keresni: egy áthúzott szót Arany fölírással javított, mindkét variáns jól olvasható.

A 123. sor hoz újabb érdekességet a munkafolyamatra figyelő genetikus számára.

Itt az írás is eléggé kusza képet mutat. A költő megint többször is átfogalmazta szövegét. Az első variáns ez volt:

„Felvettem azonnal, engede is könnyen”

(A kritikai kiadás „fölvettem” igekötőalakot közöl.)

Az első változtatás:

„Láng nem üt markom, engede is könnyen” — bár itt megjegyzendő, hogy a lapszéli javításba először nem „markom” hanem „jobbom” került. Ez a továbbiakban is ingadozott, amint a kézirat fölíragasztott része (Impurum 2.) bizonyítja:

„Láng nem üt markom, engede is könnyen” — de ugyanitt a margón megint „jobbom”-ra változtatta a szót. A másik két kéziratban is ez a változat maradt meg.

Itt a kritikai kiadás készítője nem tudhatta elolvasni az egészen a lapszélre került javítást, ezért csak az általa Sz II.-nek (Imp. 2.) jelölt kéziratot vizsgálta.

A 124. soron is igen sokat alakított Arany. Sőt: teljesen át is fogalmazta. De lássuk a variánsokat.

Impurum 1. (a)

„Ez az! te királyom, te viseld ezt (jav.: azt) fenjen”

(b)

„Itt van” — ezt két helyen is javította Arany: először az „Ez az”-t áthúzva, azután a lapszálon:

„Itt van, te királyom te viseld már fenjen”

(Voinovichnál:

„Itt van, te király, most te viseld már...”)

De evvel is elégedetlen volt, áthúzta és alá ezt írta:

(c)

„Im fogd! ki viselné mint te olyan fenjen!” (17–18–19–20. ábra)

Impurum 2. (a)

„Im fogd! ki viselné, mint te, olyan fennyen —”

(b)

„Itt van! te viseld azt, te, királyom, fenjen!”

Aztán a másik két kéziratban ezt találjuk:

„Itt van! te viseld azt, te, királyom, fennyen!”

A kritikai kiadás a „fenjen” — „fennyen” szó írásmódjának eltérésére a kéziratokban egy-

általán nem utal, csak a kiadásnál regisztrálja. Pedig a visszatérő ingadozás eléggé szembeötlő. Nyelvészeti szempontból sem lenne érdektelen a kétféle változás nyomába eredni (Bárczi Gézánál nem találtam eligazítást), amire azonban e helyen nem tudok vállalkozni.

Itt ér véget az a bizonyos „titokzatos”, leragasztott részlet, a IX. ének oly fontos mozzanata, ami után Etele felkötö a kardot, legszebb hüvelyébe „ruházza”, aztán kivonja és a négy égtáj felé suhint vele. Elmondja azokat a szavakat, amiket Arany Kézai krónikájából vett át:

„Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölyje világnak!
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!”

Ebben az olyan sokszor idézett versszakban egyébként egyetlen szót sem változtatott Arany.

Mikor munkámhoz fogtam — régi kívánságom volt —, semmiképpen sem volt szándékom a kritikai kiadást bírálni, és azt hiszem, nem is tettem azt. Egyébként is egészen más cél vezetett: meg akartam figyelni a költői mű születésének folyamatát, egy adott, sokat ígérő *részletben* legalább. Végig kívántam kísérni a szöveg fokozatos kialakulását, megfigyelni a kéziratban a költő — folytonosan változó — tollának nyomát, az első megfogalmazástól kezdve a végső formáig. Azt hiszem, szerencsésebbnek éreztem volna magamat, ha még *nem* lett volna kritikai kiadás. Ez a körülmény, hogy *van*: erősen megkötött. A korrekt eljárás ugyanis arra kényszerített, hogy az előttem fekvő kéziratok vizsgálata mellett mindenütt figyelembe vegyem az előttem már elvégzett kiadói, szöveggondozási munka eredményeit. Sokszor kellett elszakadnom a kézirat oly csábító labirintusától, hogy észrevételeimet egyeztetsem az előttem már földolgozott anyaggal.

A Kiadó munkáját csak elismerés illetheti. Munkám mégsem volt eredménytelen. A megvizsgált 44 sorban 28 helyen találtam új, a kritikai kiadásétól eltérő megoldást.

Már bevezetőben utaltam arra, hogy ennek a szövegrésznek — és alighanem az egész műnek — a sorsa legnagyobb részben az OSZK tulajdonában lévő impurumban, az adott esetben az érintett rész első és föléragasztott második variánsában dőlt el. Az első tiszta-*zatban*: a Nádasdy-pályázatra benyújtott akadémiai kézirat (másolat) szövegében csak itt-ott találunk további változtatást. A debreceni kézirat e résznél sehol sem tér el, noha a debreceni kollégák fölhívták a figyelmemet, hogy még az ő példányukban is van utólagos szerzői javítás. Viszonylag kevés, és más helyeken.

Azt hiszem, igen szép feladat — és óriási munka! — lenne a *Buda halálát* teljes egészében hasonló módon újra megvizsgálni, hozzácsatolva a művet megelőző, majd az utána következő, Arany nagy tervéhez tartozó minden töredék és vázlat kéziratának földolgozását, a pontosan megállapítható keletkezési sorrendben. Vekerdy Tamás 1982-ben megjelent kiadása: Arany János: *Csaba-trilógia* (Szépirodalmi Könyvkiadó) úttörő módon vette sorba a nagyközönség számára az összetartozó részeket, a *Keveházával* kezdve. Csak a nagykőrösi töredéket hagyta említetlenül. Igazán mi is elmondhatjuk Ilosvaival: „Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.”

A nagy terv, a „nemzeti hősköltemény” terve, amelyen — biztos adataink szerint — 1853-tól 1881-ig dolgozott Arany, és amelynek végül is csak *töredékeként* készült el a *Buda halála*, annyi kiváló tanulmányozás után is, azt hiszem, még mindig sok titkot, illetve eddig kellőképpen meg nem világított mozzanatot rejteget. Gondoljunk csak a *Buda halálát* megelőző *Második dolgozat* „*Alaprajz*”-ra és „*Tervrajz*”-ára, amelyek óriási nekikészülés, tudatos építkezés bizonyítékai. Azután a *Buda halála* befejezéséhez közeledve írta meg Arany „*Újabb tervvázlat*”-át, 1863-ban. S ott vannak a mindig újrakezdésre váró, félbemaradt utolsó tervek, töredékek.

Maga az önálló műként is megálló *Buda halála*, ez a zseniális töredék 15 hónap alatt készült el. Az impurumban mindössze három dátumot találunk: az elkezdését: „1862. február végén”. A IX. ének végén olvasható dátum: „(Jul. 20. 862)”. A végső dátum, a befejezése: „május 6 án 1863.”

Ekkora és ilyen műgonddal készült munka elvégzéséhez ilyen rövid idő alatt hangyaszorgalomra volt szükség. Hiszen Arany hivatali munkája mellett dolgozott rajta.

A tanulmányozott 44 sorból is igen sok tanulságot vonhatunk le a költő munkamódszerére vonatkozólag.

Azonnal szembeötlik a tudatos tervezés. Látjuk azt a műgondot, amivel Arany a nyelvi eszközöket alárendelte a kifejezés pontosságának. Javításai, változtatásai mind a költemény alaphangulatának, emelkedett hangnemének érdekében történtek, — amit pedig a tárgy határozott meg. Soha nem valami öncélú „költői szépség” kedvéért módosított, hanem a tárgy megkövetelte veretesség igénye készítette arra, hogy akár háromszor, négyszer is újra fogalmazzon egy-egy gondolatot, megkeressen valami találób, illőbb kifejezést. Ha maga Arany is annyit birkózott műve létrehozásával, annyiszor kezdte újra a „regét”, alighanem érdekes lehet nekünk is fölvetni a kérdést: az alkotómunka közben vajon mi-ért vetette el az egyik elképzelést egy újabb kedvéért, mikor már az előző is műremek volt? Ki tudna — ha rajta múlna és Arany már nem döntött volna helyette — választani az első ének háromféle változata közül:

„A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Mint elhaló mennydörgés, fülemben éneke;
Mint nagy vizek morajját, melytől zúg a vadon,
Vérrel folyó napok bús panasszát hallgatom”

„A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Attila veszedelmét siratja éneke:
A végzetes menyekzöt, a bosszuló fiat:
Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.”

„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tünődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam.”

Igyekeztem ebben a feldolgozásomban is a Franciaországból kiindult *genetikus kritika* szellemében eljárni, ami az első ösztönzéseket adta effajta munkáimhoz, amelyekben szintén „tetten akartam érní” a szerzőt műtermében. Arra törekedtem, hogy egy megismert új kutatási terület eredményeit, elméletét vagy inkább példáját hazai talajon: a magyar irodalomban hasznosítsam.

A „hun rege” létrejöttének társadalmi kérdéseit — szintén a tárgyhoz tartoznának — már sokan földolgozták előttem, arra jóval hivatottabbak. Egyetlen mozzanatra szeretnék csak kitérni a mű „besorolásával” kapcsolatban, amelyben sok mindenkivel — magával Arannyal sem tudok egyetérteni. Legalábbis egyik első nyilatkozatával. 1854. január 21-én ezt írta Gyulainak: „Beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie.” Aztán: szerencsére egy életen át mégsem adta föl, ha magáról a műfajról, az eposzról le is tett. De a *Csaba-trilógiát* még 1881-ben is újra elővette, új tervvázlatot is készített hozzá.

De kora rosszul reagált a műre. Amint Keresztury Dezső rámutat: a *Buda halálát* „csak udvarias tisztelet” fogadta. Még az „értő közönség” is hajlamos volt arra a — számomra érthetetlen — véleményre, ami a későbbi irodalomtörténetírás nagy részében is szinte közhelyként hangzott el mindújra: a *Buda halála* „elavult”: műfaját, formáját, témáját illetően.

Hát persze: a 19. század vége a modern irányzatok tüzijátékát röppentette föl. De hogyan feledkezhetünk meg arról, hogy e század elsősorban mégis a *romantika* százada volt, egész Európában. Ennek a kérdésnek hatalmas irodalmába belefogni sem tudok, nem is feladatom. Csak utalásképpen szólok — ha már valami nagyszabású „régí”-ről és „népi”-ről van szó, Lönnrot Illés *Kalevala* feldolgozásáról, amelynek magyarra fordított részleteit

(Reguly Antal már 1841-ben több szemelvényt ültetett át magyarra) éppen Arany ne ismerte volna? Tudjuk: ismerte. Be is fogadta, amint a „Rege a csodaszarvasról”, a VI. ének, ez a külön költeménynek készült remekmű tanúsítja.

Hátravan a romantika vagy realizmus kérdése.

Ügyszólván minden romantikus műben vannak realista elemek. Láthatjuk ezt Victor Hugonál, Jókainál — talán Novalis volt az egyetlen igazi „kivétel”.

Komlós Aladár például — mint mások is — a részletek alapján a *Buda halála* realizmusa mellett tört lándzsát: „... azt mondhatjuk, a *Buda halála* nem az utolsó magyar eposz, hanem az első realista történelmi regény. Közelebb van Flaubert Salammbójához, mint Homéroszhoz.” (Előszó a *Buda halálához*, Új Könyvtár 38., szerkeszti: Bóka László, Budapest székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, k. n.)

De hát a romantika ismérvei között ott van az „álmom”, a történelmi múltba fordulás, a nép előtérbe helyezése. Nem illik-e rá mindez a „Hun regé”-re is?

Mikor Keresztury Dezső csöndes rezignáltsággal fejezi be a *Buda halála* tárgyalását, a „nagy töredék”-et látta — látja és szereti benne. És persze: egy kimagasló ormot. Ami már felülmúlhatatlan.

Saját munkámat avval a gondolattal szeretném bevégezni: nem lehetett véletlen, hogy Arany még az — olyan modern — *Őszikék* írása idején is vissza-visszatért elképzelt álmához: a nagy hun trilógiához.

Valami titka volt. Még van lehetőségünk legalább a közelébe férkőzni.

Klára Monostory

AUS DEM WERKSTATT VON JÁNOS ARANY (Zur Entstehung von „Buda halála”)

Aus den ursprünglich für eine Epos-Trilogie geplanten Werk von J. Arany wurde, wie bekannt, nur ein Teil: *Buda halála*, eine „hunnische Sage” fertig gebracht. Von den drei, in der originellen Handschrift des Dichters aufgebliebenen Exemplaren ist das „Impurum”, der mit vielen Verbesserungen und ausgetrichenen Varianten versehene Entwurf in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi bewahrt. Besonders beachtenswert ist davon der IX. Teil (Gottes Schwert) an der Stelle, wo Arany über seinen schon zu dicht verbesserten Text ein neues Stück Papier geklebt hat, welches dann ebenfalls neue Verbesserungen zeigt. Mit Hilfe eines optischen Verfahrens kann man in den 11 Strophen, 44 Zeilen des Gedichtes die Feststellungen der früheren kritischen Ausgabe an 28 Stellen (in 28 Fällen) korrigieren. Die Verfasserin wies außerdem auf bestimmte Charakterzüge in der Arbeitsmethode Arany's, sowie auf die Entstehungsentwicklung des Werkes hin. Der Aufsatz beachtet alle drei Handschriften, berichtet auch über deren Schicksal in verschiedenen Bibliotheken. Die begleitenden Abbildungen machen die Feststellungen anschaulich.

Leben an ajszél
1899

2.

Míg hűgy az 'örz je	3. ajtó's bérleté,
Míg hűgy az 'örz je	3. ajtó's bérleté,
Bulcsu voxer' jött be'	194 194
Nagy dolgot elvőre mon	194 194

Kard vata jött, ábrán; meréslen és gőbe;
 "De ez, ez az!" — "Nad Edele kirtova;
 Zsigis, valaminek két a pagonok ha vakra;
 Lón; arulán Bulcsu elkip Magyaroké!
 Kirdy! jöve kottám az imént a gyarmat;
 — "Szkold barom-gyözö" kirtány sübedeszek —
 "Magyarságom elöft kirtányt kirtányt;
 Szent kirtányok adal kirtányt."

reflexion köls

3. ábra

Míg hűgy az 'örz je
~~Míg hűgy az 'örz je~~
 Bulcsu voxer' jött be',
 Nagy dolgot elvőre mon

4. ábra

Míg hűgy az 'örz je
 Míg hűgy az 'örz je
 Bulcsu voxer' jött be',
 Nagy dolgot elvőre mon

5. ábra

'Eveléneke sátra
 , egy szolga duha
 ndani ~~ffff~~ arxe
 meréslen és gőbe
 reflexion köls

6. ábra

tit, egy ~~.....~~ ~~.....~~ &
 vön [~~.....~~]
 vízkeféle indul, legott
~~.....~~, vagy csontul, c
~~.....~~ talála,
 rak ^a hegye, kiállva.
 it egyet, fordul, --
 iele vasköt postul, --

11. ábra

tit, egy ~~.....~~ ~~.....~~ &
 vön [~~.....~~]
 vízkeféle indul, legott
~~.....~~, vagy csontul, c
~~.....~~ talála,
 rak ^a hegye, kiállva.
 it egyet, fordul, --
 iele vasköt postul, --

12. ábra

Tarsa

Kés írók a kard már kétszázda nőre!
 Milyen akar lovak; laing, vagy ki békile;
 Képzés az effur, sűrűn...
 Kétszázda is az [.....] hogy lássa.

Késztől le'uffol, sőtől sőtől, ^{.....}
 Ora megát sőtől sőtől, ^{.....}
 Sőtől sőtől sőtől, sőtől sőtől, ^{.....}
 Sőtől sőtől sőtől, sőtől sőtől, ^{.....}

Késztől sőtől sőtől, sőtől sőtől, ^{.....}
 Késztől sőtől sőtől, sőtől sőtől, ^{.....}
 Késztől sőtől sőtől, sőtől sőtől, ^{.....}

7 szöve

13. ábra

~~Elmondya;~~
~~Báttan hi;~~
 Oh, eibeni
 Földben alig
 Felvessem az
 Isten Erővel te
 - Im. Fogd!

17. ábra

~~Elmondya;~~
~~Báttan hi;~~
 Oh, eibeni
 Földben alig
 Felvessem az
~~Isten Erővel te~~
 - Im. Fogd!

18. ábra

men,
 két-e?
 la juéle.
 lasaja!
~~balassa;~~
 innyen;
~~ert fengen!~~
~~ert~~
 ert te olyan fengen!

19. ábra

men,
 két-e?
 la juéle.
 lasaja!
 aréolajja;
 innyen;
 ert fengen!
 ert
 ert te olyan fengen!

20. ábra

Borsa Gedeon

JANUS PANNONIUS EPIGRAMMÁINAK LEGELSŐ KIADÁSA

Az Országos Széchényi Könyvtárban immár évek óta folyik a Szabó–Hellebrant-féle *RMK. III.* bibliográfia kiegészítésének, és igazításainak gyűjtése, rendezése és sajtó alá történő szerkesztése.¹ E munkálatok során a gondok külön csoportját alkották azok a 16. század első felében Krakkóban készült nyomtatványok, amelyeknél a *RMK. III.* egyáltalán nem, vagy olyan egykori, lengyel, főúri könyvtárakat jelölt meg lelőhelyül, amelyek ma már bizonyosan nem léteznek. A mintegy negyven ilyen tételből álló jegyzéket megküldtük a varsói nemzeti könyvtár illetékes osztályának, ahol a retrospektív, lengyel, nemzeti bibliográfát gondozzák. A varsói kollégák pontosan közölték, hogy melyik *RMK. III.* tételből ma hol ismernek példányt, ill. melyekből ők sem tudnak ilyenről. Válaszuk mellé helyeztek két másolatot egy Uppsalában őrzött, magyar vonatkozású krakkói nyomtatványról, amely nem szerepelt jegyzékünkben. A figyelemfelhívás számunkra rendkívüli jelentőségű volt, mert a másolatok Janus Pannonius epigrammáinak egy eddig ismeretlen, korai kiadásáról készültek.²

Haladéktalanul mikrofilmet rendeltünk tehát az említett svéd város egyetemi könyvtárából, ahonnan feltűnően rövid időn belül nem is ez, hanem maga a Kk 97 jelzetű könyv érkezett meg! Egészen kivételes értékű gyűjtőkötet ez, amelyben ma nem kevesebb mint 25 zömmel kisterjedelmű nyomtatvány található, amely 1509 és 1520 között látott napvilágot túlnyomó többségében Bécsben és Krakkóban, de akad közöttük három lipcsei, két bázeli és egy nürnbergi kiadvány is.

A kötet ma a következő műveket tartalmazza:

1. Hesiodus: *Opera et dies*. Basileae (1518 Frobenius).
2. Vadianus, Joachimus: *De poetica...* (Viennae 1518 Singrenius).
3. Vadianus, Joachimus: *Aegloga... Faustus*. (Viennae 1517 Singrenius).
4. Vadianus, Joachimus: *Mythicum syntagma...* (Viennae 1514 Vietor & Singrenius).
5. Vadianus, Joachimus: *De undecim milibus virginum...* (Viennae) [1510] (Vietor).
6. Vadianus, Joachimus: *De Vadianorum familiae insignibus...* [Viennae] (1515 Vietor).
7. Ursinus Velius, Casparus: *Epistolarum & epigrammatum...* (Viennae) [1517] (Singrenius).
8. Ursinus Velius, Casparus: *Ad Mariam virginem...* (Viennae 1517 Vietor).
9. Ursinus Velius, Casparus: *In divum Maximilianum... epicedion*. (Viennae [1519] Singrenius).
10. Ursinus Velius, Casparus: *Naenia anniversaria*. (Viennae [1520] Singrenius).
11. Gundelius, Philippus: *In divum Maximilianum... epicedion*. (Viennae 1520 Singrenius).
12. Gundelius, Philippus: *Aeglogae duae*. (Viennae 1518 Vietor).
13. Fabrer, Udalricus: *Aegloga...* (Viennae) [1519] (Singrenius).
14. Stretzinger, Thomas: *Oratio de divo Leopoldo...* (Viennae 1513 Vietor & Singrenius).

¹ Ennek első füzeté 320 lap terjedelemben 1990-ben jelent meg az 1604. évig terjedő időszakra vonatkozólag, míg a második füzet, amelynek záróéve 1639, azonos terjedelemben a következő esztendőben látott napvilágot.

² Ezért külön köszönet illeti Dr. Henryk Bułhak-ot ezen a helyen is.

15. Viihelinus, Franciscus: *Opusculum...* (Cracoviae 1518 Vietor).
16. Corvinus, Laurentius: *Epithalamium...* (Cracoviae 1518 Vietor).
17. Agricola, Rodolphus jun.: *Libellus de constitutionibus humani corporis.* (Cracoviae 1518 Vietor).
18. [Augustinus Moravus:] *Catalogus episcoporum Olomucensium.* (Viennae) [1511] (Vietor & Singrenius).
19. Ribsich, Henricus: *Disceptatio an uxor...* (Nürnberg 1509 W[eissenburger]).
20. Emmanuel I. rex Portugaliae: *Epistola...* (Viennae 1513 Vietor & Singrenius.)
21. Cebes: *Tabula...* [Viennae 15] (17 Vietor).
22. Burchardi, Udalricus: *Hortulus musices practicae...* Lipsiae (1514) Lotther.
23. Sabellicus, Marcus Antonius Coccius: *De rerum et artium...* (Lipczek 1511 Wolf. Monac.)
24. Libanus: *Declamatio... de uxore loquace.* (Lipsi 1511 Lotter.)
25. Augurellus, Joannes Aurelius: *Chrysopoeiae libri VI.* Basileae (1518 Frobenius).

A mai 21. és 22. tag között valamikor kivágtak 24 levelet, amelynek ma már csak a csonkai találhatóak a füzésben. A 16. század derekán egy kéz az első kötéstábla belsejébe „Index opusculorum, quod hoc liber continet” kezdettel feljegyezte a könyvben található valamennyi munkát. Ebből tudni lehet, hogy a ma hiányzó nyomtatvány „P. Jani Hadelii Elegiarum Lib. I. Vien. 1518.” volt. Az uppsalai könyvtár mintegy száz esztendő elteltével az is kiderül, hogy a nyomtatvány ekkor már csonka volt, majd egy későbbi bejegyzés szerint hiányzott is a kötetből.³

A korabeli fatáblák félig kaptak reneszánsz stílusú vaknyomással díszített bőrbevonatot a kötés gerince táján. A legutóbbi időkben ennek viszonylag kisebb hiányosságait szakszerű restaurálással egészítették ki. A kötet első tagjának címlapjára a 16–17. század fordulóján kézírással az akkori tulajdonost jegyezték fel: „Collegij Braunsberg Societatis Jesu”. Ebben a nevezetes kelet-porosországi jezsuita kollégiumban Balassi Bálint is tartózkodott. A harmincéves háború során a rendház akkori könyvtárát a svédek elvitték. Így került ez a kötet a 17. században mai őrzési helyére. Braunsberg későbbi könyvtárában őrizték az első hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* egyik példányát, amely a második világháború végén feltehetően elpusztult.

Az Uppsalában levő kötet felső metszésére tintával ráírták a gyűjtőkötet első tagjának hangsúlyozásával annak rövid tartalmi megjelölését: „Hesiodus variaque poetarum opuscula”. Felette a füzés közelében ugyanez a kéz az „1521” évszámot jegyezte rá a metszésre. E kettő között összevont betűkkel és jelekkel feltehetően az egykori tulajdonos jelölte meg magát. E betűcsoport első tagja a görög „F” (fi), a harmadik pedig „S”. A kettő közötti jel egy felfelé mutató nyíl, amelyet középen egy hosszabb, alsó harmadában pedig egy rövidebb vízszintes vonal keresztez. A lengyel kollégákra a feloldásban is támaszkodni lehetett. Ez alkalommal a krakkói Jagelló-könyvtárból érkezett a segítség.⁴ Eszerint a fentiek Fiodor Sapiehát, Bohdan Sapieha fiát jelölték. Az utóbbi 1512-ben kapta a „Lis” címet, amelynek ábrázolását a két említett betű között lehet látni. Fiodor Sapieha személye nem túlságosan ismert, de az tudott, hogy 1522 tájt Zsigmond király krakkói udvarában szolgált.⁵

Az összesen 26 nyomtatvány közül a legfiatalabbak 1520-ban láttak napvilágot, így tulajdonosuk azokat — a metszésen látható évszám tanúsága szerint — már a következő

³ A svéd könyvtár 1991. február 7-i tájékoztatása szerint ez a kötetből eltávolított munka ma sehol sem található a gyűjteményükben.

⁴ E helyen is megköszönve támogatását Doz. Dr. habil. Jan Pirożyński-nek, a nevezett gyűjtemény igazgatójának.

⁵ BONIECKI, A[dam], *Poczet rodowodów w Wlk. Księstwie Litewskim w XV i XVI w.* Warszawa, 1887. 300–308. Elvben, mint másik F-betűvel kezdődő nevű tagja a családnak, Fryderyk is számitásba jöhet, akinek apja Ivan volt, Bohdan fivére. Azonban Fryderyk nem a krakkói udvarban élt, mint unokatestvére Fiodor, hanem a vidéki közigazgatásban tevékenykedett.

esztendőben egybekötötte. Az akkoriban már Krakkóban tevékenykedő, de azt megelőzően Bécsben működött Hieronymus Vietor, ill. az ő korábbi bécsi nyomdászársá, Johann Singriener kiadványai a kötetben belül csaknem teljesen zárt csoportot alkotnak, és egyben azok túlnyomó többségét teszik ki. A gyűjtőköteten belüli összeállítás további szempontja a szerző volt: Vadianus 2-6., Ursinus Velius 7-10. sorszáma. E formai szempontoknál lényegesebb a 26 nyomtatvány tartalmi összetétele. Bár az alkalmi üdvözlőversek és a beszédek vannak többségben, találhatók még közöttük klasszikus auktorek műveitől korabeli híradások át zeneelméleti munkáig sok minden. A kikövetkeztetett egykori tulajdonos, Fjodor Sapiaha tehát feltehetően széles érdeklődésű ember volt, vagy legalábbis a krakkói udvarban sokféle tárgyú kiadványhoz jutott hozzá. A nyomtatványok gondos összegyűjtése, azok egybekötöttése, de mindenekelőtt személyének — az akkori humanista szokásoknak megfelelő módon — a könyvmetszésén betűkkel és jelvényvel történő jelölése bibliofil ambíciókról tanúskodik.

A fenti jegyzékben szereplő kiadványok bibliográfiailag egy kivételével a régi nyomtatványok szakirodalmában mind jól ismertek, sőt egy részük az Országos Széchényi Könyvtárban is megtalálható.⁶ Az egyetlen kivétel a 15. tag, Újhelyi Ferenc *Opusculum* című munkája. Ezt az unikumot eddig egyedül az Uppsalában őrzött, régi, lengyel vonatkozású könyvek katalógusa említette.⁷ A negyedrét alakú nyomtatványt négy, egyenként ugyancsak négy levélből álló és „a”-tól „d”-ig jelölt füzet alkotja, így összerjedelme 16 számozatlan levél. A címlapon felül öt sorban a következő szöveg olvasható: „Opusculum Erancisci [!] Viihelini adventum serenissime dominae Bonae reginae, conjugis invictissimi principis domini domini Sigismundi Poloniae regis declarans”. Három üresen hagyott sor után pedig ez következik: „Insunt praeterea Ioannis [!] Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi epigrammata, lectu haud indigna, hactenus non impressa.” További három üres sort követően „Michaael [!] Lastochius ad lectorem” címmel következik a hat sor, vagyis három disztichon terjedelmű üdvözlővers.

A címlével fonákján hat disztichon 12 sora immár Újhelyi Ferencet köszönti a következő címmel: „Carmen Benedicti Varadiensis artium et philosophiae magistri, quo Viihelinum ad Musas sitienter emulandas, incitat.” A második levél színén immár prózai szöveg olvasható, amelynek élén „Franciscus Viihelinus Pannonius generoso domino Benedicto Ramocaii, templi Viihel gubernatori metitissimi verbi divini declamatori vigilantissimi salutem” szövegű sorok állnak. Az írást fametszetes iniciálé kezd, a végén pedig a datálás: „Cracoviae ex contubernio Hungarorum decimo Calendas Junii anno virginalis partus 1518.”

A második levél fonákján kezdődik a kiadvány legterjedelmesebb egysége, az a hódoló vers, amely a „Carmen Francisci Viihelini reginalis majestatis adventum declarans” címet viseli. A 151 disztichon 302 sora a második füzet harmadik levelének fonákján a közlényt végződik. A szöveg élén újabb fametszetes iniciálé található. A királyi nászra írt költemény fontosabbnak tűnő részeit kisebb betűtípussal szedett lapszéli megjegyzések emelik ki.

Az Újhelyi-féle költemény vége alatti fél lapon ismét prózai szöveg következik, amelyet ugyancsak fametszetes iniciálé vezet be. Címzése: „Franciscus Viihelinus ingenioso adulescenti Nicolao Transilvano, nato generosi magnifici domini Stephani Bamphi salutem”. A második füzet következő, negyedik levelének színén legfelül olvasható: „Epigrammata Iani Pannoini[!] Quinqueecclesiarum praesulis, viri omnium certe ore doctissimi, omnibus lectu gratissima et jucunda” címszöveg. Összesen tíz lapon (vagyis öt levélen) a harmadik füzet végéig olvasható Janus 41 epigrammája.

A kiadvány utolsó, negyedik füzetén egész sor vers foglal helyet: „Franciscus Viihelinus Emerico Corlatino, templi Viihel canonico, meritissimi patrono suo carmine gratulatorio sese commendat.” (d₁a-d₂a) — „Eiusdem ad Bartholomeum Barronium, institutorem

⁶ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur.* Bp., 1990. W 74 = 4. sz. — U 49 = 8. sz. — G 557 = 11. sz. — A 705 = 18. sz. — A 685 = 25. sz.

⁷ TRYPUĆKO, József, *Polonica vetera Upsaliensia.* Uppsala, 1958. 2800. sz.

suum rectorem scholae Viihel. Saphicum Endecasyllabum.” (d₂a) — „Eiusdem ad Antonium Buza et agricolam et cytharedum famigenatissimum moccenatem suum.” (d₂b–d₃a) — „Ad Benedictum Ramocyal pro conclusione endecasyllabum.” (d₃a) — „Valentinus Zegedinus sub nomine scribentis in lividum.” (d₃d) — „In eundem Mattheus Kazoni.” (d₃b). Ezeket szorososan követi a kolofon: „Impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem, anno partus virginie 1518. mense Junii.” A kiadvány utolsó levelének színe üres, a fonákján 91x116 mm méretű és Vietor más kiadványaiban is előforduló fametszet látható, amely keretben férfialakot ábrázol derékig kettős fejjel (Janus!?) kinyújtott kézzel, alatta két igen dúsan fodrozott vízszintes szalag. Ennek legalsó redői között alul az „R” és a „B” betű olvasható. A két felső sarkot háromszög alakban lombos faágak fedik.⁸

Sorra vége a kis kiadvány egyes szövegrészeit, azokról a következőket tűnik érdemesnek ismertetni. A címlapon az olvasókhöz intézett vers szerzője, Michael Lastochinus feltehetően lengyel származású, aki a királyi esküvőn lelkendezik. A hátlapon olvasható vers szerzője „Benedictus Varadiensis, artium et philosophiae magister”. Tőle eddig nem volt ismeretes semmiféle frás sem, így neve nem szerepel a magyar írók jegyzékeiben.⁹ Azonban mint a krakkói egyetem hallgatója és az ottani „bursa Hungarorum”, vagyis a magyar diákok otthonának lakója többször is megörökítést nyert a korabeli dokumentumokban. Így tudni lehet róla, hogy 1503-ban a nyári szemeszterben iratkozott be a krakkói egyetemre, ahol 1505-ben a magyar bursa seniora lett, 1507-ben pedig magisterré avatták. Váradai Benedek a Kassa közelében fekvő Gálszécs plébánosa volt.¹⁰

A kiadványban olvasható következő szöveg írója egyben az egész kis nyomtatvány összeállítója és részbeni szerzője: „Franciscus Viihelinus Pannonius”, címzettje pedig: „Benedictus Ramociai, templi Viihel gubernator”. Ramocsai Benedek tehát Újhelyi szülőhelyén volt a templom igazgatója. A neki szóló frás alapján joggal feltételezhető, hogy támogatta a szerző krakkói tanulmányait, sőt talán Újhelyi versének nyomtatásban történő közreadását is. Ajánlásában Újhelyi megemlíti, hogy két esztendeje lépett be „Apolló táborába”, amivel feltehetően az első egyetemi fokozata elnyerésére utalt. Elmondja továbbá, hogy költeménye első irodalmi zsengéje, amit mintegy Ramocsai nevében nyújt át a királyi párnak.

Itt látszik szükségesnek tisztázni, hogy melyik Újhelyről is van szó. Magyarországon ugyanis több ilyen nevű helységről lehet tudni: pl. Ugocsában (Tiszaujhely) vagy Zemplénben (Sátoraljaújhely). Miután azonban Újhelyi a krakkói beiratkozásánál egyházmegyei hovátartozásul Esztergomot adta meg, így joggal feltételezhető, hogy a felvidéki Vágúj hely szülötte. Megerősíti ezt a később ismertetésre kerülő „Emericus Corlatinus, templi Viihel canonicus” egyházi beosztásának megjelölése, hiszen a hazai Újhely nevű helységek közül egyedül itt működött kanonokból álló prépostság.¹¹

A krakkói nyomtatvány terjedelmileg legnagyobb része az a verses ének, amelyet Zsigmond lengyel király és az Itáliából érkezett Bona Sforza 1518. április 18-án tartott esküvője alkalmával írt latin nyelven Újhelyi Ferenc. Ő eddig, mint szerző, teljességgel ismeretlen volt. Életéről ugyancsak a krakkói egyetem és a magyar bursa feljegyzései őriztek meg néhány adatot. Ezek szerint az 1513/4. évi téli szemeszterben iratkozott be az akkori lengyel főváros egyetemére: egészen pontosan 1515. január 5-én, mint „Franciscus Johannis de Tyhel dioc. Strigoniensis” megjelöléssel.¹² Apját tehát Jánosnak hívták. A baccalaureatusi fokozatot 1516-ban nyerte el.¹³ 1518 nyarán — éppen a kiadvány tanúsága szerint

⁸ A nyomtatványról készült mikrofilm jelzete: OSzK FM2/4937.

⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. — Régi magyarországi szerzők.

¹⁰ SCHRAUF Károly, *Registrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558.)* Bp., 1893. IX, 10. és 68.

¹¹ REVICZKY Bertalan, *A Boldogságos Szűzről címzett vág-új helyi prépostság története*. Trencsén, 1897.

¹² A születési hely magyar nevét az anyakönyv más anyanyelvű vezetője nyilván elhallotta.

¹³ 10. jegyzet 18. és 84.

— még mindig a krakkói magyar bursán tartózkodott, de magasabb egyetemi fokozat elnyeréséről nincs adat. További életútjáról sem maradt fenn emlék.

Lengyelország egyik legjelentősebb uralkodója, a Jagelló-házból származó I. (Nagy vagy Őreg) Zsigmond, aki Ulászló magyar és cseh király öccse volt, megövegyülve másodszer is megnősült. Az itáliai neves Sforza-család tagját, Bonát vette nőül 1518 április 18-án. Ezt az eseményt örökítette meg Újhelyi költeményében, illetve dicsőítette a királyi párt. Az indíttatást ehhez feltehetően az a korábbi költői verseny adta, amelyet még Zsigmond király első esküvője alkalmával rendeztek. A lengyel uralkodó 1512. február 6-án vezette a krakkói székesegyház oltárához a Magyarországról érkezett Szapolyai Borbálát, István nádor lányát és a későbbi János király testvérét. Ez alkalomra több poeta is latin nyelvű költeményt írt. Laurentius Corvinus és Georgius Logus alkotását Thurzó János boroszlói püspök nyújtotta át az uralkodónak. Paulus Crosnensis, aki a helyi egyetemen ókori költőket magyarázott, 355 soros epithalamiumot írt,¹⁴ Eobanus Hessus alkotása február 29-én,¹⁵ Andreas Cricius írása február 18-án¹⁶, míg Joannes Danticus verse már február 12-én nyomtatott formában is napvilágot látott.¹⁷ A vetélkedésből végül is Cricius (Krzycki) került ki győztesként.¹⁸ Jóllehet erre nincs biztos korabeli adat, úgy tűnik, hogy valami hasonló történhetett — akár szervezett, akár szervezetlen formában — Zsigmond második esküvője alkalmával is, mert az erre az eseményre nyomtatásban megjelent költemények száma még magasabb is a hat évvel korábinál. Az akkor szerepeltek közül újra írt az akkor győztes Andreas Cricius,¹⁹ Laurentius Corvinus²⁰ és Paulus Crosnensis.²¹ De újjak is felléptek: Hieronymus Balbus,²² Jodocus Ludovicus Decius,²³ Rudolphus Agricola junior,²⁴ Caspar Velius Ursinus.²⁵ Sőt Joachimus Vadianus már márciusban megjelentette üdvözlőversét Bécsben az akkor ott átutazó menyasszony számára,²⁶ amit azután Krakkóban is utánnyomtattak április 13-án, tehát ugyancsak még az esküvő előtt.²⁷ A fentiek alapján immár jobban megítélhető Újhelyi bátorsága, aki ugyan két hónappal később, de mégiscsak vállalkozott a fentiekben felsorolt és részben nemzetközileg is ismert, sőt elismert költők mellett erre a nevezetes alkalomra szóló üdvözlő vers megírására.

Újhelyi költeményének egyetlen közvetlen magyar vonatkozása a 287–288. sort elfoglaló distichon (b₃a): „Battijani Hunnorum clara de gente creatus — Non nisi sponte sua praecipitatur equo.” A lapszélre nyomtatott „Battijani.” szó ezt még ki is emelte. Hogy a nagy Batthány-családból vajon ki is volt jelen II. Lajos magyar király nagybátyjának esküvőjén, annak eldöntése nem könnyű, hiszen a korabeli tudósítások adások maradnak a keresztnév közlésével. Leginkább I. Benedek budai várnagy és kincstartó, valamint I.

¹⁴ KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar műveltség*. Bp., 1964. 84. — *Polonia typographica saeculi sedecimi*. III. Kraków etc. 1959. 8. sz. — ESTREICHER, Karl, *Bibliografia Polska*. — *Polnische Bibliographie*. XIV. 455.

¹⁵ ESTREICHER, XIV. 64. — *Polonia*... IV. Kraków etc. 1962. 93. sz.

¹⁶ ESTREICHER, XX. 328. — *Polonia*... IV. 92. sz.

¹⁷ ESTREICHER, XV. 39. — *Polonia*... IV. 91.

¹⁸ A költői versennyel kapcsolatos adatért Rekettyés Máriaának jár köszönet, aki a lengyel szakirodalom feltárásában is igen értékes segítséget nyújtott.

¹⁹ ESTREICHER, XX. 330. *Polonia*... IV. 160. sz.

²⁰ ESTREICHER, XIV. 421.

²¹ ESTREICHER, XIV. 455. — Ez az adat nem problémamentes, hiszen a költő már az esküvőt megelőzően 1517. novemberében elhunyt. Ráadásul az állítólag a krakkói Haller-műhelyben készített nyomtatványból példányt sem ismer a szakirodalom.

²² ESTREICHER, XII. 339.

²³ ESTREICHER, XV. 102.

²⁴ ESTREICHER, XII. 76. — *Polonia*... IV. 159. sz.

²⁵ ESTREICHER, XXXII. 64. — *Polonia*... IV. 161. sz.

²⁶ ESTREICHER, XXXII. 137.

²⁷ ESTREICHER, XXXII. 137.

Boldizsár jajcai és boszniai bán kerülhet szóba.²⁸ Deciusnak a fentiekben említett és királyi nászról írt beszámolójából az is megtudható, hogy a mindig keresztnév nélküli „Magyarország kiváló katonája” „Bathian”, ill. „Batyan” 39 lovassal vett részt az esküvőn, ahonnan távoztában a lengyel uralkodótól aranyos ruhát kapott ajándékba. Különben Lajos király, Perényi Imre nádor, Bakócz Tamás prímás, a kalocsai érsek, a pécsi és váci püspök az országgyűlésre való hivatkozással sorra kimentette magát, de valamennyien küldtek maguk helyett követet. A magyar uralkodót Estei Hippolit bíboros képviselte 367 lovas élén, míg a nádort 24 kísérvél az a Hieronymus Balbus, aki az egyik üdvözlő költeményt is írta. Az utóbbi ajándékba ruhát és prémeket kapott.²⁹

Az a körülmény, hogy a Magyarországról érkezett számos küldöttségről, amely rangban mind felette állott Batthyánynak, Újhelyi egyáltalában nem emlékezett meg írásában, arra lehet következtetni, hogy egyedül ez utóbbitól kapott vagy remélt támogatást a krakkói magyar bursa lakója.

Eddig tartott az Uppsalában fennmaradt kis krakkói kiadványnak az a része, amelyről Trypućko katalógusa már hírt adott Újhelyi neve alatt. Ezt követik azok a részek, amelyekre már a címlap második bekezdése utal: Janus Pannonius epigrammái és az azt bevezető ajánlás. Ez utóbbit Újhelyi a nemes Bánffy István Erdélyből származó fiának, Miklósnak ajánlotta, mint „preceptor”. Tehát Újhelyi tanította és viselte gondját e neves familia ifjú sarjának Krakkóban. A család történetében többször is szó esik II. István gyermekei sorában II. Miklósról.³⁰ A család oklevelei közül több is emlegeti ezt a II. Miklóst — többnyire fivéreivel egyetemben — különböző birtokügyekben 1514 és 1525 között.³¹ De Bánffy Miklós krakkói tartózkodásának is maradt nyoma az 1517. évi téli szemesztertől 1519 nyaráig.³²

Újhelyinek ez a kapcsolata a Losonczi Bánffy-családdal akaratlanul is felveti azt a kérdést, hogy ez vajon nem még szülőhelyéről eredeztethető-e? A vághegyi prépostság 1514-ben történt újraalapítását követően ugyanis a kegyúr — legalábbis a szakirodalom szerint — az alsóindvai és bolondóczyi Bánffy-család volt.³³ Lehet azonban, hogy merő véletlenről van szó, hiszen az erdélyi Losonczi Bánffyak és a nyugat-magyarországi Bánffyak nem tartottak egymással szoros rokonságot.

A fiatal Bánffy Miklósnak szóló írás tartalma különösen érdekes, mert abból végre részletek tudhatók meg Janus epigrammái krakkói kiadásának előzményeiről. A többi korai Janus-kiadás több-kevesebbet mind elárul a sajtó alá rendezőről, a mecénásról stb. Így az 1512. évi bécsi,³⁴ az 1513. évi bolognai,³⁵ az 1514. évi bécsi,³⁶ az 1518. évi bázeli³⁷ az 1522. és 1523. évi bolognai³⁸ mind ad bizonyos támpontot a megjelenés körülményeiről.³⁹ Egyedül Janus epigrammáinak eddig ismert első, 1518. augusztusi kiadása⁴⁰ hallgatott arról, hogy ki és kinek a támogatásával jelentette ezt meg.

²⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai*. I. Pest, 1857. 238–242.

²⁹ A Decius-féle beszámoló (= 23. jegyzet) szövegkiadásában: *Acta Tomiciana*. IV. 309–310. és 326.

³⁰ IVÁNYI Béla, *A Tomaj nemzetség és a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története*. I. Bp., 1941. II. tábla.

³¹ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. Szerk. IVÁNYI Béla. II. Bp., 1928. 448, 501, 531. és 535.

³² 10. jegyzet 21. és 90.

³³ 11. jegyzet 91.

³⁴ Paulus CROSNENSIS — PERÉNYI Gábor — *RMK*. III. 177.

³⁵ MAGYI Sebestyén — *RMK*. III. 182.

³⁶ WERBŐCZY István — BEKÉNYI Benedek — *RMK*. III. 188.

³⁷ Beatus RHENANUS — *RMK*. III. 220.

³⁸ Adrianus WOLPHARDUS — *RMK*. III. 250, 251. és 256.

³⁹ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp., (1964). 256–258.

⁴⁰ *RMK*. III. 221.

Jan Ślaski tett eddig egyedül kísérletet, hogy e homályba valami fényt vessen, amikor arról írt: „Csábfító lenne az a hipotézis, hogy [Viator] a bécsi krakkói nyomdász ebben az esetben felhasználta az 1517-ben elhunyt Paulus Crosnensis kézírathagyatékát”.⁴¹ Valóban a krakkói egyetemnek ez a neves tanára, aki járt is Magyarországon és a legelső nyomtatott Janus-kiadást 1512-ben Bécsben gondozta, továbbá Hieronymus Viator a nyomdász, aki 1509 és 1517 között Bécsben dolgozott,⁴² önmagukban is logikus alapot látszottak biztosítani az 1518. évi Janus-féle epigrammakiadás megjelentetéséhez.

A most előkerült nyomtatványban Újhelyi azután fiatal tanítványának, Bánffy Miklósnak szóló ajánlásában (b₃a) a korábbi hipotézis helyett igen pontos tájékoztatást nyújt: „Cum diebus pauloantem decursis Gregorius de Sirmio meus familiaris, nonnulla Io. Pan. epigrammata viri certe omnium iudicio eruditissimi, mihi exhibuisset. Incredibile sane dictu est quam maximi muneris vice ea acceperim. Consideranti itaque mihi cuius potissimum sub nomine in lucem prodirent, Tu imprimis Nicolae dilectissime, cui nuncupatim dedicarentur.” Ajánlásának ezekből az első soraiból máris kiviláglik, hogy Újhelyinek alig néhány nappal korábban mutatta meg Janus epigrammáit valamiféle atyafia „Gregorius de Sirmio”. Újhelyi rendkívüli lelkesedését tanúsítja, amikor arról ír, hogy „kimondani is hihetetlen, hogy milyen nagy ajándékként fogadta” e kéziratot. Ő tehát azonnal felismerte Janus epigrammáinak jelentőségét és értékét. A következő lépés azután annak nyomtatásban történő közreadása volt. Ehhez azonban nyilván pénzre volt szükség. Nem kétséges, hogy ebben számított előkelő és gazdag családból származó tanítványa, ill. annak apjának támogatására.

Újhelyinek a Zsigmond-Bona-féle esküvő alkalmával írt költeménye kinyomtatásához alighanem már korábban sikerült a szükséges anyagi támogatást — akár több helyről is — biztosítani. Előkerülvén a jeles kézirat Újhelyit dicséri, hogy felismerve annak rendkívüli fontosságát azonnal közre akarta adni. Ehhez kitűnő alkalomnak bizonyulhatott a már kinyomtatásra váró költeménye a királyi nászról, így ahhoz mintegy függeléként hozzászólta Janus epigrammáit. Újhelyi tehát a Janus-kéziratot „Gregorius de Sirmio”-tól kapta. E fontos közvetítőszemély azonosítása Ritoók Zsigmondné segítőkétségének köszönhető. Az ő útmutatása alapján a következők voltak e személyről megállapíthatók. A bécsi egyetem magyar nemzetének (natio) anyakönyvébe az 1512. év első felében bejegyezték „Gregorius Seremiensis de Sant Marton” nevét.⁴³ Ennek segítségével voltak azután tisztázhatóak a máshol már a „Seremiensis” megjelölés nélkül szereplő Gergely diák egyetemi tanulmányai.

Eszerint az 1511. október 13-án a bécsi egyetem anyakönyvébe a magyar „natio” utolsó, 36. tagjaként írták be „Gregorius de Zentmartho” (!) nevét.⁴⁴ A következő év április 13-án a „facultas artium”-ba iratkozott be, mint „Gregorius Peterfi de Sentmarton”. Az 1517. évi nyári szemesztere a krakkói egyetem anyakönyvében jegyezték be, mint „Gregorius Michaelis de Sancto Martino dioc. Baciensis”. Ez év őszén „Gregorius de Sancto Martino, bacc.” formában rögzítették a krakkói magyar bursa consiliariusaként.⁴⁵ Magának a bursának anyakönyvében „Gregorius de Sancto Martino” névalakban olvasható, amihez később más kéz hozzáfűzte a „Petewrfj” szót.⁴⁶

Tehát a szerémségi Szentmártonból származott⁴⁷ a Janus-kézirat napfényre hozója,

⁴¹ Janus Pannonius. *Tanulmányok*. Bp., 1975. 520.

⁴² *Quellenstudien zur polnischen Geschichte aus österreichischen Sammlungen*. (Wien, 1988.) 72–82.

⁴³ SCHRAUF Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Bp., 1902. 166.

⁴⁴ *Die Matrikel der Universität Wien*. II. Text. Graz etc., 1967. 383.

⁴⁵ SCHRAUF Károly, *Registrum bursae Hungarorum Cracoviensis*. Bp., 1893. 89.

⁴⁶ 45. jegyzet 20.

⁴⁷ CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Bp., 1894. 253. Szerém megyében a „régí Réva és Patrakovcz vidékén” kereste ezt a helységet, majd később (352.) Valkó megye kapcsán úgy tűnt számára, hogy ez „a mai Martiniczi-nek látszik megfelelni, Mitrovicza közelében ny.-é. (Szerém m.)”.

kialakulóban levő családi neve Péterfi lehetett és apja a Mihály nevet viselte. 1511/1512. években a bécsi, majd 1517-ben már mint baccalaureus a krakkói egyetemet látogatta. Itt adta át az epigrammákat 1518. tavaszán Újhelyinek.

A fentiek mintha megerősítenék Ślaskinak a fentiekben ismertetett feltételezését, amely szerint a Janus-kézirat, amelyből Újhelyi az epigrammákat 1518. júniusában Krakkóban megjelentette, talán az előző esztendő novemberében⁴⁸ elhunyt Paulus Crosnensis hagyatékából származik. Lengyelországnak ez az első humanista költője⁴⁹ 1508. év második felét Magyarországon töltötte részben Perényi Gábor ugoccai főispánnál. Itt és ekkor kaphatta azt a Janus-kéziratot, amelyből Bécsben 1512-ben a Guarinus-féle panegiriszeket kinyomatta, és amelyet patrónusának és nyilván mecénásának, Perényinek ajánlott. 1514-ben újabb rövid időt töltött ennél a családnál az erdői birtokon Paulus Crosnensis.⁵⁰ Talán a második alkalommal szerezte meg azt a Janus-kéziratot, amelyekben az epigrammák voltak. Az is elképzelhető, hogy azok a már korábban kapott kódexben voltak, csakhogy a Perényiek egykori udvari papja — a néhány erősen antiklerikális vers miatt — azokat nem kívánta publikálni. Ezt a kéziratot a budai kancellárián vagy annak levéltárában másolhatták,⁵¹ amelyet Mezey László a „leghumanistább” janusi alkotásnak nevezett.⁵² Hogy miképpen kerülhetett azután a krakkói egyetemi tanártól, ill. annak hagyatékából az akkor ott tanuló szerémségi származású Péterfi Gergelyhez, arra vonatkozólag még óvatos feltételezéshez alapot nyújtó adat sem áll ma rendelkezésre.

Ezek közül Újhelyi 41-et jelentetett meg a címeikkel együtt összesen 276 sorban ebben az 1518. júniusában elkészült kiadásban öt levélen, azaz tíz lapon. Összevetve ezt a szakirodalomban már korábbról jól ismert és 1518. augusztusában készült, önálló epigrammakiadással,⁵³ a következők állapíthatók meg. A későbbiben kivétel nélkül megtalálhatóak az Újhelyi által közreadottak, sőt még két további is: „In Cincilum furacem” és „De translatione Joannis episcopi Waradiensis in ecclesiam Strigoniensem” (a₁ b-a₂). Így tehát az augusztusi kiadványban 43 epigramma található 292 sornyi összterjedelemben ugyancsak tíz lapon.

A fentiek alapján óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy miként is jöhetett létre ez a kettős „editio princeps”. Ugyanis mindkét 1518. évi krakkói kiadás címében elsőnek hirdeti magát: júniusban „hactenus non impressa”, augusztusban „antea non impressa”. Így tehát azzal a különleges helyzettel áll szemben az ember, hogy Janus eddig augusztusból ismert „első” kiadását júniusban megelőzte egy „még elsőbb”.

E kettős „első kiadás” magyarázata Vietorban a nyomdászban kereshető. Az éles szemű Újhelyi saját költeményét megtoldotta a terjedelemben azt csaknem megközelítő Janus-gyűjteménnyel, közreadva ezzel az epigrammák legelső kiadását. Vietor, aki társával, Johannes Singienerrel a legelső Janus-kiadást nyomtatta 1512-ben Bécsben, nyilván felismerte, hogy ez az epigramma-gyűjtemény önállóan megjelentetve jól eladható kiadványnak ígérkezik. Így az alig valamivel korábban Krakkóba áttelepült tipográfus saját vállalkozásában adhatta közre augusztusban az Újhelyi által júniusban már megjelentetett szöveggel. Elhagyta azonban a sajtó alá rendezőre és mindenki másra vonatkozó összes további szövegrészt. Hat levélen tíz lap terjedelemben újra kinyomtatta a legkisebb önköltséggel a kelendőnek ígérkező epigramma-gyűjteményt. Legalábbis a két betoldott vers esetében azonban valóban igaz az ő „antea non impressa” szövegű, reklámízü megjelölése.

A két kiadás gondosabb összevetése alapján felismerhető a krakkói nyomdász módszere, hogy miképpen is állította elő a maga számára ezt a második kiadványt. Az Újhelyi-féle

⁴⁸ *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław etc., 1980. 386.

⁴⁹ 41. jegyzet 298.

⁵⁰ 48. jegyzet 385.

⁵¹ 41. jegyzet 525.

⁵² 41. jegyzet 527.

⁵³ *RMK*. III. 221. — APPONYI Sándor, *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*. I. Bp., 1900. 127. sz.

júniusi kiadás szedése szolgált teljes egészében ennek alapjául. Számos apró részlet elárulja, hogy Vietor nem kétszer szedte ugyanazt a szöveget. A feltűnő egyezések közül egy már a cím első sorában olvasható: mindkét kiadásban itt a sajtóhibával szedett „Pannoini” szó áll. Ugyanez ismerhető fel a „Galeoti peregrinationem irridet” című vers 11. sorában a hibás „Snmma” szóban, vagy az „Ad Prosperum” negyedik sorának végén a feleslegesen egymásrahalmozott pont és vessző esetében.

A nyomdász azonban a szedést áttördelte és számos esetben a versek sorrendjét is felcserélte. Ez utóbbinak az okát talán majd a Janus kritikai kiadása munkatársainak sikerülni fog tisztázni. Az említett változtatás során a korábbi laponkénti átlag 33 sornyi szedés 30-ra csökkent azáltal, hogy a tipográfus a versek címeinek kiemelésére szolgáló üres sorokat eltüntette. Az így összetolt szövegrészek címei már nem váltak el olyan jól, mint korábban. A nyomdász tehát arra kényszerült, hogy ezért a címsort egy esetben hátrábbtolja, hogy legalább a beljebb törtéző kezdés némileg kiemelje a címet. Így járt el ugyanis az „Arguit Romam euntes ad annum jubileum” esetében (a₅a), bár ennek az apró szakmai fogásnak ellenére is összemosódik ez a vers a többivel. Elmozdulás érzékelhető a szavak között a „De se” epigramma utolsó sorában is, amely azonban nyilván akaratlanul történt a szedés mozgatása során. A szöveg sorrendjének megváltoztatásakor a „Matthiam Ungariae regem invitat ad hospitium suum” címet augusztusban két sorba szedte a nyomdász, mert a júniusi kiadásban az egyetlen sorba zsúfolva és rövidítésjelekkel túlterhelten nehézkesen volt csak olvasható.

Közismert tény, hogy az állószedés mozgatása alkalmával különösen a sorok eleje és vége rendkívül sérülékeny: az öntött kis betűhasábok könnyen eldőlnék és kiesnek. Így az „Epigramma ad libros suos” harmadik sorának élén álló „Q” még formájában is más lett augusztusra, míg a felette álló sorba a „vos” szó élén látható betű helyére tótágast álló „i” került, az „Ad Bartholomeum” negyedik sorának végén levő kérdőjel helyére pont stb. De akadt más, immár zavaró betűcsere is: a „De Thalete ab unu arisso” címűben az utolsó szó a későbbi kiadásban „irriso” formában áll. A legsúlyosabb, ugyancsak sorvégi szóváltozás a „De prodigio” című költeményben a végétől visszafelé számolt negyedik sorban található, ahol is az eredeti „claves” szó helyére a későbbi kiadásban „vires” került. Erre a hibára ezután a kiadvány legvégén, a kolofon alá kisebb fokozatú betűkkel szedett igazítás hívja fel a figyelmet.

Az Újhelyi-féle kiadás áttördelésére és a két epigramma betoldására is akad magyarázat. Feltételezhető ugyanis, hogy 1518 júniusában Vietor műhelyében már (ennek a bővítésnek) a szöveget is kiszedték, de a kötött terjedelem, amittől függött természetesen a nyomdászámbla végösszege, arra kényszerítette Újhelyit, hogy kihagyjon valamit a kis kiadványából. Miután a két nagyobb terjedelmű részen kívüli verses és prózai szövegek Újhelyi anyagi és erkölcsi érdekei szempontjából egyaránt nélkülözhetetlenek voltak, a királyi esküvő alkalmával írt költeménye pedig az egész kiadvány alapját jelentette, így a terjedelem csökkentése egyedül Janus epigrammáinál volt lehetséges. Ezek egymástól teljesen függetlenek, így belőlük egy-kettőnek az elhagyása minden problémától mentesen elvégezhető volt.

Vietornál tehát feltehetően ezek szövegét is kiszedték már korábban, így a tipográfus azokat a saját vállalkozásában megjelentetett augusztusi kiadásba minden további nélkül beemelhette. Ahhoz azonban, hogy ez a bővítés ne járjon az összerjedelem növelésével és ezzel a kiadvány önköltségének emelkedésével, az epigrammák előtti üres sorokat, amelyek jól kiemelték a címeket, eltüntette. Ezáltal a versek áttekinthetősége ugyan csökkent, de azonos terjedelemben 15 sorban még két további epigrammát is bele tudott sűríteni a krakkói nyomdász. Ez a bővítés éppen az előtt a vers előtt történt, amelynek korábbi egyetlen sorba szorított címét — a rövidítések feloldásával — tipográfus két sorra bővítette, amint erről a fentiekben már szó esett.

A szakirodalom még a múlt századból tudósított⁵⁴ a Vietor-féle augusztusi kiadásból — az akkori Apponyi-féle példányon kívül — egy másikról is az uppsalai egyetemi könyv-

⁵⁴ RMK. III. 221.

tárból. Az Újhelyi-féle kiadvány kapcsán folytatott levelezés során fény derült arra, hogy ebben a svéd könyvtárban csupán az Újhelyi-féle, vagyis 1518. júniusi Janus-kiadás található. Tehát a „Cracoviae 1518” impresszumú két nyomtatvány összekeveredett, ill. a *RMK.* III. kötetében egymással azonosítást nyert. Valóban meglehetősen valószínűtlen, hogy lényegében ugyanazokat a költeményeket két hónap elteltével újranyomják ugyanabban a műhelyben. De mégis megesett!

A mai ismeretek szerint mindkét kiadásból csupán egy-egy példány maradt fenn: Uppsalában és az egykori Apponyi-féle Budapesten. A korábbi szakirodalom⁵⁵ is csak az augusztusi, önálló Janus-féle epigramma-gyűjteményt ismerte, így az Újhelyi-féle júniusi „legelső” Janus-kiadás, amely még a Trypućko-féle uppsalai katalógusból sem derül ki, annak ellenére, hogy a példányt magát már száz évvel ezelőtt a *RMK.* III. — téves azonosítással — regisztrálta, eddig teljesen ismeretlennek minősíthető.

Az uppsalai példányban két lapon tollal történt megjegyzések láthatók Janus epigrammáihoz. A második füzet utolsó lapján (b₄b) a „Galeoti peregrinationem irridet” című vers 21 sorát számtalan tollvonással valaki áthúzogatta. Ennél jóval érdekesebb a harmadik füzet harmadik levelének fonákja (c₃b), ahol négy egymást követő epigrammát három kéz is „megigazított” még a 16. század során. Ezek a költemények a következők: „Arguit Romam euntes ad annum jubileum” — „Quare nunc ut quondam summorum pontificum testes non exquirantur” — „De Paulo summo pontifice” — „De eodem”. A római pápát ostorozó eme versék közül az elsőt sűrűn áthúzták, a másodiknak a címét az egyik, legarchaikusabb duktusú kéz „átköltötte”. A legkritikusabb a legfiatalabbnak látszó írású kéz volt, aki a lapszélre Janust bíráló — természetesen ugyancsak latin nyelvű — olyan megjegyzéseket írt, mint „vaskos hazugság”, „roppant otromba”, „Te Pécs püspöke!” stb. A négy „jegyzetelt” epigramma közül az utolsót ugyanez az indulatos olvasó alaposan át is írta. A harmadik kéz, amely vastagon fogó tollalval alaposan elüt a másik kettőtől, ennek az olvashatatlanságig áthúzott és átírt két utolsó sornak szövegét eredeti formájában írta a lapszélre, akárcsak a második költemény ugyancsak szinte kibetűzhetetlenné tett utolsó sorát.

Hátra van még az Újhelyi-féle kis kiadvány utolsó füzetének tartalmával történő elszámolás. A terjedelem túlnyomó részét az a négy vers alkotja, amelyet Újhelyi intézett különböző személyekhez. Nyilvánvaló, hogy ezek anyagilag járultak hozzá a nyomtatvány elkészíttetéséhez, ill. Újhelyi krakkói tartózkodása költségeihez. Ezt a feltevést igazolni látszik az első címzettjének neve mellett álló „patrono suo”, valamint a harmadiknál olvasható „ad Mecoenam suum” megszólítás. Az első vers címzettje „Emerico Corlatino templi Viuhel canonico”. Ő is megtalálható a krakkói egyetem feljegyzései között, ahová az 1506/6. évi téli félévre iratkozott be 1506. január 12-én mint „Hemericus Michaelis de Corlatfalva dioc. Agriensis”, majd mint a magyar bursa lakója 1507-ben „Emericus de Korlath-falva” elnyerte a baccalaureatusi fokozatot.⁵⁶ Tehát Újhelyit a szülőhelyén tevékenykedő kanonok támogatta, aki korábban maga is a krakkói egyetemen tanult. Az 1414-ben alapított prépostságban 12 kanonoki hely volt. Bár ez az intézmény a huszita háborúk során 1454-ben elpusztult, 1514-ben Báthy Mátyás prépost alatt új életre támadt.⁵⁷

A második Újhelyi-féle vers talán csak a hálás tanítvány köszönete egykori oktatójának: „Ad Bartholomeum Barronium, institutorem suum rectorem scholae Viuhel”. Mind a vágújhelyi iskola, mind annak akkori igazgatója ismeretlen volt eddig. Az itteni későbbi, immár protestáns tanintézetéről is az eddigi legkorábbi adatok 1590-ből származtak.⁵⁸

A harmadik verse Újhelyinek „Ad Anthonium Buza et agricola et cytharedum famigenatissimum” szól. Meglehetősen szokatlan Búza Antal mellett a kéttagú főnévi együttes:

⁵⁵ PANZER, Georg Wolfgang, *Annales typographici*... IX. Norimbergae, 1801. 452. 99b sz. — GRAESSE, Jean Georg Théodore, *Trésor de livres rares et précieux*. V. Leipzig — Paris, 1900. 120.

⁵⁶ 10. jegyzet 12. és 72.

⁵⁷ 11. jegyzet 24, 29, 30.

⁵⁸ FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázatás a XVI. században*. Bp. 1873. 171.

földműves és citerás. Az ő személye is teljességgel ismeretlen, de alighanem rokona lehet annak a „Franciscus Buzas Vyhelinus”-nak, aki kiadványának ajánlását 1524-ben szintén Krakkóból keltezte Homonnai Drugeth Gábornak.⁵⁹ Érdemes itt megemlíteni a krakkói magyar bursával és az egyetemmel kapcsolatos legfontosabb számokat ebből a korból. Eszerint 1473 és 1558 között a magyar bursában éltek száma 823 volt, akik közül 209 szerzett baccalaureatusi és 41 magisteri fokozatot az egyetemen, ahová 1515-ig évente átlagosan 44–56 magyarországi ifjú iratkozott be. Később ez a szám évi 30-ra esett vissza. A hallgatóknak mindössze 38 százaléka volt 1507–1515 között a bursa lakója.⁶⁰ Újhelyi negyedik verse ugyanannak a Ramocsai Benedeknek szól, akit már a bevezetőben prózában üdvözölt.

A kolofon előtt még két rövidebb vers olvasható, amelyeket immár nem Újhelyi, hanem két társa „Valentinus Zegedinus” és „Matheus Kazoni” írt őhöz — szokásos humanista fordulattal — az irigynek „In lividum” címezve. Mindkettőjük a krakkói magyar bursa lakója volt. Szegedi Bálint 1514-ben iratkozott be az egyetemre, ahol mint „Stephanus Pictor” fia 1517 nyarán nyerte el a baccalaureatusi fokozatot.⁶¹ Kászoni Máté már 1504 telén bekerült a bursába, mint „Matheus de Sentmiclos aut Kazon” és „Matheus Pauli de Senthmiklosz” névvel az egyetemre. 1506-ban elnyerte a baccalaureatusi fokozatot, amikor is nevét lengyeles helyesírással „Semnyklosz” formában rögzítették. 1507-ben „Matheus de Kazon aut Zentmiclos” a magyar bursa tanácsosa volt.⁶²

Egyed Ilona

PULSZKY TERÉZIA EMLÉKIRATAI ANGLIÁBAN

„Kis népek nem engedhetik meg maguknak azt a fényűzést, hogy hamis tudatuk legyen a rájuk vonatkozó külföldi véleményekről és ismeretekről.”¹ E gondolat indította Czigány Lóránt arra, hogy feldolgozza a magyar irodalom fogadtatását 1830–1914-ig a viktoriánus Angliában. Ösztönzőnek tartva megállapítását, egy aprócska ponton magam is hozzájárulni kívánok e fényűzés elkerüléséhez. Ehhez elengedhetetlen, hogy világos képünk legyen arról is: a külföldiek milyen utakon, milyen forrásokból szerzik ismereteiket, amelyek alapján aztán véleményt formálnak. Ilyen jellegű vizsgálódásokhoz az 1848–1849-es szabadságharcot követő emigráció bőségesen kínál lehetőséget; nem csupán azért, mert történelmünk folyamán a szabadságharc keltette talán a legnagyobb érdeklődést külföldön Magyarország iránt, hanem mert az emigránsok maguk is jelentősen hozzájárultak a külföldi figyelmének felkeltéséhez és fenntartásához. Az emigráció egyes tagjai politikai működésük mellett publicisztikai és irodalmi tevékenységet is folytattak; erre az anyagi szükség is ösztönözte őket, és néhány esetben a kényszer „igazi termést” hozott. Mikszáth 1909-ben az általa szerkesztett Magyar Regényírók című sorozatban kiadta Pulszky emigrációban írott *A magyar jakobinusok* című regényét. Az előszóban a könyv megjelentetését indokolva írta: „rabmunka: nem a bezárt (de a mi egyre megy), a kizárt magyarok a kenyérért való küzdelmeinek egyik gyümölcse.”² Pulszkytól számos ilyen művet ismerünk, de kevésbé tudott, hogy felesége, Pulszky Terézia is gyarapította a „rabmunkák” sorát: el-

⁵⁹ RMK. III. 262.

⁶⁰ 14. jegyzet Kovács ... 34, 37. és 45.

⁶¹ 10. jegyzet 19. és 86.

⁶² 10. jegyzet 2, 11. és 70.

¹ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp., 1976. 6.

² MIKSZÁTH Kálmán, *Pulszky Ferencz*. In PULSZKY Ferencz, *A magyar jakobinusok*. Bp., 1909. VI.

sősorban emlékiratával, mely németül és angolul 1850-ben,³ magyarul először 1986-ban látott napvilágot.⁴ Nem egyszerűen számbeli gyarapításról, hanem emlékirata esetében, legalábbis Angliában, az emigráció egyik legnagyobb hatású munkájáról volt szó. Éppen ezért, érdemes tüzetesebben megismerni könyve születésének okait, körülményeit, a szerző szándékát, írói eszközeit, s ezek alapján a kötet fogadtatását vizsgálva mérlegre tenni: munkája, mely mint látni fogjuk, a múltat a jövő érdekében, a meggyőzés szándékával idézi fel, célt ért-e, hatott-e az angol közvéleményre, milyen szerepet töltött be a magyar szabadságharc és Magyarország angliai megismertetésében, az angolok magyarsággépének kialakításában. Vagyis elfogadhatjuk-e Kacziány Géza állítását, mely szerint Pulszky Terézia „hazánk ügyének ezzel igazi szolgálatokat tett”.⁵

A Pulszky házaspár a magyar ügyért Angliában

1849. augusztus 17-én a Daily News egy westminsterbeli magyarbarát gyűlésről tudósít, melyen Mr. Wickens, hogy a magyarok ügye melletti hozzászólásának nagyobb nyomatékot adjon, köszönti a jelenlevő Pulszkyt, aki „személyesen küzdött a cár bajnottjai ellen”.⁶ Az angol lapokban ez volt az első híradás arról, hogy az akkor Londonban már jól ismert Pulszky Ferenc felesége is Angliában tartózkodik; s ez volt az első, de korántsem utolsó eset, amikor Pulszky névét és személyét politikai célokhoz kapcsolva használták Angliában. Fél év múlva, 1850 februárjában a parlament egyik ülésén, melynek témája a magyar és az olasz menekültek helyzete volt, Lord Dudley Stuart, aki lelkesen pártfogolt több elnyomás alatt szenvedő európai népet, köztük a magyarokat is,⁷ háborzongató részleteket olvasott föl egy rövidesen kiadásra kerülő kéziratból, annak illesztésére, hogy az osztrák kormány milyen kegyetlenségeket követett, vagy tűrt el a szabadságharc idején a magyarokkal szemben.⁸ Az idézetek Pulszky *Memoirs of a Hungarian Lady* címmel 1850 februárjában megjelent könyvéből származtak. A két esemény együttes említését indokolja, hogy a Mr. Wickens hangsúlyozta személyes részvétel és az események épp ezért hitelesnek tűnő, Lord Dudley Stuart is idézte leírásait avatják sikeres szerzővé Pulszkyt az angol olvasóközönség előtt. Könyve megjelenésének előzményét és hátterét, s annak okát, hogy személye és kézírata eszközként szolgálhatott a magyarság ügye melletti állásfoglalásokhoz, elsősorban férje, Pulszky Ferenc Angliában végzett politikai tevékenységében kell keresni.⁹

Pulszky 1849 júniusában érkezett Angliába; férje már 1848 végén elhagyta Magyarországot, s 1849 februárjában, néhány hetes párizsi tartózkodás után Londonba érkezett. Ma is kérdéses még, hogy Pulszky távozása és külföldön folytatott politikai tevékenysége a kormány, illetve Kossuth megbízása alapján történt-e, vagy csak utólag szerezte meg hozzájárulásukat. Azt a valószínűleg hamis képet, hogy megbízottként működött külföldön,

³ Dolgozatom csak az angol kiadás sorsát követi nyomon. Theresa PULSZKY, *Memoirs of a Hungarian Lady*. London, 1850.

⁴ PULSZKY Terézia, *Egy magyar hölgy emlékiratai*. S. a. r. EGYED Ilona. Ford. HORTOBÁGYI Tibor. Bp., 1986.

⁵ KACZIÁNY Géza, *A magyar memoire-irodalom 1848-1914*. Bp., 1917. 91.

⁶ Daily News 1849. aug. 17. No. 1007.

⁷ KABDEBO, Thomas, *Lord Dudley Stuart and the Hungarian Refugees of 1849*. Bulletin of the Institute of Historical Research Vol. XLIV. No. 110. November 1971. 258-269.

⁸ *Hansard's Parliamentary Debates*. 1850. febr. 7. Vol. CVIII. 484-485.

⁹ Pulszky Ferenc angliai működésének teljes körű feldolgozását nyújtja Kabdebó Tamás monográfiája: KABDEBO, Thomas, *Diplomat in Exile. Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849-1860*. New York, 1979.; a kisebb közlemények közül elsősorban HORVÁTH Jenő két tanulmánya ad összefoglalást Pulszky angliai propagandatevékenységéről: *A londoni magyar propaganda-bizottság 1849-ben*. Budapesti Szemle, 1936. júl. 129-153.; *Angliai és a magyar szabadságharc*. Száz 1926. 592-612., 720-738.

elsősorban *Életem és korom* címmel megjelent önéletírásával hagyományozta a szakirodalomra is; s hogy ez az állítás mennyire erősen tartotta magát, szemben a Pulszky-kortársak többségének emlékeztetével, arra Horváth Zoltán is utal Telekiről írott könyvében: „Pulszky 1849 január elején érkezik Párizsba Telekihez. Semmi ok sincs elhallgatni — mint eddig majd minden esetben történt —, hogy Pulszky nem a kormány megbízásából ment Párizsba, hanem egyszerűen megszökött az országból.”¹⁰ A szabadságharc utáni politikai emigrációról legutóbb megjelent kötet is csupán bizonytalanságának ad hangot e kérdésben, s az erre vonatkozó irodalmak felsorolására sem vállalkozik.¹¹ Pulszky távozását illetően a legszélesebb körű anyagot Waldapfel Eszter tárta az olvasók elé, aki az adatok birtokában úgy véli, hogy Pulszky illegálisan hagyta el az országot és tartózkodott külföldön, vagyis sem Kossuth, sem a kormány más tagjának engedélyével nem birt.¹² Véleményét alátámasztja Kossuthnak egy 1861-ben Pulszkyhoz írt levele is, mely kapcsolatuk lazulását és romlását jelzi: „Hanem jó lesz, ha megjegyzed magadnak jól, a mit írtál. 1848 decemberre nem emlékeztettek soha. Erre jöhet idő, midőn emlékeztetni foglak, mert jónak láttad benne balmagyarázatokhoz folyamodni.”¹³ Bővítve a Waldapfel bemutatott dokumentumokat, érdemes felfigyelnünk arra, hogy ezt a levelet Tanárky Gyula, egy semmiképp sem mellékes kiegészítést tartalmazó, más megfogalmazásban idézi naplójában: „De jól megjegyezd magadnak, amit írtál. Jónak láttad balmagyarázatokhoz folyamodni. 1848 végén nehéz körülmények közt elhagytál — soha nem emlékeztettek rá. Erre jöhet idő, hogy emlékeztetni foglak.”¹⁴ (Kiemelés: EI) Kétségeinket Pulszky e levélre január 17-én kelt válasza sem oszlatja el: „Csalatkozol, ha azt hiszed, hogy az 1848 decemberre nézve balmagyarázatokhoz folyamodtam. Én soha nem szóltam róla. Okom sincs kívánni, hogy ezen időszakra a feledség leple vettessék.”¹⁵ Ugyan nem kívánta, mégis, a feledés leple ma is takarja.

Waldapfel véleményéhez csatlakozva, gazdagítsa a homályban maradt képet két, eddig mások által nem említett apró adalék. Az egyik arra adhat példát, hogy miként terjedt Pesten az egyszerű lakosság körében Pulszky távozásának híre. Mátray Gábor zenetudós, lapszerkesztő a szabadságharc idején naplót vezetett, s 1849. január 19-én a következőt jegyezte le: „Pulszky Varsóba, s onnan tovább szökött, t. i. a' Bécsben működött Pulszky Ferencz.”¹⁶ A másik egyszerre, egyazon helyen jelzi, hogy a kortársi visszaemlékezők Pulszkyt ez ügyben kompromittáló megjegyzését ellensúlyozandó, hogyan születnek a megalapozatlan, minden magyarázatot, bizonyítási szándékot nélkülöző védelmező állásfoglalások. Perczel Miklós emigrációs naplójában nagy teret szentel Kossuth amerikai tartózkodásának, s az útra Kossuthot elkísérő Pulszky-pár nem éppen hízelgő bemutatásának: „Pulszkyné a női államtitkár és kissé duenna [sp. társalkodónő] is; mire Kossuthnének nagy szüksége van; eszes elbizakodott, pénz-göggös, utálatos teremtés. Férje gyáva szökevény, ki báró Eötvös Józseffel elhagyta a hazát a veszély idejében; most Kossuthnak minisztere. Pedig még csak néhány hónap előtt Kutahiában Kossuthné dühösen kifakadt ellene, akasztófára érdemesnek hirdette.”¹⁷ A kötet sajtó alá rendezője nyomban Pulszky védelmére kel, s a „gyáva szökevény” vádat jegyzetben cáfolja: „Angliába Perczel állításával ellentétben — a kormány megbízásából, diplomáciai küldetésben utazott.”¹⁸ A tény

¹⁰ HORVÁTH Zoltán, *Teleki László 1810–1861*. Bp., 1964. I. 244.

¹¹ LUKÁCS Lajos, *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Bp., 1984. 23–24.

¹² WALDAFFEL Eszter, *A független magyar külpolitika 1848–1849*. Bp., 1962. 122–127.

¹³ KOSSUTH Lajos, *Irataim az emigrációból*. Bp., 1881. III. 543–544.

¹⁴ *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)*. S. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1961. 226.

¹⁵ KOSSUTH Lajos, *I. m.* 544.

¹⁶ MÁTRAY Gábor, *Töredék jegyzemények Magyarország történetéből*. OSzK Quart. Hung. 626. 20. fol. (30. old.)

¹⁷ PERCZEL Miklós, *Naplóm az emigrációból. II. Amerikai napló*. S. a. r. ZÁVODSZKY Géza. Bp., 1979. 81.

¹⁸ *Uo.*

tisztázatlansága, hogy szökött-e vagy megbízták, semmiképp sem teszi kétségessé, hogy angliai működésének a szabadságharcos emigráció és a magyar diplomácia történetében, ugyan ellentmondásokkal teli, de jelentős szerep jutott.

Pulszky tehát Londonba érkezett, s „látván azt, hogy ott a magyar ügyre új és kedvező kilátások nyílnak, végleg ott maradt”.¹⁹ Döntését nagymértékben segítette, hogy felesége családjától ajánlólevéllel kezében érkezhetett, s az ajánlás nem kisebb személy családjának szólt, mint Lord Lansdowne,²⁰ kinek feleségével és leányával Teréz asszony már bécsi éveiben is közvetlen barátságban volt. Lord Henry Petty-Fitz-Maurice Lansdowne (1780–1863) Anglia egyik legfontosabb embere a múlt század első felében. 26 éves korában már pénzügyminiszter, később belügyminiszter, majd a Királyi Államtanács elnöke, Viktória királynő bizalmasa. A Királyi Természettudományos Akadémia, a British Museum és a National Gallery kurátora, a Statisztikai Társaság és a Királyi Irodalmi Alap elnöke, és még sorolható tovább egészen a Zoológiai Társaságig. Ezek csupán státusai, melyekhez Pulszky számára is kedvező életforma tartozott, s ebből Pulszky és később családjja is kivette részét; Lansdowne palotájában ugyanis „gyakran találkoztak a tudomány s irodalom bajnokai az államférfiakkal s a magyar arisztokratia tagjaival”.²¹ Nem Pulszky volt az első, aki a magyar ügyet képviselni kívánta Londonban. 1848 novemberében Kossuth Szalay Lászlót Angliába küldte, hogy próbáljon kapcsolatot teremteni az angol kormánnyal, s megnyerni a szabadságharc ügyének. Szalay hivatalos tárgyalásokat akart elérni, de ezen az úton természetesen elutasításra talált, s év végén sikertelenül hagyta el Londont. A magyar kormánynak be kellett látnia, hogy Angliában hivatalos elismerésre nem számíthat, hiszen az egyértelműen ellenkezett volna az ország Ausztriához fűződő érdekeivel. Pulszky világosan látta ezt, „nem volt amatőr a diplomáciai játékokban”, s „értett a fontolva haladás művészetéhez”.²² Esetében ez a „fontolva haladás” azt jelentette, hogy az eleve kudarcra ítélt hivatalos tárgyalások helyett, magánszemélyként, saját kapcsolatai segítségével, a közvéleménynek a kormányra való befolyásában bízva, elsősorban a sajtó megnyerésével próbálkozott. Nyilvánvaló volt, hogy a két lehetséges út közül csak ez hozhatott némi eredményt, mert „ámbr Palmerston, Lord Lansdowne s a whig párt egyéb vezérfiai a legnagyobb előzékenységgel fogadták Pulszky Ferenczet és honfitársait mint magánembereket, azonnal »megmerevedtek« irányukban, mielőtt magyar független kormányt kezdetek emlegetni hazánkfiak. Ők, az angolok csak Ausztriát ismerték, Magyarországot nem, — azaz nem mint külön országot.”²³ A Lansdowne család támogatásán túl tervében tudósként szerzett kapcsolatai is segítettek, hiszen régészként számos befolyásos ismerősre tett szert korábbi utazásai alkalmával.²⁴

Mint később bebizonyosodott, szándéka megfelelt a helyzetnek, de még így sem volt könnyű dolga. Bár Marx állítása, mely szerint „Nincs Európának olyan része, ahol a nép zöme, s kivált a polgárság, annyira nem ismeri saját hazája külpolitikáját, mint Angliában”²⁵ 1861-ben született, de mivel 1861-ben is ugyanaz a Palmerston irányította az ország külügyeit, mint aki 1849-ben, feltehetően ez a korábbi évekre is érvényes lehet. Különösen vonatkozhatott egy olyan ország ügyére, melynél a jelenben folyó eseményekről sem kaptak világos képet, s magáról a magyarságról sem voltak megfelelő ismereteik. A Viktória korabeli periodikákat 1824–1900-ig feldolgozó repertóriumban például 17 magyar tárgyú cikket találtam, de közülük is csak 4 keletkezett 1849 előtt.²⁶ A magyar szabadságharcról Pulszky működése előtt elsősorban Bécsen keresztül szerzett híreket az angol sajtó,

¹⁹ HORVÁTH Jenő, *Az angol-magyar érintkezések utolsó évszázada*. TörtSz 1929. 150.

²⁰ Walter Ágostonné — Douglas Louisához. In WALDAPFEL Eszter, *A forradalom és a szabadságharc levelestára*. III. Bp., 1955. 192–193.

²¹ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. III. Bp., 1881. 188.

²² SPROXTON, Charles, *Palmerston and the Hungarian Revolution*. Cambridge, 1919. (diss.) 51.

²³ KROFF Lajos, *Anglia és a magyar forradalom*. BpSz 1904. 2.

²⁴ JÁNOSSY Dénes, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. Bp., 1940. I. 40.

²⁵ MARX A londoni Times és Lord Palmerston. Marx és Engels művei 15. 299.

²⁶ *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824–1900*. Toronto, 1972.

s a bécsi angol követség információi főként a hivatalos *Wiener Zeitung*ból származtak.²⁷ Az esetleges utazásra vállalkozók pedig ebben az időben nem nagyon járhattak sikerrel, mert a beutazást megnehezítették.²⁸ Pulszky megjelenése azonban jelentős változást hozott. Ebben természetesen segítségére volt, hogy Lord Lansdowne révén a „magas társadalmi körök”-kel került szoros kapcsolatba, s rajtuk keresztül ismerkedett meg lapszerkesztőkkel, politikusokkal, akiknek később fontos szerepük volt a magyarok melletti propagandában. Az sem mellékes, hogy bár csak magánszemélyként, s nem a magyar kormány képviselőjeként, Lord Palmerston is fogadta; támogatást ugyan nem ígért, de a találkozás ténye emelhetette Pulszky rangját az angol közvélemény előtt. Pulszky működésének eredményességét többen vitatták, sőt a korabeli magyar sajtóban olyan cikkel is találkozunk, mely szinte azt sugallja: Pulszkyknak csak egy szavába került volna..., s Lord Palmerston — Anglia érdekeit félresöpörve — máris az osztrákok ellen indul! E közleményt még nem idézték a Pulszkyról és az emigrációról megjelent irodalomban, pedig hasznos adalék lehet Pulszky emigrációs tevékenysége és a kortársi megítélések vizsgálatához, melyek feltűnően sok, máig tisztázatlan ellentmondást tartalmaznak. „Anglia, sept 24. A Londonban levő magyar emigratió körében tetemes ingerültség uralkodik, mióta köztudomásra jutott, hogy Pulszky kegyelmet kért, s rövid időn visszatérend Ausztriába. Pulszky anyja [anyósa], ki egy idő óta itt mulat, Pulszkyével együtt, tegnap látogatást tett az osztrák követségnél. Heves fenyegetések- és átkokkal halmozzák el a magyar kormány hajdani politikai ügynökét. Mindenfelől panaszok hallatszanak Pulszkyknak, itt tartózkodó honfitársainak sorsa iránt tanúsított teljes részvétlensége fölött, kik közül ő minél többet igyekszik Amerikába szállíttatni. Pulszky föllépése Londonban eleitől fogva olynemű volt, mi nem igen nyervehette meg Palmerston lordot a magyar forradalom részére; holott ez utóbbit könnyen rá lehetett volna venni, hogy Magyarország mellett határozott intézkedést tegyen.”²⁹

Ami bizonyos: Pulszky tevékenysége a korábbi időszakhoz képest 1849 nyarára jelentős eredményeket hozott: fontos barátokat szerzett a magyar ügynek, s tizennégy tekintélyes lap állt rendelkezésükre. A megnyert lapok, köztük a *The Daily News*, a *Morning Advertiser*, a *The Spectator*, a *The Examiner*, a *The Globe* rendszeresen kért vagy fogadott el olyan cikkeket Pulszkyéktól, melyek Magyarországgal (politikai, gazdasági, katonai helyzetével) foglalkoztak. Nyugodtan beszélhetünk Pulszky és barátai esetében hírlapi hadjáratról, mert ebben az időben az angol sajtóba került magyar tárgyú írások közt ritka, amely nem e céltudatos tevékenység eredménye. Gál István nem véletlenül tartja szükségesnek megjegyezni Dickens egyik Kossuthról írt cikke kapcsán: „Nem vitás, hogy nem sugalmazott írás vagy elhelyezett cikk, amely Pulszky propagandairójából szokott az angol sajtóhoz kerülni”,³⁰ s Pulszky sem túloz akkor, amikor az angol sajtóval való jó kapcsolatát hangsúlyozva elmondja, hogy az angolok szerint rajta kívül külföldinek még soha nem sikerült ilyen mértékű „zsurnalisztikai befolyást” nyerni Angliában.³¹ Az elhelyezett cikkek hatását természetesen az otthon történt események (magyar győzelmek) erősítették, s főleg az, hogy az orosz beavatkozás hírére az angol kormánytól is reagálást vártak. Pulszkyéknak is köszönhető, hogy 1849 nyarán Angliában már egymást követik a magyarbarát gyűlések.

Ilyen előzmények után érkezett Pulszky né 1849 júniusában Angliába: „meggoldozott” sajtó, magyarokkal szimpatizáló társadalmi körök, befolyásos ismerősök fogadták. Walter Teréz a szülői ház révén már évekkel korábban is tekintélyes angol ismerősöket mondhatott magáénak. (Lady Morgan neves ír regényíró nő lakásán például Pulszky felesége rajzát fedezte fel, melyet az írónő cseh találkozásuk emlékeként őrzött.)³² Valószínűleg neveltetésének és műveltségének is köszönhető, hogy miként Pulszky írja, ő sem okozott csalódást új környezetének: „Feleségem igen hamar beleélt magát az angol szokásokba,

²⁷ KROPF Lajos, *Anglia és a magyar forradalom*. BpSz 1904. 5.

²⁸ MURRAY, John, *A Handbook for Travellers in Southern Germany*. London, 1855. 487.

²⁹ *Anglia*, szept. 24. Magyar Hírlap 1850. okt. 3.

³⁰ GÁL István, *Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről*. FK 1970. 203.

³¹ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. I. Bp., 1881. 491.

³² PULSZKY, i. m. 501.

Lansdowne-house-ban és Sir Charles Lyellék-nél mindig szívesen látott vendég volt, s ezek által a társaságba bejutott és kedvessége által ugyanannyi barátot szerzett Magyarországnak a magasabb körökben, mint mi hírlapi cikkek által a népnél.³³ Világos után a körülmények, Pulszky halálos ítélete, vagyonuk elkobzása, az emigráció ténye, az anyagi szükség ennél többre is képessé tették. Megélhetésüket támogató Lord Lansdowne hitelt ajánlott Pulszkyknak, de ő ezt jövőjük bizonytalansága miatt nem fogadta el,³⁴ pedig gyermekeik megérkezése után már valóban gondjaik lehetnek. Kászonyi Dániel megjegyzése bizonyítja, hogy a kortársak ezt is másként látták: a magyar emigránsok pénzügyi segélynek elosztása Pulszky feladata volt; Kászonyi azonban nem akart hozzá fordulni, mire „azt mondták barátaim, hogy a nekem járó összeg abban a pillanatban, mikor Angliába értem, azonnal letétbe volt helyezve, és nagyon rosszul teszem, ha Pulszky kezében hagyom, aki jobban él, mint mi valamennyien”.³⁵ Valószínű, hogy ezt az adalékot is az emigránsélet azon sajátosságai közé utalhatjuk, melyekről Herzen úgy véli, igen csak szomorú lapokkal egészítenék ki a londoni emigráció történetét: „Mennyi szenvedés, nélkülözés, mennyi könny ... és mekkora üresség, korlátoltság, szellemi szegénység, megértetlenség, milyen makacsság a veszekedésben, és kicsinyesség a hiúságokban!”³⁶ Pulszky mindenesetre biztosítani kívánta megélhetésüket, s ennek egyik módját az írásban látta: „*tollunkra voltunk utalva, s lázas tevékenységgel dolgoztunk*”.³⁷ Valóban, még a kortársak is, pedig többségüknek nem élvezte bizalmát, „ernyedetlennek” látták a házaspár buzgalmát.³⁸ Az elkövetkező években végzett munkájukat tehát elsősorban anyagi kényszer szülte, de jellegét politikai szándékok határozták meg, s nemcsak publicisztikai, hanem frői működésüket is a propagandatevékenység jegyei jellemzik.

Nem véletlen, hogy 1849 őszén Pulszkykné már a kiadás szándékával saját emlékiratában dolgozik, melyeknek gyűpontjába a szabadságharc eseményeit helyezi. A már említett westminsterbeli meeting is jelezte számukra, hogy a személyesen elszenvedett gyötrelmek, egy szemtanú jelenléte és beszámolója mennyire hatásos agitatív eszközzé válhat; különösen akkor, amikor a fegyverletételt és az azt követő események hírét általános részvét kísérte Angliában. Így természetesen kínálkozott az alkalom, hogy az elsősorban kenyérkereset céljából végzett munka a Pulszky és társai által addig folytatott propagandatevékenységbe illeszkedve egy könyvvel teljesítse ki törekvésüket: az angol olvasóközönség a magyar szabadságharc hiteles történetét olvashassa. A könyvet eredetileg németül írta Pulszkykné, s a német kiadást fordította angolra Francis Newman segítségével.³⁹ Az írás elkezdésének időpontját nem ismerjük pontosan, csak azt, hogy a kézirat az angol kiadás biztos lehetőségéből készült: „Feleségem is hozzákezdett memoárjainak írásához, melyeket Colburne könyvtárus száz guineáért vett meg.”⁴⁰ Pulszkyknak egy Toulmin Smith-hez írt levelében 1849. október 19-én már elfoglaltsága miatt kell mentetgetnie feleségét, akit nagyon lefoglal a magyar szabadságharcról írandó „Naplójának” kiadása.⁴¹ 1849 telén Tanárky Gyula naplójának állandó pontja Pulszkykné készülő könyve, ugyanis a kiadónak szánt végleges szöveget Tanárky másolta: 1849. nov. 20.: „8-tól 1/2 11-ig reggelizésnek és Barátnénak szentelve: az ő könyve és kellemetlenségek”; 1849. nov. 21.: „1/2 11-től 2-ig Barátné ki-

³³ PULSZKY, *i. m.* 507.

³⁴ PULSZKY, *i. m.* 511.

³⁵ KÁSZONYI Dániel, *Magyarhon négy korszaka*. Bp., 1977. 291.

³⁶ HERZEN, *Emlékezések és elmékedések*. Szemelvények. Bp., 1953. 201.

³⁷ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. III. Bp., 1881. 65.

³⁸ ÓVÁRI-AVARY Károly, *Báró Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból*. Bp., 1930. 137.

³⁹ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. III. Bp., 1881. 65.

⁴⁰ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. II. Bp., 1881. 17.

⁴¹ Pulszky to Toulmin Smith. London 19. October 1849. Birmingham Public Library Toulmin Smith Collection, 7215, item 133/2. Közli KABDEBO, Thomas, *Diplomat in Exile*. Appendix 2. 148.

dandó könyvének másolása.⁴² 1849. dec. 8.: „Az angol nyelvre nézve ma az másoláson, újságotolvasáson kívül csak egy kis conversatio a' barátnéval szolgált, a' kit délben Coburne könyvkiadóhoz kísérttem.”⁴³ Hogy már a kész kéziratot vitték-e, nem tudjuk, bár gyanítható: a befejezés tényét Tanárky lejegyezte volna. A kézirat sorsáról a következő hírt az 1850. február 7-i parlamenti ülésen Lord Dudley Stuart már idézett felolvasása adja; március első napjaiban pedig már az első kritikákat olvashatták a könyvről.

A könyv születésének eddig megismert előzményei és körülményei természetesen eleve meghatározták a szerző szándékát s egyben a megvalósításhoz igénybe veendő írói eszközöket is. Nyilvánvaló, s ezt Pulszky né a dedikációban maga is egyértelművé teszi, hogy könyve az emlékiratírás hagyományainak azon vonulatához tartozik, mely munkákban a szerzők a látott és átélt eseményeket tanúként, azzal a szándékkal örökítik meg, hogy másokat is az általuk képviselt és igaznak vélt ügy mellé állítsanak. Az emlékezés minden esetben kreatív tevékenység, újratemtés, s különösképpen az, ha nem csupán felidézni akar, hanem egyben meggyőzni is. Pulszky né emlékirata jó példa arra is: milyenné válik az emlékezés akkor, amikor valaki a múltat egy bizonyos cél érdekében, tudatosan újratemtve idézi fel. Irodalom vagy történetírás? A kérdés e mű ilyen típusú megközelítésekor is felmerül, a kötet fogadtatásából jelzést kapunk majd arra vonatkozóan is, hogy az emlékirat műfaji hovatarozása mennyire bizonytalan.⁴⁴ A kötet címében szereplő, épp erre utaló „emlékirat” szó használata ugyanis gondot okozott az olvasóknak, sőt egy recenzióban, az emlékiratot egyértelműen az önéletrással azonosítva, egyenesen az olvasók becsapásával vádolják a szerzőt.⁴⁵ E kérdés tisztázását ez esetben a szerző maga könnyítette meg számunkra. Elég például, ha első lépésként csupán az olvasó könyvesbolti attitűdjére gondolva megpróbáljuk végigkövetni az olvasó tájékozódását, s az ezek nyomán születhető esetleges elvárásait.

A kötet címe: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Tudjuk: a bécsi születésű és neveltetésű Pulszky Terézia mindössze két évet töltött Magyarországon. Élete ugyan a férjével, s ezáltal a magyarsággal való teljes azonosulást bizonyítja, sőt személyére vonatkozóan egyik recenziusének megjegyzését is elfogadhatjuk: „Az újonnan áttérték szenvedélyes bigottsága közismert”; mindezen túl azonban a propagandaszándék is azt kívánhatta, hogy az olvasók hitelesen, egy *magyar* hölgy tollából ismerjék meg a szabadságharc eseményeit. A könyv címének elolvasása után az olvasó nyilván a tartalomjegyzékre s valószínűleg a kötet elején olvasható ajánlásra pillanthatott, melyet a köszöntött személy nevének észrevétele után, s rövidege okán feltehetőleg el is olvasott. Ha a cím még egyértelműen csak önéletrajzi jelleget sugallhatott is, a tartalomjegyzék már gyanút kellett, hogy keltsen. Abban ugyanis először egy 135 oldalas történeti bevezetővel kellett találkoznia, melyet nem is a borítón feltüntetett szerző, hanem Pulszky Ferenc írt, s ilyen címekekkel tagolt: Magyarország története az Árpád-házi királyok alatt, Magyarország a Habsburgok uralkodása idején stb. Ezután ugyan már Pulszky né visszaemlékezései következnek: Első benyomásaim Magyarországról, Jellacić inváziója, A téli hadjárat stb., végül 85 oldalnyi Függetlenség kiáltvány szövegét, Klapka levelét Haynauhoz és más hasonló dokumentumokat ígérve. Majd következik a szíves hangú dedikáció, mely nem akárkihez szól: Lord Lansdowne feleségéhez. Baráti kapcsolatuk ugyan önmagában is indokolja ezt a gesztust, némi tudatosságot mégis gyaníthatunk, hiszen Lord Lansdowne Anglia egyik „alól és felül, a népnél és az udvarnál”⁴⁶ egyaránt népszerű, legfontosabb embere, s felesége sem volt akárki: Louisa Emma (1785–1851), Ilchester második grófjának leánya egy évig Viktória királynő első palotahölgyeként élvezhette az uralkodó bizalmát. A Lands-

⁴² A *Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866.)*. S. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1961. 418.

⁴³ TANÁRKY Gyula naplója. Tanárky Gyula irathagyatéka. OL R 195. 1. cs. 2. tétel. (A december 8-i bejegyzés nem szerepel a Koltay-Kastner-féle kiadásban.)

⁴⁴ CUSHING, George, *Történelem vagy irodalom?* Lit 1984–2. 176–185.

⁴⁵ The Times 1850. 04. 05.

⁴⁶ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. III. Bp., 1881. 188.

downe házaspár figyelmének, támogatásának elnyerése megkönnyíthette az utat az angol olvasóközönség kegyeihez. A dedikációban a meleg hangú köszöntés, s a befogadó Anglia iránt kifejezett hála szavai mellett ott olvashatjuk a szerző határozott céljának megfogalmazását: „Bár politikába magam sosem avatkoztam, mégis kötelességemnek tekintem, hogy egyszerű számvetést készítsék mindarról, amit láttam s hallottam. Talán e szerény beszámoló segíthet helyesbíteni a Magyarországról külföldön terjedő hibás nézeteket.” A gondolat ismerős, Pulszky és barátai sajtóhadjáratának hangjai csengenek vissza, bizonyítva, hogy a könyv úgymond folytatója az általuk elindított folyamatnak. S hogy az olvasónak kétsége se legyen abban, hogy hiteles és igaz történetet olvas majd, a szerző Lansdowne márkinén keresztül is megerősíti: „Az itt következő lapokon természetesen nem vállalkozhatom az Európa szeme előtt végbement történelmet új vagy meghökkenető nézőpontból bemutatni; minden bizonnyal Méltóságos asszonyom kihallja az igazság szavát, még ha ezt nehézkesen egy olyan nyelven mondom is, mely nyelv sokkal inkább bírja csodálatomat, mint tollamat.”⁴⁷ Hibás nézetek? Az igazság szava? A szerző nem sejtet, hanem szinte pontosan eligazít. A cím még ugyan az emlékirat személyes jellegét, az önéletrírói szándékot hangsúlyozhatja, a tartalomjegyzék, az ajánlás és bizonyos formai megoldások (pl. a lapalji jegyzetek) már egyértelműbben az események megörökítésére, a történetírói megközelítésre utalnak. A két törekvés egyensúlya létrejön-e a megírás során? Valószínűleg Pulszky számára ennek megteremtése jelenthette a legnehezebb feladatot. Ő is tudhatta ugyanis: e műfajban önéletríró és történetíró szerencsés találkozása magában hordhatja a siker lehetőségét.

Ha tehát valaki mindezek után kedvet kapott az olvasáshoz, mit talált a könyvben? Az olvasó olyan emlékezés folyamatát kísérhette figyelemmel, mely politikai, meggyőzési szándékkal alakítja a múltat. Ez a törekvés a szöveg olvasásakor nyilvánvalóan, a mű szinte minden részletében kiütközik. Az első három fejezetben mindenesetre még többnyire a személyes megközelítés dominál, épp ezért itt érzékelhetjük legjobban, milyen lehetőségek rejtettek írói képességeiben, s talán vesztek el könyvének írása közben. Miközben Magyarországgal kapcsolatos első ismereteiről, benyomásairól számol be, az úrnapi körmenet, az *Augsburg Gazette* és a Védegylet között szerencsére két bekezdést férjével való megismerkedésének is szentel. Ezt már csak azért is indokolt hosszabban felidézni, mert a szerző sorsát alapvetően mégiscsak Pulszky Ferenc sorsa határozta meg; nélküle a bécsi arisztokrata nő bizonyára nem magyar hölgyként írt volna emlékiratot. A történet úgy kezdődött, hogy a gondos nevelésben részesült, a bécsi lányok közt kiemelkedően műveltnek számító lány, Walter Terézia, az augsburgi *Allgemeine Zeitungban* érdeklődéssel olvasgatta a magyar Védegylettel foglalkozó írásokat, amikor is: „egy úriember anyám engedélyét kérve az említett újságcikkek magyar szerzőjét házukba vezette. »Szenvedélyes magyar barátom durva öltözetét, kérem, nézzék majd el« — mondta mentegetőzve a férfi. Vajon valóban létezik olyan magyar, aki ennyire jól ír németül, s egyben ennyire fanatikus magyar is? — vetődött fel bennem. Minthogy tökéletes stílusban ír, minden bizonnyal nem lehet túlságosan fiatal, hiszen nem anyanyelve a német, s feltehetően hóbortos alkat is, ha ilyen különös elképzelések éltetik. A képzeletem szülte egyén természetesen öregedő, vad külsejű, pergamenbőrű volt, s patrióta öltözetében leginkább egy medvére emlékeztetett. Ez az alak még csak nem is hasonlított ahhoz az életerős, kicsattanóan egészséges eredetihez, aki hamarosan frakkban jelent meg előttem, s öltözékét még az is megirigyelhette volna, aki a legújabb francia módit követi. Néhány hónap elteltével ez az úriember lett a férjem.”⁴⁸ Házasságukról, s Pulszky Ferencről mint férjről sokkal többet a kötet végéig sem tudunk meg. Mindenesetre, hogy kedvet csináljon új, választott hazájához, leírja első utazását Magyarországra, melyet férjével Bécsből Pestig gőzhajón tettek meg. Pontosabban nem is utazását, útiélményeit írja le, hanem mindazt, amit az út során, a Duna két partján lát megtölti a magyar történelemmel; minden helységhez, közhöz, nyilván Pulszky ismeretei alapján, történet fűződik, s mire Pestre érünk, Attila, Bocskai, Károly Róbert,

⁴⁷ PULSZKY Terézia, *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Bp., 1986. 5–6.

⁴⁸ PULSZKY Terézia, *I. m.* 12–13.

Hunyadi László stb. már ismerősökké válnak, s a magyar történelem folyama hömpölyög előttünk. Szécsényi birtokuk bemutatásakor sem életformájuk, családjuk a főszereplő. Ez a helyszín is inkább apropóként szolgál arra, hogy egy vidéki birtok gazdálkodását, a magyar parasztok életmódját bemutassa. A „Vidéki élet Magyarországon” fejezetcímmel utal is arra, hogy általános jelenséget kíván az olvasók elé tárni, s ezt a célt szolgálják a nyilván férjétől hallott mesék, mondák, történetek, külön arisztokraták szokásainak leírása, egy szüret és egy megyei választás bemutatása. Ezekben a még viszonylag személyesnek mondható fejezetekben sem az öneledt emlékezés sodor el bennünket, hanem a céltudatos szövegformálásban megnyilvánuló erőfeszítés, amellyel egyrészt bizonyítani kívánja, hogy ő maga is jó cserét csinált, amikor bécsi születésű arisztokrataként Magyarországot választotta; másrészt pedig az a szándék, hogy mire a szabadságharc történetéhez ér az olvasó, már egyértelműen szimpátiát érezzen a magyarok iránt.

A könyv lapjain 1848 tavaszától a szerző szinte végképp eltűnik a szemünk elől a bécsi forradalom, majd pedig a szabadságharc forgatagában, s igazán személyes élményeit, Angliába menekülésének történetét csak egy fejezet erejéig osztja meg olvasóival. Ettől kezdve helyét ugyanis, jórészt a férjétől szerzett információk alapján, a politikai, hadi események, politikusok, katonák, hősök és hős-, illetve rémtettek foglalják el idézetekkel, lapalji jegyzetekkel tarkított beszámolójában. Meggyőzésre törekvése mind egyértelműbbé válik, a szöveg felépítésében és a megválasztott nyelvi eszközökben is érezzük az egyetlen célnak való alárendelést: az „igazság szava” uralkodik a legapróbb részleteken is. Ha az első fejezetek olvasásakor vélhetően még csak rokonszenvet sikerült ébresztenie, a szabadságharc bemutatásával már valószínűleg elérte: az olvasó az elbukottal érzett. A vég, az összeomlás, már nem személyes élménye, de Angliában is a haza sorsa, jövője nyugtalanítja: „Magyarországon most halotti csönd uralkodik. Vajon ez a temetők nyugodt csendje, vagy a vihar előtti vészterhes csönd?”

Pulszkyné emlékiratainak fogadtatása

Az *Egy magyar hölgy emlékiratainak* olvasását befejezve foglalkoztatták-e az angol olvasót is a könyv utolsó mondataként leírt kérdések, nem tudhatjuk; sőt azt sem, hogy elhitte-e Pulszky Teréziának: ilyen volt a magyar szabadságharc. Ha azonban a szerző közvetlenül is kinyilatkoztatott célját a korabeli sajtóban megjelent kritikákkal szembe-
sítjük, valamilyen képet mégiscsak nyerhetünk a könyv fogadtatásáról, s a fogadtatás részleges ismeretében arról, hogy vállalt feladatát teljesítette-e az emlékirat. A könyvről megjelent írások száma ugyan soknak tűnik, a húszat is meghaladja, de e számszerűség alapján véleményt alkotni veszélyes, következtetéseinkkel óvatosan kell bánnunk: figyelembe kell vennünk néhány, a kötet fogadtatását jelentősen befolyásoló körülményt. Az emlékirat megjelenését Pulszky széles körű, eredményesnek mondható sajtótevékenysége előzte meg, s kapcsolatai a sajtóval szorosra fonódtak; a szabadságharc idején és az azt követő időszakban Magyarország mindennapos beszédtemává vált Angliában is,⁴⁹ tehát az angolok érdeklődése ez időben folyamatosnak tekinthető. Fontos tény még, hogy Pulszkyné munkája volt Angliában az első,⁵⁰ könyvben kiadott személyes beszámoló a szabadságharcról, melyet aztán számos követett, de ily módon elsősége miatt is fokozott figyelem kísérte. A fogadtatás vizsgálatakor a könyvet ténylegesen olvasók számát és véleményét illetően a megjelent ismertetések, kritikák számából semmiféle következtetést nem vonhatunk le, hanem be kell érniünk egy olyan hiányos képpel, mely csak azt bizonyítja, hogy a kötet figyelmet keltett; tartalmuk alapján pedig csupán számba vehetjük: a sajtó milyen állásfoglalást *közvetített* — természetesen az egyes lapok saját pártállásuknak, színvonaluknak, arculatuknak, olvasórétegüknek megfelelően — olvasói felé. Pulszkyné

⁴⁹ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp., 1976. 103.

⁵⁰ Bentley's Miscellany 1850. Vol. XXVIII. 195.

könyvről írt többek között a *The Times*, a *The Globe*, az *Edinburgh Review*, a *Morning Advertiser*, a *The Eclectic Review*, a *Morning Chronicle*, a *Parlour Magazin*, a *The Daily News*, a *The Standard of Freedom*, a *British Quarterly Review*, a *The Morning Post*, a *The Observer*, a *The Athenaeum*, a *Fraser's Magazin*, a *The Examiner*, a *Bentley's Miscellany*. Egy részük csak ismertetésre vállalkozott, s főként a könyvből vett idézetekkel próbált érdeklődést keltetni. Közülük tüzetes megismerésre csupán azok érdemesek, amelyek ennél többet nyújtottak.

Tudjuk, Pulszky né a múltat a jövő érdekében, a meggyőzés szándékával idézi fel; elsődleges célja volt: személyes tanúságával hitelesítve előadni a szabadságharc történetét, s ezzel együtt megismertetni az angol olvasókat a magyar történelemmel, társadalommal, szokásokkal, hagyományokkal oly módon, hogy mindez élvezetes olvasmányként találva, az angol közvéleményt a magyarok ügye mellé állítsa. Vagyis, történetírást és éleletírást ötvöző emlékiratát olvasva, az angol olvasó csak azt gondolhassa: a magyarok szabadságharca jogos volt, igaz ügyet szolgáltak az osztrákokkal szemben. Kiváló nemzet — remek olvasmány. Épp ezért, e szándékot is figyelembe véve, a recenziók vizsgálatának fókuszába a következő kérdések kerültek: a kritikusok miként olvasták a könyvét: irodalmi műként avagy propagandairatként; mennyiben győzte meg őket a mű, mennyiben nyerte meg őket a magyar ügynek, vagyis állást foglalnak-e a szabadságharc jogosságával szemben, s véleményt nyilvánítanak-e az osztrákokkal szemben; tárgyilagosnak vagy elfogultnak tartják-e a szerzőt; nyelvről, stílusról mondanak-e véleményt.

Több ok is van arra, hogy a korabeli lapok sorát a *The Times* nyissa meg. Elegendő lenne ugyan az is, hogy a *Times*-t abban az időben is Anglia mértékadó lapjának tekintették,⁵¹ de a tárgyhoz közelebb eső tényezők is erre ösztönöznek. Ha Robert Lowe túloz is, amikor azt mondja, hogy „Az angol nép úgy vesz részt saját országa kormányzásában, hogy olvassa a »Times« nevű újságot”,⁵² véleménye minden túlzásával együtt is jól példázza a sajtó és a közvélemény viszonyát; s egészen bizonyos: a *The Times* hatásával mindig számolni kellett. Könyvünk esetében már csak azért is, mert a lap minden tekintetben Anglia hivatalos külpolitikáját képviselte, sőt Marx szerint annyira összefonódott a Lord Palmerston képviselte politikával, hogy dolga: „a közvéleményt előkészítse arra, amit Palmerston tenni készül, és rávegye, hogy belenyugodjék abba, amit Palmerston már tett.”⁵³ S mivel Anglia európai érdekei lehetetlenné tették, hogy Magyarország tényleges támogatásra számíthasson, a *The Times* az ország külpolitikájának megfelelően ebben az időben az osztrákok mellett állt;⁵⁴ tehát e lap esetében nem lehetett kérdéses: recenziójában a magyar szabadságharc pártfogóra talál-e. Bár a lapok közül a *Morning Chronicle* is „magyarifaló” jelzést kapott, elsősorban mégis, mint ezt Kropf Lajos is megerősíti, a szabadságharc ellenségeként a *The Times* került a magyar köztudatba: „Már több ízben volt alkalmam kimutatni e folyóiratban, hogy mennyire előntötte az epe a *Times* szerkesztőségét a magyar szabadságharc idejében és az ezt követő években. Folyvást égig magasztalták ott, ápolták a magyar vérben gázoló »apai kormányt« és gyalázták népünket.”⁵⁵

Mit mondott tehát a könyvről az uralkodó külpolitikát képviselő, legjelentősebb, legnagyobb hatású napilap,⁵⁶ melynek olvasói többségükben politikailag konzervatív, iskolázott közép- és felsőosztálybeliek voltak?⁵⁷ Az eddig elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy a *The Times*-től inkább a kötet elutasítását lehetett várni, recenziója azonban bizonyára figyelembe vette a részvételjes közhangulatot, s elhárította a kötettel szembeni nyílt

⁵¹ MARX, *A londoni Times és Lord Palmerston. Marx és Engels Művei*. 15. k. 300.

⁵² MARX, *i. m.* 299.

⁵³ MARX, *i. m.* 300.

⁵⁴ *The History of the Times*. London, 1939. II. vol. 1841-1884. 157.

⁵⁵ KROPF Lajos, *A magyar forradalom és a Times*. Bpsz 1906. 126. k. CCCLII. sz. 1.

⁵⁶ *The Times* 1850. 04. 05.

⁵⁷ Az olvasói kör összetételére vonatkozó adatokat itt és a továbbiakban is Alvar Ellegard tanulmányából vettem át: *The Readership of the Mid-Victorian Britain*. Göteborgs Universitets Arsskrift. Vol. LXIII. No 3, Göteborg 1957.

politikai állásfoglalást: „Most nem bocsátkozunk politikai vitába szép száműzöttünkkel.” Írását inkább a szerző kínálta remeknek ígérkező, de hibásan megvalósult lehetőség bírálata építi. A cikkíró elsősorban becsapottnak érzi magát és az olvasókat: „Madame Pulszky szerintünk nem teljesítette azt, amit ígért. Élete történetével kecsgetett bennünket, ami nem bizonyulna érdektelennek számunkra, de ehelyett a legutóbbi magyar háború történetét adja (1848 első felétől kezdve 1849 utóján végezve), amiből nekünk már több mint elégünk van.” Helyteleníti, hogy Pulszky szakszerű munkája helyett felesége könyvét kell olvasnia, mert úgy véli, e tárgyban politikai értekezésekre lett volna szükség, s ezt egy nő emlékiratai semmiképp sem helyettesíthetik. Ugyanakkor Pulszky né előtt mégis csak nagy lehetőség állt, mulasztása óriási: a szabadságharc felkeltette az angolok érdeklődését Magyarország iránt, de a hírek csak a politikai kíváncsiságot elégítették ki, míg a magyar társadalom életéről nem tudhattak meg többet. Pulszky né épp a *létező* igények kielégítését szalasztotta el: „Nem gondolhatunk el az angol közönség ízlésének jelen pillanatban jobban megfelelő munkát, mint egy, a magyar életről szóló beszámólót olyan hölgy tollából, aki rátermett a feladatra.” A magyar tűzhely és a magyar otthon érdemes a megtekintésre, és senkinek a ceruzája nem rajzolhatta volna tetszetősebben elének ezeknek a képeit, mint egy tehetséges nőé.” A szándék, hogy az angolok rokonszenvét elnyerje, könnyen fölismerhető lett volna, a célhoz vezető utat a szerző azonban nem találta meg; a recenziós Pulszky né tanácsadóit hibáztatja ezért, utalva arra, hogy a könyv egy propaganda része. Tévedésük szerint a következőkön alapult: „Miközben az angolok rokonszenvét akarják elnyerni, teljesen tudatlanok abban a tekintetben, hogy az angol szíveket mi melegíti fel együttérzésre.” A hadiesemények és a magyarokat ért igaztalanságok bemutatásakor pedig nehezményezi, hogy kevesebbet mutatnak meg a magyarok nemzeti erényeiből, „mint amennyi gyalázatot szórnak arra a kormányzatra, amelynek a felkelés megadta magát”. Sokkal jobb lett volna, erősíti meg ismét, ha Pulszky né a magyar társadalmi életet, s a magyarok „otthoni” életének olyan részleteit mutatta volna be, „amelyek soha nem tévesztik el hatásukat egy olyan társadalomra, amelynél az otthon tisztellete a vallásnak egy második formája”. Mindehhez Pulszky né képességei, körülményei kedvező alkalmat kínáltak, hiszen művelt, jó megfigyelőképességgel rendelkező, ügyes, világosan író asszony, s férje birtokán sokféle emberrel, a társadalom különböző rétegeivel megismerkedve rengeteg tapasztalatot szerezhetett a magyar társadalom életéről. A recenziós bosszankodva kérdez: „Miért nem szemlélhetjük őket kedvünkre? Miért vagyunk ahelyett, hogy kedvünkre való és tanulással látogatást tennénk a magyarok földjére, még egyszer keresztülirángatva, ha akarjuk, ha nem, annak a vadállati megszárulásnak minden jelenetén, amelyet már elég részletességgel leírt tollával »saját tudósítónk«.” Mint nő alkalmasabb lett volna az előbbi feladatra, véli a bíráló, mert a nők kevésbé tudnak tárgyilagosak maradni, még ha nemzeti viszályokról van is szó, de közülük erre Pulszky né különösen alkalmatlannak tartja: „Az újonnan áttértek szenvedélyes bigottsága közismert.” Majd idéze a könyvében leírtakat, bemutatja röviden az „áttérésig” vezető utat, s a magánembernek végül is megadja a felmentést: „Meglepődhetünk-e, hogy míg annak előtte vadonnak gondolta Magyarországot, lakóit pedig megannyi vad orsonnak, addig most az előbbi Paradicsom-má formálja át, az utóbbiakat pedig nem tudja félisteneknél alacsonyabb rendűekként elképzelni! Elítélhetjük-e őt azért, mert női lelkéhez híven férje oldalára állt át, és bátran védelmére kelt férje szülőföldjének? Ezt nem tesszük. Akkor kellene elítélnünk őt, ha másként cselekszik.”

Ami előtt az olvasót is magával ragadná a szenvedélyes feleség, a recenziós óvatosságra intve kellő distanciát teremt a női érzelmek és a politika között: „A feleségek legjobbját megilletik jókívánságaink és tapsunk, de maga a lovagiasság tiltja, hogy erőszakot kövessünk el az igazságosság és az igazság ellen.” A vita tudatos elkerülését kinyilvánítva nem mulasztja el szavahihetőségét épp az előbbieket miatt kétségbe vonni: „Ha elhisszük neki, amit mond, akkor a magyarok a világ mintáemberei, az osztrákok, a horvátok, a szerbek és a nagy család többi tagjai az erény, a szabadság és az igazság eltiprására szabadon engedett démonok.” Nyílt politikai állásfoglalás tehát nehezen érhető tetten e szövegben, a *The Times*-nak nem volt szüksége arra, hogy e könyv recenzióját használja fel politikai nézeteinek kifejtésére a magyar szabadságharc ügyében. Lényegesebbnek tartja,

hogy feltárja olvasói előtt: ha kezükbe veszik Pulszky né könyvét, ne számítsanak a szabadságharc hiteles történetére, hanem egy jó tollú, férjét mindenben támogató, elfogult asszony írását olvashatják csupán, s a várt önéletírás és színes társadalomrajz helyett egy propagandairattal kell beérniük.

A „magyarfaló” hírében álló *Morning Chronicle*⁵⁸ még határozottabban elzárkózik a politikai megközelítéstől, s ez egyben azt is jelentheti, hogy olvasói felé semmiképp sem a szerző szándékának megfelelőe közvetíti a művet. „Most nem fogjuk megvitatni, hogy a mű politikailag helyes vagy helytelen-e.” Mint a *Times* esetében, erre a lapnak nincs is szüksége: „A *Morning Chronicle* túl gyakran és túl egyenesen kifejezte már nézetét ahhoz, hogy bármilyen félreértés keletkezhetne mostani hallgatóságából.” Irodalmi műként kívánja értékelni, de politikai viszonyulását, legalább egy fél mondatban, nem rejti véka alá: „A könyv most úgy van előttünk egyszerűen mint irodalmi alkotás, egy nyájas és tehetséges hölgy műve, és nem akarjuk tollunkat a vizsaly epéjével megtölteni, amikor csak csodálatunkkal és tiszteletünkkel adózhatunk a szerzőnek.” A recenzius úgy véli, Pulszky né, szerencsétlen sorsa miatt, számíthat az angolok részvételére és vendégszeretetére is, s ennek a maga részéről legjobb kifejezését abban látja, hogy „hallgatunk ott, ahol egyébként eltévelyen beszélnék”. Ezért enyhe elbírálásban részesíti a művet, s értékelés helyett, idézve belőle, túláradó, ámde semmitmondó dicsérrel ajánlja az olvasónak figyelmébe. Tárgyát röviden összefoglalva („Madame Pulszky különféle vidám anekdotákat mesél el a szokásokról, a társadalmi érintkezés módjairól, az életfűpusokról és az elmúlt történelemről”), nem emeli magasra mércéjét, s kissé lekezelően összegzi a várható fogadtatás indítékát: „Mindez bőségesen ki fogja elégíteni azokat, akik vonzó szerzőnők segítségével akarnak unalmukból kilábalni.” Erre jók Pulszky né élelírásai, érzelemmegnyilvánulásai, művészi képei, női jellegzetességei. Hogy ez a könyv más szándékkal született? Ezt a kérdést jobb kerülni, olvasható ki a szövegből, mert a dicséret helyét esetleg valóban más indulatok foglalják el.

A *The Standard of Freedom*⁵⁹ esetében a könyv céljainak megfelelő hatást ért el: lelkes írást olvashatunk a magyarok mellett. A recenzius Pulszky né memoárjait felkavaróbbnak és megdöbentőbbnek tartja bármilyen regénynél, s a kötet gördülékeny stílusát, nyelvét méltatva egy külföldinek ritkán kijáró dicsérrel illeti a mű megformálását: „A mű, egészében, még angolságában is kiemelkedő képességekre vall.” Kiváló angolsága mellett a szerző legfőbb erényének tárgyilagosságát tartja: „Megdöbentő, hogy milyen elfogulatlanul szól olyan személyekről és eseményekről, amelyek megérdemlik minden jószándékú embertől a legszigorúbb ítéletet, és amelyeket valószínűleg nincs az a magyar, aki ne mély és természetes haraggal szemlélne.” S mi az, amit nem lehet indulatok nélkül szemlélni a bíráló szerint? Az alábbi idézeteket olvasva úgy tűnik, hogy a *The Standard of Freedom* cikkírója messze túlszárnyalta írásában azokat az elképzeléseket, amelyekre Pulszky né a könyv kapcsán számíthatott: „Ausztria magatartása a nemes Magyarországgal szemben olyan kegyetlen, és, ami saját nagyságát illeti, olyan önpusztító, hogy a legegyszerűbb szavak a legmegfelelőbbek ezzel kapcsolatban.” „Ha azt állítjuk, hogy kormánya [Ausztria] kegyetlen, becsstelen, kerékkötő és szűkagú, csak azt mondjuk ezzel, hogy úgy került az események sodrába, hogy képtelen volt levonni belőlük az igazi tanulságot, és hogy miatlatt más nemzetek — abban az arányban, ahogy bevezették a szabadság intézményeit — erőben és társadalmi boldogságban gyarapodtak, Ausztria túl idióta volt ahhoz, hogy érzékelje, vagy hogy felfogja ezt.” Ezzel szemben a magyarokra, „Magyarországra, amely telve van daliás erővel, természeti kincsekkel, az intelligencia és a politikai érdeklődés kiterjesztésére való hajlammal, fényesebb jövő vár a jelenlegi szerencsétlenségek dacára is”. Irigylésre méltó álláspont lehetett ez akkoriban, jó lenne tudni, akadt-e még valaki, akivel a recenzius megoszthatta e véleményét. Mint olvastuk, Pulszky né, a bíralt propagandakötet szerzője halotti csöndről beszél, de van olvasója, aki már a fényes jövőt festi a magyar nemzet elé. Honnan e remény? Erre is választ kapunk: „Ebben a pillanatban

⁵⁸ *Morning Chronicle* 1850. 03. 30.

⁵⁹ *The Standard of Freedom* 1850. 03. 23.

ki az, aki ne lenne ezerszer szívesebben magyar, mint osztrák? Mennyivel több reményt táplálhat még a számfűzött magyar hazafi is szomorúsága közepette, ha nemzete sorsáról gondolkodik, mint az osztrák gondolkodó ember, ha a saját nemzetére vonatkozó jóségeket szemléli! Az első esetben az ország vérzik, de él, a másik esetben a test vértelen, élettelen, és mérgező, visszataszító romlásba sülyedt.” A hatást bizonyára így képzeltek Pulszkyék.

A *The Morning Post*⁶⁰ az angol arisztokrácia divatos napilapja volt akkoriban, s olvasói, akik többségükben tory pártiak voltak, jobban érdeklődtek a társadalmi kérdések, mint az irodalom iránt. A recensens, talán az olvasókör igényeinek is megfelelően, visszafogott hangvétellő írásban ajánlja az olvasók figyelmébe a könyvet. Részletes politikai mérlegeléstől eltekintve foglal állást a magyarok ügye mellett, s szimpátiáját egyértelműen nyilvánítja: „A magyar néppel való együttérzés igazságos és értékes. Bármilyen véleményem legyen is valaki arról, hogy mennyire voltak bölcsek, becsületesek vagy hazafiak néhányan a magyarok vezetői közül az osztrákokkal vívott legutóbbi küzdelemben, az az ügy, amelyért a nemzet felkelt, épp annyira, mint a szenvedések, amelyeket kiállt, megérdemlik, és meg is kapták az érték járó tiszteletet és rokonszenvet.” S amire Pulszkynek az ajánlásban hivatkozik, hogy külföldön „hibás nézetek” terjednek Magyarországról, azt a bíráló is megerősíti, s ezzel a kötet megjelenésének fontosságát erőteljesen hangsúlyozza. Szerinte ugyanis „a magyar történelemre és dolgokra vonatkozó tudatlanság, amely eluralkodott ezen az országon, a legutóbbi háború kezdetekor, annyira jelentős volt, hogy sok, általában jól informált személy úgy tekintett Magyarország különálló és független alkotmányára, mint egy mesére vagy egy álomra”. Ilyen nézőpontból nem csoda, hogy ha a magyarok szabadságharcára úgy gondolnak „mint lázadó alattvalók forradalmi és köztársaságpárti felkelésére, akiket a párizsiak példája készített rövid életű cselekvésre”. Ezért is fontos tehát Pulszkynek könyve, hozzájárulhat ugyanis a tévhitek eloszlatásához, különösen így, hogy személyes érdekeltisége és sorsa ellenére is „tárgyilagos és pártatlan”. Vagyis a recensens hiteles forrásnak tekinti. Mindebből következik egyértelműen pozitív ítélete: „Minden regényes bájuk mellett a köteteknek megvan a maguk mélyebb történelmi értékük.” Ugyanakkor azon kétségének is hangot ad, hogy bár Pulszkynek emlékiratai részletesen megvilágítják a szabadságharc eseményeit s a benne szereplő személyeket, az eddigi ismeretek után nem valószínű, hogy az itt leírt tények nagymértékben befolyásolnák a közvéleményt. Ezért a szerző igazi érdeme mégiscsak az, hogy élvezetes olvasmányt kínál az olvasóknak: „Mivel tele vannak meghitt történetekkel, történelmi visszaemlékezésekkel és mondákkal, mivel egymást követik bennük az érdekes kalandok, és bővelkednek a társadalmi és földrajzi leírásokban, az Egy magyar hölgy emlékiratai az olvasók minden rétege számára vonzóak lehetnek, teljesen függetlenül a legutóbbi fontos eseményektől, amelyekről világos és összefüggő beszámolót nyújtanak.” Pulszky történelmi bevezetője „azért íródott, hogy tanulmányozzák, a hölgy műve pedig azért, hogy élvezzék”. S a szerzőt képességei alkalmassá teszik erre a feladatra, mert „bőven rendelkezik a nők pletykakészségével, és amit el kell mondania, azt a legkellemesebb módon mondja el”.

Míg a *The Morning Post*ot elsősorban a felsőosztálybeliek olvasták, a *Morning Advertiser*⁶¹ olvasói köre az alsó és középosztálybeli kevésbé iskolázott emberekből tevődött össze. Az arisztokrácia lapjával ugyanakkor közös a rokonszenv, mellyel Pulszkynek a kötetét fogadja a lap. Ez az egyik olyan cikk, mely emlékeztet Lord Dudley Stuart parlamenti beszédére, melyben e könyvből idézett, s a recensens szerint az olvasói érdeklődés felcsigázásában nem kis szerepe volt. A felfokozott figyelem nem alaptalan, mert „a mű tartalma teljességgel igazolni fogja és ki fogja elégíteni a várakozásait nemcsak azoknak, akik mélyen együttérzenek a magyarok ügyével, hanem azoknak is, akiket le tud kötni a veszélyeknek és viszontagságoknak és a háború és a forradalom minden borzalmának kiváló és gyakran megrázó elbeszélése”. A politikai állásfoglalástól ugyan tartózkodik a bíráló, de a szerzőt dicsérve a lehető legnagyobb elismeréssel szól: „Madame Pulszky ezekkel az Emlékiratok-

⁶⁰ The Morning Post 1850. 03. 22.

⁶¹ Morning Advertiser 1850. 03. 06.

kal az önéletrajzi munkák között az egyik legnagyobb hatásút alkotta meg, amelyet csak hosszú időn át női és külföldi szerzőtől láthattunk.” Stílusát, mely főként magyarországi életmódjuk és a magyar jellem bemutatását illeti, érzékletesnek ítéli, a szabadságharc leírását hatásosnak és megráznak. Népszerűségét nem csupán ezen erényei miatt érdemli meg, hanem a szerző elszenvedte viselkedésének és szomorú események is együttérzést ébresztenek. A szerző elfogultságára nem figyel föl, sőt tárgyilagosságát kiemelve zárja ismertetését: „A történelmi események, amelyekről számot ad, és a megbízható feljegyzések, amelyek tartalmaz, ezen felül tartósan érvényes és hiteles művé teszik a könyvet.”

A *The Globe*,⁶² Palmerston félhivatalos napilapja elsősorban a magas iskolázottságú közép- és felsőosztálybeliekhez szól. S mint ilyen, az olvasók előzetes ismereteire utalva mutatja be a kötet szerzőjét, feleségeként annak a Pulszky Ferenc úrnak, akit akkorra már jól ismerhettek Angliában. Pulszky mellett még Teleki Lászlót említve, a recenzius személyükön keresztül elismeréssel adózik a magyarországi felsőosztályoknak. Az angol közönség bennük „megismerhette azt a széles körű tudást, azokat a kifinomult szokásokat és azt a politikai éleslátást, amely megkülönbözteti a magyarországi művelt osztályokat”. Várható ezután, hogy Pulszky is méltó fogadtatásban részesül. A magyar szabadságharc eseményei könyve megjelenése előtt is foglalkoztatták az angol közvéleményt, s legfőbb érdeme épp ezért nem is az, hogy ezen eseményeket közreadja. Pulszky iránti megbecsülésének újabb jeleként a bíráló a szerző közreadta személyes élmények, magyar államférfiak, katonák leírásában a férj közreműködését véli felfedezni, ám ez sem fékezi annak kinyilvánításában, hogy az „Emlékiratok valójában olyan vázlatokat tartalmaznak a társadalmi és a paraszti életről, amelyek az író leírótehetségének kimeríthetetlen gazdagságát mutatják, és amelyek egy, a Madame de Staël, de Launay és Madame Campan melletti helyre érdemesítek”. Ehhez alap a szerző kiváló angolsága, melyre „egy fél oldalnyi szöveg bárhonnan kiragadva a műből, bőséges bizonyítékkal szolgálna”.

A *The Daily News*,⁶³ a liberális közép- és felső-középosztályok napilapja jórészt csupán tartalomismertetésre vállalkozott, s a kötet politikumával nem igen törődve, inkább irodalmi műként értékeli a könyvet. Erényének tartja, hogy az olvasóközönség, mely mindaddig csupán töredékes információkhoz jutott a magyar szabadságharcot illetően, most végre a teljes történetet ismerheti meg, s nem egy „ünneplés történelemkönyvben, hanem egy szemtanú jellegzetes emlékirataiban”. Stílusát dicsérve a szerző tárgyilagosságát nem vonja ugyan kétségbe, de felismeri, hogy leírásai érzelmeitől nem mentesek. Ám ez szövegének hitelességét nem csorbította, hanem stílusát gazdagította: „A stílus harmonizál a kötetek tárgyával és jellegével. Nagyon világos, erőteljes és könnyű. Nem nélkülöz azonban egy erős magyar felhangot, amely végül is tetszetős, és amely nemcsak az eredetiség izét, de az életszerűséget is hozzáteszi a megjegyzésekhez és az elbeszélő részekhez.”

Jobbára kis vallási szekták képzett olvasói tartoztak a *The Eclectic Review*⁶⁴ köréhez. A lap hiteles, tárgyilagos forrásként közvetíti a könyvet olvasói felé, felismerve a nemes szándékot: „Madame Pulszkyt természetesen hazafias érzések lelkesítik, de nem teszik igazságtalanná hazája ellenségeivel szemben; munkája nemcsak az olvasók múltó érdeklődésének akart megfelelni, hanem sokkal inkább egy nemes szándéknak: az igazság ügyét kívánta szolgálni.” Van-e ennél több, mit egy könyv nyújthat? S a szerző nem is akárhogyan teszi: „Irodalmi szempontból is figyelemre méltók a kötetek, különösen egy külföldi tollából; erőteljes és kifinomult stílus a mely nyelvismerettel párosul. A munka mindenekelőtt határozott őszinteségével és eredeti gondolkodásával bájol el, s mindehhez tökéletes lelkiismeretesség társul.” Az elismerés mellett az írás végén a biztató szavak sem maradnak el, melyek nem csak Pulszkyt ösztönözhetik további munkákra, hanem az olvasók figyelmét is a szerzőre irányítják: „Nem tudunk anélkül elbűcsüzni e szeretetre méltó szerzőtől, hogy ne fejeznénk ki komoly reményüket arra, hogy minél előbb ismét találkozassunk az irodalom útján, melyet tollával ily tehetségesen ékesít.”

⁶² *The Globe* 1850. 03. 04.

⁶³ *The Daily News* 1850. 03. 04.

⁶⁴ *The Eclectic Review* 1850. dec. 642–643.

Az *Edinburgh Review*⁶⁵ irodalmi és általános témájú lapként főként az iskolázott felső és felső-középosztálybeli whig párti olvasókra számított. A lapok közül az *Edinburgh Review* az egyetlen, mely a kötet megjelenését egyértelműen politikai állásfoglalásának kifejezésére használja föl, s ezzel együtt magyarázatot keres arra a másoknak föl sem tűnő tényre, hogy a könyv szerzője végül is egy osztrák nő, aki csupán két évet töltött Magyarországon. E különösnek tűnő helyzetre emlékeztet a recenzió a kötet bemutatásakor: „Munkájának tanulmányozásához a sajnálat és kételkedés vegyes érzésével kezdtünk hozzá: de fenntartások nélkül csodálattal fejeztük be. Föl voltunk készülve, hogy az elkövetkező lapokon esze és szíve közötti áldatlan harccal találjuk magunkat szemben; harccal, mely értelme és hazaszeretete között dül (és váltakozó sóvárgásával a befogadó országból a szülőhaza felé). Tévedtünk. Bár bécsi születésű, Madame Pulszky mégis csak magyar érzésekkel megáldott asszony, olyan, aki csak a magyarokkal szimpatizál.” A kötet tartalmának rövid ismertetésekor elsősorban Pulszky-né útját követi végig, s az ajánlaskor a szerzőről és írásáról egyaránt elismerően szól: „Valamennyi olvasó számára érdekeset nyújt: annak is, aki csak találmokra, szórakozásra vágyva nyitja ki a könyvet, s annak is, aki maradandóbb irodalmat keres benne. Ami minket illet, köszönetünket kell kifejeznünk a kötetekért, amelyek súlyos és mélyre ható tanulságokat jelentenek. Beszámolójának sok részéből kiderül, hogy Pulszky-né nem szívtelen asszony. Szerzői igényessége kritikája írásának.” Majd visszatér a számára legfontosabb kérdéshez, mely egyben átvezet s lehetőséget kínál politikai véleménynyilvánításához: „Mivel magyarázhatjuk a szülőhazája iránti érdeklődés nyilvánvaló hiányát, amiről beszámolójának minden sora árulkodik? S hogyan lehet, hogy szíve ennyire nyitott és fogékony a befogadó ország új hatásai iránt? Ez több annál, mint amit egy házassági kapcsolattal magyarázni lehet. Hűsége tárgyaktól Magyarország nyújtja azt, amit bizonyos értelemben Bécs nem tud nyújtani.” S az ok, mellyel mindez magyarázható, alkalom a lapnak arra, hogy egyértelműen kifejezhesse tiltakozását Ausztria politikája ellen: „Ezekre a kérdésekre a válasz magában annak megtagadásában van, amelyen most Ausztria, s félünk, hogy amilyen egyre inkább lesz. Madame Pulszky sokkal inkább osztrák, mint amennyire hűtlennek tűnik Ausztria iránt. Ennek az országnak valójában semmilyen földrajzi, mi több, politikai egzisztenciája sincs. Ez egy absztrakció. A forradalom előtt nevét a bürokratikus despotikus cselekvés és befolyás közös kifejezésére használták: e pillanatban ez magába foglalja a hadsereg és vezetőinek hatalmát és akaratát. Ausztria általuk és értük van.” Legfőbb vonása a jellem hiánya, Bécs nemzetek „szennyvízcsatornája”, miközben egy nemzetnek sem nyújt életet — sorjáznak a vádló kijelentések, melyeknek végén maga a recenzió hangsúlyozza: „Ezek nem Pulszky-né észrevételei.” Sőt, azt is valószínűnek tartja, hogy ezekkel a következtetésekkel még talán maga Pulszky-né sem értene egyet. Mindegy, jó alkalom, nem a támadásra, hanem mint írja, egyszerűen csak arra, hogy közeseményekről beszéljenek. „Ezt pedig úgy kell tennünk, ahogy a dolgokat látjuk...”

A *The Athenaeum*⁶⁶ Anglia legnagyobb példányszámú irodalmi lapja volt, a „kor irodalmi ízlésének diktátora”, politikailag függetlennek tartva magát. Tömör elítélő vélemény — hosszas idézés a könyvből. Ítélete jelzi, hogy a propagandaszándék nem használta a kötetnek: „E kötetek többet mutatnak meg a magyar politikusból, mint a »magyar hölgyből«, és ebben a tekintetben kiábrándítóak.” Mivel más tekintetből nem vizsgálja, így e súlyos szó összegzi véleményét. „A jövőbeli megtélt nagy történet szemszögéből a legjobban megírt párttörténet is híjával van a tanulságoknak egy becsületes, igazán személyes naplóhoz képest. El nem múló érdeklődéssel és haszonnal bírnak az olyan mesterkéletlen könyvek, mint Lady Sale élménybeszámolója, vagy Auerbach kényszeredett vallomása arról, hogy a republikánusok hogyan rontották el az ügyeiket Bécsben — Latour és Windischgrätz között». Itt túl sok van az újság, az almanach nyelvéből — túlteng az ismertető stílus. És bár az ilyen furcsaság elég természetes lehet egy könyvben, amelynek olyan sok köze van az Augsburg Gazette tudósítójához, jelenléte megfosztja a »Magyar Hölgyet« attól a

⁶⁵ *Edinburgh Review* 1850. ápr. 505.

⁶⁶ *The Athenaeum* 1850 N° 1168.

rangtól, amelyet egyébként megérdemelt volna, olyan frónőhöz közel, mint Lucy Hutchinson és Madame de Riedesel és a mi előkelő »Lady Florentiánk« vagy bármely más éles szemű és mély érzésű nő, akik megzavarták a világot jelentős politikai megmozdulások megértéséhez azáltal, hogy megmutatták, hogyan hatottak ezek közvetlenül a mindennapi életre és az egyéni jellemre.”

A *The Spectator*⁶⁷ irodalmi és általános hetilap a radikális értelmiség szócsove volt. Olvasói körébe főként felső- és középosztálybeli magas iskolázottságú személyek tartoztak, akik e lapból irodalmi és politikai érdeklődésüket egyaránt kielégíthették. E lap recenziója talán arra igazán jó példa, hogy a céltudatos propaganda ellenkező hatást is kiválthatott, s az írás nyomán nem mindenki látta a magyarokat az igazság bajnokaiként. A bíráló először Pulszky Teréz útját követve a kötet személyes vonulatát mutatja be; erről még elismerően szól, de a szabadságharc bemutatását már növekvő kétségekkel fogadja. „Pulszky Terézből hiányzik a férfias gondolkodásmód, amely mélyrehatóan értékelné a magyar és az osztrák vezetők jellemvonásait, s melynek segítségével a valódi mivoltukhoz hasonlatos alakban mutathatná be őket az olvasónak. A magyar forradalom problematikája talán még ennél is jobban meghaladja az erejét. Ezt nem mutatja be a maga teljességében, a maga nagyságában még annyira sem, és nagyon szomorú a kielégítő magyarázat hiánya.” A hiányzó magyarázat természetesen a magyarok vereségére vonatkozik, s a valódi okok feltárását kéri számon. Ennek hiányában a recenzius Pulszkykné szövege alapján a következő magyarázatra vállalkozik: „Az egyetlen és valószínűleg igazi magyarázat, amelyet a beszámoló nyújt, a magyar nemesség rátermettségének, erélyességének, céltudatosságának, sőt hazafiságának hiányára látszik rámutatni.” Mint látjuk, ez esetben írói szándék és eredmény messze távolodtak egymástól! „Amikor egy nemzet hosszú generációk óta a királyság tiszteletében nő fel, természetes, hogy idegenkedik a szélsőséges eszközöktől. Azonban nincs találóbb politikai axióma annál, mint hogy azoknak, akik kardot rántottak uralkodójuk ellen, használniuk kell azt, mert ha nem hajtják el a kardhüvelyt, csak a király félelmeire bízhatják magukat.” Végigköveti a szabadságharc azon mozzanatait, amelyeknél szerinte a magyarok végzetes hibáikat követték el: Jellačić üldözését abba hagyták, amikor Ausztria felé tartott; a bécsi forradalom után nem nyújtottak segítséget, hívó szóra vártak; mindent alkotmányosan akartak elintézni, a győzelmeik után nem tették Bécs elfoglalására sikereiket teljessé. S mindezt mi az író válaszja: Görgey nyakába varrja az ország vesztét. Pedig, véli a recenzius: „Ám, bármilyen rossz legyen is Görgey, nincs ember, aki el tudott volna árulni egy felfegyverzett nemzetet oly módon, ahogy őt itt vádolják, ha magának a nemzetnek a szándéka nem lett volna ingatag.” „Egy olyan hadseregben, amely elszánt hazafiakból áll, egy tábornok mesterkedései nem tudtak volna megvetést ébreszteni az egy hazában élők iránt. Görgey »sugalmazásai« (mivel nem derül ki, hogy határozottan mondott volna, vagy tett volna valamit) sem bírhatták volna tisztjeit megadásra, még kevésbé tőle független tábornokokat. Világos, hogy Görgey nem volt egy Cézár, egy Cromwell, egy Orániai Vilmos vagy egy Vörös Republikánus, de az elbeszélés nem bizonyítja be, hogy áruló.” Észreveszi azt az ellenmondást, amely Pulszkykné Görgeyről írott sorai és ugyanakkor egy vele kapcsolatos, a könyvben szereplő anekdota között fennáll. Ebben Görgey egy ütközet során a »csata közepébe vetette magát“. S mint Pulszkykné mondja: „nyilvánvalóan a halált kereste.” A recenzius szerint e bemutatott történet nem éppen »kitervelt és eltökélt árulásra« utal. Ő úgy gondolja, Görgeyt költötte királyhűségre, kételkedett a sikerében, abban, hogy támogatni fogják, s bizonytalanságai lehetővé tették, hogy a diplomaták becsapják. A *The Spectator* cikkírója tehát elsősorban azt tartotta fontosnak, hogy Görgeynek igazságot szolgáltatasson, s felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy a szerző nézőpontját, elfogultságai miatt, nem szabad egyértelműen elfogadni.

A *The Examiner*⁶⁸ irodalmi és általános hetilap a magas társadalmi és iskolázottságú, többségükben liberális olvasók olvasmánya volt, akik inkább politikai, mint irodalmi

⁶⁷ The Spectator 1850. 03. 09.

⁶⁸ The Examiner 1850. 04. 06.

érdeklődést tanúsítottak. Sajnos ezen adatok, és a recenzius nem mindennapinak nevezhető érzelmnyilvánulása között információk hiányában nem láthatunk összefüggést, de az bizonyos, hogy legfőbb célja: érzelmi hatást gyakorolni az olvasókra, már az első bekezdésben, hogy utána már kétkedésre ne nyílhasson lehetőségünk. A cikkíró lendülete és retorikája csodálatra méltó: „Heves érdeklődéssel olvastuk ezt a könyvet, s mikor letettük még mélyebb undort éreztünk, mint annak előtte, Ausztria hamissága és árulása miatt. Itt, nagy részletességgel, dokumentumokkal alátámasztva olyan alávalóságra, gyengeségre és árulásra valló cselekedeteit találjuk az osztrák minisztereknek és tábornokoknak, amelyekhez foghatót alig találunk a világtörténelemben — pedig Isten a megmondhatója, hogy ennek a történelemnek a lapjait mennyi bűn szennyezi! Az utolsó rémítő jelenetei is a nagy drámának — a hóhér Haynau véres tettei —, azok is itt vannak. Az ember rosszul lesz a történettől. De minden tisztá szívű embernek el kell olvasnia, mert az ítélet napjára tartogatva jogos keresztény gyűlölet vár a bűnre és megvetés a bűnrészesekre. Az a hősiesség, amelyet a magyarok tanúsítottak, az a magabiztosság, amellyel ügyük szentségében hittek, és az a bizalom, amelyet a szenvedő parasztság még mindig Isten igazságosságába helyez, aki — amint mondják — »soha nem akarhat feláldozni egy országot, amely csak jogaiért küzdött«, fényesebb jövő elébe kell, hogy nézzen, mint amilyen most látszik fenyegetni.” Ahogyan Pulszkyné akarta: a gonosz Ausztria és a hősi magyarok! Így talán az sem véletlen, hogy amit mások dicsérnek vagy éppenséggel hiányolnak a könyvben, a magyar társadalom bőségebb leírását a cikkíró egyhangúnak, érdektelennek tartja, s így csalódott a könyv első fejezeteivel. Érdeklődése csupán akkor éled, amikor az írónd belekezd a szabadságharc előzményeinek leírásába. Különös fordulata a *The Examiner* recenziójának, hogy míg elfogult gyűlölettel vall Ausztriáról, s ugyanilyen erővel kardoskodik a magyarok igaza mellett, képes felismerni az íróndnek s a szemére vetni elfogultságát: „túl átlátszó az a törekvése, hogy Kossuthnak még a hibáit is erényekké változtassa, túl erős az a kívánsága, hogy Kossuth ellenfeleit tüntesse fel hibásnak, ezzel nem kis mértékben elvéti a célját, és gyanússá teszi tanúságtételét. Görgeyt, Szenkirályit, Pázmányt árulókként bélyegzi meg, és mindenkit, aki különböző nézetet mer vallani Kossuthról, összeesküvőnek és Magyarország ellenségének nevez.” További érvelésre e kérdésben nem vállalkozik, de tiltakozását fejezi ki „az ellen, hogy igaz lenne”. S amilyen hevességgel szólt a recenzió Ausztria ellen, a bíráló szavak után ismét egy különös érzelmhullám, valószínűleg Kossuth ellenében fölerősítve. „Batthyánynak, a nemes oroszán szívű Batthyánynak — bár ő nem Kossuth — íróndnk igazságot szolgáltat. Milyen egyszerűen, milyen fenségesen, milyen igazan jelenik meg ez a személyiség a népi forradalom megpróbáltatásai közepete! Csak azok, akik ismerték Batthyányt, a megmondhatóit, hányszor kellett megfélekeznie heves vérmérsékletét, és milyen nagy önuralomra volt szüksége ahhoz, hogy szóba tudjon állni azzal a becstelen, aljas, alantas csöcselékkel, mely oly gyakran zaklatta, és végül elárulta politikai pályafutását. Amilyen büszke és merész volt a természet, szilárdak és hajlíthatatlanok az elvei, mindent feláldozott a becsületén kívül, hogy megmentse a földet, amelyet annyira szeretett. Béke poraidra, te nemes szív! ellenségeid bátor és igaz embernek kell, hogy nevezzenek. Barátaid csak könnyekkel fejezhetik ki érzéseiket irántad, de eljöhét az idő, amelyért minden becsület és igaz lelkű embernek imádkoznia kell, amikor meg lesz az erejük, hogy bosszút álljanak érted.” E szokatlan bensőséges hangű, panegirisz íróját jó lenne ismernünk! Nyelvéről szólva Pulszkyné munkáját úgy értékeli, mint amely „a helyes és erőteljes angolság olyan példáját adja, és igen figyelemre méltó egy külföldi tollából”.

Tizenkét lap, tizenkét vélemény; az ítéletek röviden így summázhatók: a *The Times* bírálójánál a kötet irodalmi műként és történelmi hitelesség szándékával íródott propagandairatként is elutasításra talál, a szerzőt elfogultsággal vádolja a cikk; a *The Morning Chronicle* irodalmi műként értékeli, de csupán azért, hogy ne kelljen politikai szempontból nyíltan elítélnie; a *The Standard of Freedom* esetében a meggyőzés tökéletesen sikerült: állást foglal a magyarok ügye mellett, szót emel Ausztria ellen, a könyv íróját tárgyilagosságnak tartja; a *The Morning Post* ugyancsak hiteles, meggyőző műnek tekinti, a lap kritikusanak magyarok iránti rokonszenvét Pulszkyné azonban inkább önéletírói erényeivel nyerte el; a *Morning Advertiser* munkatársa elsősorban emlékiratként, s nem propagandairatként olvas-

ta a művet, s a politikai állásfoglalástól tartózkodva, hatását is irodalmi mértékkel méri; Pulszkyé a *The Globe* című lapnál is főképpen íróként arat sikert, s a *The Daily News* kritikusan pozitív megnyilatkozása is az irodalmi műnek szól; a *The Eclectic Review* szerint a könyv irodalmi műként, emlékiratként, az igazság ügyét szolgálva, a politikai szándéknak is megfelelően egyértelműen vonzó; az *Edinburgh Review* esetében a szerzőnek könnyű dolga volt, meggyőznie sem kellett a kritikust: kiváló alkalmat szolgáltatott a lapnak egy Ausztria elleni támadásra; az *Athenaeum* recenziójánál a mű nem ért célt, s a kudarc egyik oka, akárcsak a *The Times* esetében: a személyes vonatkozások és a történelmi eseményleírások rossz adagolása, hibás aránya; a *The Spectator* elfogult propagandairatként utasítja el a könyvet, a *The Examiner* túlzott részrehajlással vádolja a szerzőt, de cikke végül is heves kirohanássá válik Ausztria ellen.

Ha tehát a szerző szándékát és a fogadtatást összevetve mérleget készítünk, kiderül, hogy a lapok többsége Pulszkyék törekvéseinek megfelelő állásfoglalást közvetített olvasóik felé. Közülük csupán három nyilatkozott elítélően a kötetről, azok a cikkek pedig, melyek a könyv politikai célját figyelmen kívül hagyva csak irodalmi műként értékelték, az olvasók érdeklődésének felkeltésére mindenképpen alkalmasak voltak, nem álltak szemben a szerző elképzeléseivel. Vagyis a fogadtatás vizsgálata alapján úgy ítélnéjük, Pulszky Terézia memoárkötetete teljesítette vállalt feladatát, jól szolgálta a magyarság ügyét Angliában. Állíthatjuk ezt pedig még akkor is, ha tudjuk, hogy a döntő kérdésre már nem kaphatunk választ: Mr Morgan, Mrs Ford, avagy Miss Mason megvette-e a könyvet, s eljutott-e utolsó oldaláig?; s ha igen, a klubban, vagy akár a teánál szót ejtett-e valaha is arról az országról, melyet egy bécsi születésű, magát magyarnak valló hölgy érzéseinek „melegebb színeivel” festett le könyvében?

*

Tanulmányom megírásához az MTA Soros Alapítvány nyújtott támogatást.

Berecz Ágnes

ZONDA TAMÁS SZÉKELY FALUCSÚFOLÓJA BENKŐ GYÖRGY DIÁRIUMÁBAN

I. A Benkő-diárium leírása

Benkő György diáriuma kéziratos versgyűjtemény, megtalálható a budapesti piarista gimnázium levéltárában¹. Mérete 16,5x11 cm, 54 számozatlan levélből áll. Címoldalán a szöveg barokk motívumokkal cifrázott, piros-fekete színű szív közepén olvasható, egyébként a kézirat nem illusztrált; a verseket egymástól egy vízszintes vonal (és a cím) választja el. A gyűjtemény fizikai állapota igen rossz volt, amikor kezembe vehettem (szétmálló papírkötés, féregrágások); azóta restaurálás alatt van. Tartalomjegyzéke nincs, forrást, szerzőt — egy kivétellel — nem tüntet fel.

Címoldala szerint 1738-ban kezdték lejegyezni, a legutolsó lap tollpróbái között pedig az 1742-es évszám szerepel. Valószínű azonban, hogy a gyűjtemény nagyobbik része még az 1738-as év folyamán összegyűlt; a 43. levélen ugyanis egy kérvény (Supplicatio) piszkozata olvasható 1738-ra datálva. Az 50. levél b, oldalára egy piros körpecsét van ütve „Ballagi Aladár gyűjteményéből” felirattal. Az OSZK kéziratárában megtalálható Ballagi Aladár könyvtárának katalógusa², amely tételelesen sorolja fel a gyűjtemény minden egyes darabját, a XIX. sz. előttieket különös gonddal, ez a versgyűjtemény azonban nem szerepel benne. Kétségtelen, hogy a Ballagi-könyvtár egyik darabja volt; de nem lehet tudni, milyen módon került a piarista gimnázium levéltárába. (Lehetett ajándék, csere stb.) Sajnos, azt is homály fedi, hogy honnan keveredett a Ballagi-család tulajdonába. Az eredeti birtokoson, Benkő Györgyön kívül még egy közbülső tulajdonost tétélezhetünk fel: a legelső levél b, oldalán szerepel egy név és egy évszám: „Josephus Palfy Ano 1766” — az olvasat azonban bizonytalan, mert ez a lap a leginkább sérült (csonka és féregrágott).

Számunkra a legfontosabb személy természetesen Benkő György, az eredeti birtokos és valószínű másoló. Mivel a diárium címoldalán „Cibini” — Nagyszében — helymegjelölés szerepel, eleve Erdély kínálkozott kiindulási pontnak.

Kővári László és Nagy Iván családtörténeti műveiből³ kiderül, hogy a Benkő család ősi fészke a háromszéki Árkos. Inne ered a család valamennyi ága. Úgy tűnik, hogy történelmi jelentőségű, kiemelkedő alakjai nincsenek a XVIII. sz. előtt; a főnemességhez sohasem tartoztak. A XVIII. sz. második felétől a háromszéki Benkők számos literátus emberrel tűntek ki. A legismertebbek: Benkő József (1740–1814) református lelkész és tanár számos nyelvészeti, botanikai és történeti munkát írt⁴, valamint értékes könyvtárral rendelkezett, amelyben XVII–XVIII. sz.-i diáriumok is voltak⁵. Benkő Miklós, a család

¹ Teljes címe és leltári száma: Diarium Georgii BENKŐ Continens Salutationes pro diebus NATALIBUS PASCHALIBUS et PENTECOSTALIBUS Item non multo diebus propriis 1738 (PKL V 416/47).

² Leltári száma: Fol. Hung. 1925; 160 gépelt oldal.

³ KŐVÁRI László, *Erdély nevezetesebb családai* Kolozsvárt, 1854. (Ezt vette alapul NAGY Iván is.)

⁴ Ezek közül a helytörténeti *Transsilvania* (kiadva Vindobinae, 1778) a Ballagi-könyvtár leltárában szerepel.

⁵ ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága*... Bp., 1978. 12–13., valamint a Magyar Hirmondó 1781 nov. 10-i felhívása (idézi HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludítól*

katolizált, jezsuita tagja alkalmi latin beszédeket nyomtatott ki. Benkő Sámuel, Borsod megyei orvos, 1778–91 között több orvosi könyvet publikált⁶, Benkő Ferenc (1745–1816) református lelkész és tanár először lefordította Werner ásványtani szakkönyvét, majd maga is írt egyet⁷.

Bár ezek a példák a XVIII. sz. második feléből valók, minden jel arra mutat, hogy a kiterjedt Benkő-család a XVIII. sz. első felében is a műveltebb középnemesi réteghez tartozott. Benkő József apja prédikátor volt, nagybátyja szintén⁸. Apor Péter versbe szedett névsora kortársairól⁹ kerekén 20 Benkőről emlékezik meg, köztük több nótáriusról és jó gazdáról. Sajnos, Benkő Györgyöt nem említi, noha valamelyik szűkebb család valószínűleg az övé. Mit tudunk róla? Igen keveset; a diárium a címlapon kívül csak egy helyen közöl személyes vonatkozású adatot. A 43. levélen található a már említett „Supplicatio”, amely a gyűjtemény egyetlen prózai szövege. Magyar nyelven írt kérelem: „... Im mi is igjekezünk ezen hogj mikpeppen szerezhessünk magunknak szükségünkre tartozo jokot mivel könyveinknek szerzeseben is igen igen tehetetlenek vagiunk fojamodunk ezert minden jo Urainkhoz s aszszonyinkhoz hogj ne vonynak meg... jo akaratyokat és alamisnalkodo kezeket.” A zárás: „Nagjsa: s kegje: alazatos szolgaja Kőlt a N.Coll. 1738” és itt következik az aláírás, amelyet utólag valaki többször áthúzott, de az eredeti példányon viszonylag nagy biztonsággal megállapítható, hogy Georgius Benkő neve az. Ebből annyi derül ki, hogy Benkő György 1738-ban a nagyenyedi református kollégium hallgatója (amelynek Háromszék volt a fő vonzáskerülete)¹⁰; s az is valószínű, hogy családjá nem tartozott a legtehetősebbek közé. Ugyanezen a levélen még a következő pársoros bejegyzést olvashatjuk: „Anno 1736 Die 2. Martis lőttem neutralista, Anno 1739. Die 2. Martis le tőttem a neutralistaságot lőttem a Cla: Sigis: N. Borosnyainak szolgaja”. Ez a bejegyzés teljesen egyértelművé teszi, hogy Nagyenyedről van szó. Borosnyai Nagy Zsimond (1706–1774) 1736-tól haláláig nagyenyedi professzor volt, a diákok pártfogója, számos latin nyelvű teológiai mű szerzője (magyarul is írt, alkalmi beszédeket adott ki)¹¹. A „neutralistaság” a nagyenyedi kollégiumban egy bizonyos fokozatot jelentett: „... az alsóbb évfolyamokon mint neutralisták („neuterek”) a kollégiumi adminisztráció küldönc (cursor és apparitor) szolgálatait látták el...” — írja Jakó Zsigmond idézett művében, amelyben a kollégiumi matriculái is mellékelve vannak, de Benkő György neve nem fordul elő bennük. Igaz, hogy oda a felsőbb klasszisok növendékeit vették fel.

Összegezve az adatokat annyit mondhatunk el Benkő Györgyről, hogy 1736–39 között nagyenyedi diák volt, valószínűleg egy háromszéki szegényebb nemesi család sarjaként. A „Supplicatio” bizonyosan az ő műve, lehetséges, hogy első fogalmazvány gyanánt került a diáriumba¹². A versanyag kézírása megegyezik a kérelmével (más kézírással nem is találkoztunk), tehát ezeket Benkő György jegyezte le. A diárium külalakja rendezett, a javítás ritka. Ennek alapján és a gyűjtemény ismeretében valószínűnek tartom, hogy meglévő alkotások saját használatra való lemásolásáról van szó (vagy írásos források alap-

Petőfiig. Bp., 1978. 105.), amelyben Benkő szorgalmazza a kéziratok versek, diáriumok, históriás énekek összegyűjtését és kiadását.

⁶ Közülük BENKŐ S., *A fekete epés mértékletéről...* (Pest, 1791) c. műve szintén a Ballagi-könyvtár darabja.

⁷ WERNER, A., *A köveknek és érceknek... jegyeikről...* Ford. BENKŐ Ferenc, Kolozsvár, 1784; ez a mű is megvolt a Ballagi-gyűjteményben.

⁸ L. ÉDER Zoltán idézett műve és MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái.* Pest, 1868 (családi adatok).

⁹ *Br. Apor Péter verses művei és levelei.* Szerk. SZÁDECZKY Lajos I–II. Bp., 1903. Innen: APOR Péter, *Syntagma et syllabus vivorum et mortuorum* (165.)

¹⁰ JAKÓ Zsigmond — JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* 1979. Kriterion.

¹¹ Megemlékezik róla HERMÁNYI DIENES József (*Nagyenyedi... Demokritos I–II.* Kolozsvár, 1943); BOD Péter (*Magyar Athenas. Válogatás műveiből* Bp., 1982. 19.); és említi SZINNYEI József is.

¹² Erre utálnak az áthúzások, javítások, amelyek itt az átlagosnál gyakrabban fordulnak elő.

ján, vagy emlékezetből). Nem kizárt természetesen, hogy egyik-másik vers Benkő György szerzeménye vagy variánsa, de erre vonatkozóan semmi adatunk nincs.

Amint erre a cím is utal, a gyűjtemény elsősorban karácsony, húsvét, pünkösd napjára írt alkalmi köszöntőket tartalmaz, emellett kisebb számban világi témájú verset is találhatunk benne. Eredeti tartalomjegyzék hiányában saját összeírásban közlöm a részletes tartalmat (helyenként kumulálva; a világi verseknél közlöm a kezdősort is).

3. levél b) oldal — 11. levél: Salutatio Natalis (16 db)
11. levél b) oldal — 16. levél: Salutatio Penthecostalis (5 db)
16. levél b) oldal — 18. levél: Salutatio Paschalis (2 db)
18. levél a) és b) oldal: Salutatio Penthecostalis (1 db)
19. levél a) oldal: Salutatio Paschalis (1 db)
19. levél a) oldal: Salutatio Natalis (1 db)
19. levél b) oldal — 20. levél: Salutatio Paschalis (1 db)
20. levél b) oldal — 21. levél: Salutatio Penthecostalis (1 db)
21. levél a) oldal: Alia Penthecostalis (1 db)
21. levél b) oldal — 22. levél: Ersebet napjára irattatott versek („Serkeny fel én musám sies hirt mondani...”; 1 db, 10 versszak)
22. levél a) oldal — 23. levél: Rebeka napjára („Thalia készítsed cziteradot menten...”; 1 db, 12 versszak)
23. levél a) oldal — 24. levél: Sára napjára („Emberi nemzetnek teremő Istene...”; 1 db, 18 versszak)
24. levél b) oldal: Salutatio Paschalis (1 db)
25. levél a) oldal — 27. levél: Alia Pasc(halis) (7 db)
27. levél b) oldal: Salutatio Natalis (1 db)
27. levél b) oldal: Salutatio Paschalis (1 db)
28. levél a) oldal — 30. levél: Alia Pascalis (4 db)
30. levél b) oldal — 31. levél: Salutatio Penthecostalis (1 db)
31. levél b) oldal — 37. levél: Alia Pente(costalis) (7 db)
37. levél b) oldal: Trefás strofák („Im erkezik az Urfi minden felre alyon”; 1 db, 7 versszak)
38. levél b) oldal: (cím nélküli négysoros lánycsufoló: „Tiz ha szép husz ha kedves harmincz ha gyermekes...”)
38. levél b) oldal — 40. levél: (olvashatatlaná törölve az első hét versszak; így a címe sincs meg; a 8. versszaktól a végéig megvan „Apám a szakállát fel várra vetette...”; 24 versszak)
40. levél a) oldal: Lakodalmi köszönver (így!) „Tisztessegre betsületre melto jo uraink...”; 1 db, 7 verszak)
40. levél b) oldal — 41. levél: Lakodalmi versek („Haljátok meg szómot kik ide gyulletek...”; 1 db, 13 versszak)
42. levél a) oldal: Declamatio ante examen (1 db)
42. levél b) oldal: Epilogus post examen (1 db)
43. levél a) és b) oldal: Suplicatio (1 db, magyar nyelvű, itt olvasható Benkő György bejegyzése is)
44. levél a) és b) oldal: Maria napjára valo versek („Jeles szokat hallok heliconiaból...”; 1 db, 8 versszak)
44. levél b) oldal — 45. levél: Ersebet napjára („Siessetek musak s Thalia lantodat...”; 1 db, 7 versszak)
45. levél a) és b) oldal: Minden napi tüzszentesekről irott versek („Vasárnap. Hely mely ditseretes a te állapotod...”; 1 db, 7 versszak)
46. levél a) oldal — 50. levél: A Zonda Thamás versei („A Háromszéki faluknak felesen van száma...”; 1 db, 66 versszak)

Összegezve és nyelvi megoszlás szerint 46 magyar, 6 latin és 15 latin–magyar nyelvű vers szerepel a gyűjteményben. Ez utóbbiak egyértelmű fordítások, érdekes azonban, hogy

mindössze öt esetben egyezik egymással a latin és magyar nyelvű versszakok száma, nyolc esetben a magyar versszakok meghaladják a (kezdő) latin versszakok számát. (Két esetben a latin versszakok száma több.) A vallási témájú versek címe mindig latin — akkor is, ha a vers teljesen magyar nyelvű —, a világi témájúaké mindig magyar. A várakozásnak megfelelően az anyanyelvi tendencia erősebb.

A gyűjtemény teljes anyaga valamilyen alkalomhoz kapcsolódó alkotás (egyházi ünnep, névnap, lakodalom vagy egyéb vidám összejövetel). Tekintettel arra, hogy Benkő György szegényebb diák lehetett (vagy, mint minden diáknak, sohasem volt elegendő pénze); és ismerve a korabeli szokást, hogy ünnepek alkalmával a gyerekek, diákok és versfaragó emberek vendéglátásért és némi pénzért az eseményhez illő verseket adtak elő — mindezek alapján úgy vélem, hogy a diárium ebből a célból jött létre, és Benkő György „repertoárját” tartalmazza.

II. A Zonda Tamás versei

Kétségtől ez a gyűjtemény legérdekesebb világi témájú darabja, amely Háromszék falvait verseli meg. Sorrendben az utolsó, a 46–50. levélen szerepel. Kerek, egész alkotásnak tűnik; hiszen címétől és első versszakától kezdve a záró versszakig megvan; valójában azonban — mint a későbbiekben kiderül — ebben a formában hiányos.

Zonda Tamás verse nem ismeretlen az irodalomtörténetben. A Szádeczky-*Miscellani-*doban¹³ megtalálható belőle 34 strófa és egy sor, utána megszakad. A *Benkő-diárium* 66 strófát tartalmaz. Ha összevetjük a két szöveget, láthatjuk, hogy a szerző és a vers két-székül azonos.

Ki volt Zonda Tamás? Bod Péter *Magyar Athenas*-bibliográfiája nem említi (nem ismeri vagy nem tartja említésre méltó költőnek; noha kortársak és egy vidékről valók). Nem emlékezik meg róla egyetlen további biblio- és biográfia; tudomásom szerint a Székelyföld és Háromszék monográfiái, gyűjtései sem¹⁴. Igen kevés, amit róla tudunk. Már Szádeczky észrevette, hogy Apor Péter *Syntagma et syllabus vivorum et mortuorum* c. művében¹⁵ található egy ilyen sor:

„Híres verscsináló magyar Zonda Tamás.”

Ebből annyi derül ki, hogy 1741-ben — ekkor vetette papírra Apor Péter az idézett sort — Zonda Tamás legalábbis helyi hírnévvel rendelkező költő volt, és még életben kellett lennie, mert ez a sajtóságos személy-összeírás Apor kortársaira vonatkozik¹⁶, másrészt a halál tényét múlt idővel vagy említéssel jelzi. Ehhez az összeíráshoz Cserei Mihály is készített egy névsort Apor segítségére¹⁷, amelyben ezt találjuk:

„281. Háromszéki Szonda Tamás, híres magyar poeta.”

Tehát megerősíti az eddigieket és Háromszéket említi mint származási helyet. Nagy Iván családtörténeti munkája annyit mond a Zondákról, hogy „(Gidófalvi) erdélyi székely család, melyből István magyar versköltő, ez és másik István Háromszékből, Kelemen Polyánból való¹⁸, 1740-ben.” Érdekes lenne tudni, honnan való a forrás. Csereinek ugyanis van

¹³ Kiadva: *Br. Apor Péter versei művei és levelei*. Szerk. SZÁDECZKY Lajos I–II. Bp., 1903 I. kötet 504–508.

¹⁴ Például HERMÁNYI DIENES korabeli anekdotagyűjteménye, BENKŐ József *Transilvania Specialisa* vagy Orbán Balázs monográfiája (amely pedig közöl helyi vonatkozású verseket).

¹⁵ Kiadva SZÁDECZKY idézett művében.

¹⁶ Az emlékezetesebb elődökről külön összeírást készített.

¹⁷ Kiadva SZÁDECZKY, *i. m.* 165.

¹⁸ Polyán is, Gidófalva is háromszéki falu; ZONDA István nevű költő előttem ismeretlen.

egy ilyen sora: „280. Háromszéki Szonda István, nemes ember.” Apor összeírása két további Zondát nevez meg: „Kézdivben Pollyánban vagyon az Zonda György”, és másutt: „Az Kézdi-Pollyánban nemes más Zonda György”.

Ugyancsak Szádeczky említett kiadásában találunk egy okiratot, Háromszék lakosainak hísfékeskűjét III. Károly királynak 1713-ból, amely csak Polyán falu esetében sorol fel Zonda nevű személyt, ott viszont hatot, „nobiles” jelöléssel: Zonda Simon, Zonda Gábor junior, Zonda Sigmond, Zonda Gábor senior, Zonda Sigmond, Zonda Kelemen.

Ha ezekhez az adatokhoz hozzátesszük még Orbán Balázs¹⁹ adalékát (Polyánról szólva): „A falu közeli Zonda völgyben . . .”; akkor csaknem bizonyosan állíthatjuk, hogy a Zonda család polyáni, tehát a gidófalvi ágnek is innen kellett elszármaznia.

Ennél közelebb eddig nem jutottam Zonda Tamás személyéhez. Lehetséges, hogy gidófalvi illetőségű volt. Verse ugyanis a bevezető és a „székes helyt”, Sepsiszentgyörgyöt vázoló strófa után Gidófalvával kezdi a falvak sorát, noha a sugaras útszerkezetből adódóan választhatna más kezdő útvonalat is. Ha Zonda Tamás Gidófalváról származott, egészen természetes a döntés. És Nagy Iván is Gidófalvát említ. Persze ezek nem döntő érvek és a költő személyére nézve sem a leglényegesebb adat.

A vers számot tarthat érdeklődésünkre úgy is mint helytörténeti dokumentum, úgy is mint a XVIII. sz.-ban kibontakozott pasquillus-irodalom egyik fajtájának jellegzetes darabja. Varga a pasquillus lényegét abban látja²⁰, hogy görbe tükröt tart személyek, városok vagy tájak elé; érzelmi alapon valóságos ferdeséget ostoroz és általában alkalomszerű, anonim alkotás. Művelője a provinciális nemesség és a diákság. Zonda Tamás verse beleillik ebbe a meghatározásba; s mivel kényes politikai vonatkozásai nincsenek, a névtelenség nem volt szükségszerű. A pasquillus-irodalom a korban nagy népszerűségnek örvendett, ezt támasztja alá, hogy a vers két kéziratot a gyűjteményben is szerepel. Valószínűnek tartom, hogy a háromszéki kéziratosságban közismert lehetett a XVIII. sz. első felében. A tréfás helységoroló Erdélyben nem volt ismeretlen téma; Varga Imre idézett cikkében említ egy 1660 k. keletkezett, 400 strófás éneket „Miért sirsz a hegyen Sebes” kezdettel, amelynek tekintélyes része Erdély településeit tüzi tollhegyre. Később sem merült feledésbe ez a tárgy, de folklorizálódott: Kriza gyűjteményében²¹ található rá példát.

Ha összehasonlítjuk a *Miscellania* és a *Benkő-diárium* szövegét, kitűnik, hogy a strófák a 20. versszakig — kisebb, a szóhagyományozásból, ill. a kézirat-másolás technikájából adódó eltérésektől eltekintve — egyeznek. Utána egyrészt különbözik a versszakok sorrendje, másrészt a *Miscellania* tartalmaz öt versszakot (és egy sort), amelyek a *Benkő-diárium*ban nem szerepelnek.²² Tehát a diárium szövege, látszólagos kerekése ellenére, hiányos. Az is valószínű, hogy a két másolat eltérő forrást vett alapul. A versszakok eredeti sorrendje többé-kevésbé rekonstruálható, ugyanis a falvak a nagyobb útvonalak által meghatározott sorrendben szerepelnek. Bizonytalanság ott lehet, ahol szükségszerű ugrás van a sorrendben.²³ Felmerül a kérdés, hogy vajon ezzel az öt versszakkal teljes-e a mű? Zonda Tamás az ígéri, hogy mindegyik háromszéki falut felsorolja. Minden bizonnyal meg is tette. A *Miscellania* és a *Benkő-diárium* szövege együttvéve 70 helységet nevez meg. Ezt a számot össze kell vetni egy korabeli térképpel vagy lajstromot tartalmazó okirattal. Véleményem szerint annyi már most is látható, hogy nem sok település maradt ki (ha egyáltalán kimaradt véletlenül). Azaz lehetséges, hogy néhány strófa továbbra is lappang vagy végleg elveszett, de ezek száma már nem lehet jelentős.

Zonda Tamás versével értékelt darabbal gazdagodtunk.

¹⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiismereti szempontból*. Pest, 1869. Ráth Mór kiadása. III. kötet 114.

²⁰ VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus*. ItK 1963.

²¹ *Vadrózsák*, KRIZA János székely népköltési gyűjteménye. Bukarest, 1975. 114.

²² L. jegyzetek „A Zonda Tamás Versei”-hez.

²³ Az útvonalak ugyanis sugaras szerkezetűek, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely centrummal.

1. A Háromfzéki faluknak felefen van fzáma
Ide alabb mindenike fel vagjon fummalva
Kinek kinék aző be vőtt szép tulallydonfága
Iga f fága barat fága titkos álnok fága
2. Sepfiszt Gjörgj fzekes helye Nemzetes sepfinek
Világ végezete kor leß vege törvényének
Intettetnek hogj ternenek de femmit nem ternek
A vároftol a törvények elfőbb helyre mennek
3. Gidőfalva hagjomanya meg marad a torka
Valahol van jo kortfoma meg tfergi a fzarika
Hogj törnek fel az italba egjiknek a marka
Me fterfeggel alnok fágál tellyes mint a roka
4. Fotos Martonos meg unta fzivből Gidofalvát²⁵
Mivelhogj ugj tartotta mint egj mostoháját
A nagj egjenetlen fegert meg gondolta magat
Meg akarja tfonkitani a szép Eklefiat
5. Egjmást űzo kis Etfalva mi a törvény utya
Tsak a tudja közülletek aki meg tanulta
Hiv éléfe a templomot magas helljre rakta
A mostani kö f fég oda fetalni meg unta
6. Templomotlan haßontalan filialis Zoltány
A mater Eclefiaban megy el igen ritkán
Fundáltatott s nyomorodott az ott vize partyán
A jo buza termő földnek f szinten a favanyán
7. fok kurva van tebened is el hiredett Bodok
Palást alatt nyilván valot igen fokot hallok
A favanyu vize minden nap ketfzer ballagtok²⁶
fovány helljen rendel alnak az o s az uj aßtagok
8. Fel felé meg telepedett haßontalan Málnas
Gjakron vagjon a lopoknak nállad Csendes fzállás
Neha neha nagj erdődben történik ut állás
Az akaßto fa miatt van ritkán fzegjen vallás

²⁴ A kézirat átrfása teljesen betűhív. Jelmagyarázat:

f : s

ß: sz

{ ... }: saját kiegészítés

(...): bizonytalan olvasat

... : olvashatatlan rész

A falvak nevének aláhúzása saját kiemelés.

²⁵ Fotos és Martonos Gidőfalvától kissé távolabb, de annak fennhatósága alatt élő községek voltak (később be is olvadtak Gidőfalvába).

²⁶ Bodok lokális jelentőségű gyógyvizekkel rendelkezett a XVIII. sz.-ban. Szénsavas savanyúvizét ivásra, másik két gyógyforrását fürdőkúrára használták köszvény és szembántalmak ellen.

9. Már kette szakadt olt szeme addig huzokodott
Nagjobb s dereka/abb rébe a Templomhoz hajlott
Csintalan/ág kozottetek igen el aradott
Bu/ulá/ra ingerlitek gjakran urotokot
10. fzan t/inalo kerék furo nyomorodott Zalán
Gjakron nezed hogj ha erik szilvád fája ágán
El ne veßßen ama hitvan Czibre evõ kalán
Inkabb kaptok a roß szilván mint az aldott buzán
11. Vallás felett egjmás között nem alkható Kalnok
Mivel a kifebb reßinek gondolatya alnok
Immár mind a ket reßinek külön két templomok
Kegjefseg gjakorlá/fokban nem igen szorgo/fok
12. Hajtogato Kőröspatak meg szárad a torkod
A gidofalvi marhákat mikor be nem hajthad
Articulus ellenis el vonod ha el vohad
Kivaltkeppen mikor nint/en jobbagj/ág jo urad
13. Okos arkos mint bergõ kos hanya veti magat²⁷
Ha banhatna meg tartana mindenben vallását
Õrök Istenenek nem hißi kegjelmes Christu/sat
Mellynek jovendoben veßi karhozatos ju/sat
14. Réfzeg/eggel el hiredett tobzodo szemerja
Az irigj/eg sziveteket gjakorta furdallya
Egjik a más bet/fulletet ritka ki meg adja
Pluto le/fben dolgotokat õrõmmel halgatya
15. Azon alol van szent kirally egj szoros vapaba²⁸
Het araß gob halat mondnak szoros patakaba²⁹
Hihetetlen hazug dolog nints valo/ágában
Egj kis völgyben szépen laknak szépen két forjában
16. Kuaß nyirõ Kilen mellett foly ala a nagy oltt
Egj halaß aminap koztök szomjuval majd meg holtt
Istenes indulatokat nemellyik tanult volt
Nemellyike vißbalkodo ki foja jo nem volt
17. Te egj ma/sal ellenkezõ vezekedõ szotyor
Ritkul vagjtok Csenedfsegben gjakrabban van tabor
szükölködes és szegeny/eg miatt vagj t/ug szomor
De a tilalmas erdőben nagj gjakorta faor
18. Va/far forma illye falva nint/en fokadalma³⁰

²⁷ bergõ kos = párzásra érett kos.

²⁸ vápa = gödrös terület. Szentkirály egy szük völgybe települt, a Kálmán-hegy és az Ecken-hegy közé.

²⁹ gobhal = talán egy halfajta helyi elnevezése.

³⁰ Illyefalva egy része mezõvárosi jogú, magisztrátussal és követküldési joggal rendelkező rész volt, másik fele azonban falu maradt. Középkori eredetű vásártartási joggal rendelkezett, azonban ezt „nem használtatván, elévültek” — mondja Orbán Balázs a XVIII. sz.-ra vonatkozóan.

A varofon az uraknak vagjon birodalma
Gjalázatos szitok atok ennek a jutalma
A nemeji főrendeknek nagjob a jutalma

19. *Dobolly ott folly az olt vize de vagj viz szűkiben*
Mert te lakol nagj hegjen a viz folly nagj gödörbe
Halaßáfert fok penzt adnak üres erbenyedbe
Amellyekkel minden jokat vihethz élébokbe
20. *Jo marhakban gyönyörködő mező földi kőkös³¹*
A fáraz barátfág benned regen hogj örökös
fokat fazodol telben mert fa felől vagj szűkös
szena füvel mind az által elegendo bővös
21. *Van jo urad nagj oltalmaid mindenkoron Uzon³²*
Nem engedi minden koron hogj más huzzon vonjon
De főt inkab igjekezik hogj meg oltalmazzon
A gonosztvokkal hanem pendullšte egj huron
22. *Mező földön telepedett vizetlen sz. Iván³³*
A te neved valofaggal nem felette hitvan
Béres szolgad es szolgalod fok vizet von vállan
Ajfott kutya fenkinck nints udvara tajekan
23. *Labor falva jo tamaßba megint sz. Ivannak*
Ókis kepet szepet adnak az ott valo papnak³⁴
Aßbu fabol ha kaphatnak jo tuzeket raknak
Egj paraßt biro parantfol a kis két falunak³⁵

³¹ Az útvonalak, a falvak sorrendje alapján ide illeszkedik a *Miscellania*-variáns 21. versszaka Markosról és Bikfalváról:

„21. Markos mellett van Bikfalva Sepsinek széliben
Egymást üzők lakossai, feles lenvetésben
Gyönyörködnek egymás között való perlődésben
Az ki nem peres közülök allyos becsületben”

Ezután, akárcsak a *Miscellania*-szöveg esetében, a Lisznyórról szóló strofa a logikus folytatás (a *Benkő-diáriumban* ez a 26. versszak).

³² Talán a Béli-családra vonatkozik.

³³ A középkorban Szentiván volt az anyaközség, Laborfalva pedig a filiája. A két falu már a XVI. sz.-ban önállósult, de a 23. versszak „jó támasza” kifejezése utal a szorosabb összetartozásra.

³⁴ kepe = gabonakévékből rakott kereszt.

³⁵ Ide illeszkedik a sorrend alapján a *Benkő-diárium* 56. és 55. verszaka Angyalosról és Besenyőről, utána a *Miscellania* 28. és 29. verszaka Eresztevényről és Rétyről:

„28. Kis keresztény Eresztevény mégis veszekedik
Egymás kárán némely része igen gyönyörködik
Szóval egymást ütögetik, de vérek nem esik,
Borju-nyuzó pénteken lesz erős ütközetek.

29. Heggyel tövel összeálló nyomoruságos Réty
Az házadból árviz miatt te is gyakran kimégy,
Siess az Eresztevénytől egy lakó helyet végy
Patronussid nagy onusid, mégis szenvedő légy”.

24. (Karba) hago kis *komollo* meg kohol a hollo³⁶
Teread *száll* mivel voltál felette koborlo
Templomodba magas hegyre kelletlen ballago
Kiért fejed felett kohol a mezei hollo.
25. Ros kenyeren meg kőverült *fovany Egerpatak*
A *szép* buza líft langjából téged ki őstottak
Tellyesfeggel a jó földből hogj ki dífputáltak
A kaláts fütésre neked ros líftet gazdaltak
26. Hat te tserge rago *lífznyo* hogj nem gondolkodol³⁷
Etsakanis ate elmed kortsoman dorombol
Hova lesz a más világon elég tágas pokol
Holott kedves barátiddal kedvetlenül lakol
27. Lo fark lopo *szőrös kőrös* vagjone *szítátok*³⁸
Az ürüben s birkájában ti egj aszut attok
Az országot *fokfzor* azzal mind be járkáljátok
A vevőket az adásban gjakran meg tfalljátok
28. Goja *fe/zekkel bővőszelt bet/telen barátos*
Bő meződnek a vize/it t/fak hijaba *szántod*
Epületednek tetejen a gojákat (rázod)
Ludfi helyet a fiait meg emešti gjomrod.
29. Almas *páke* a *findelly* fát mind el horgja Uzon
Mert fejedet *fokat* tartod eljel a *vánkofon*
Vad menefed roßbul hizik a *fovany* pallagon
Uforafid mennek által gjakran az orßagon
30. *Nagj borofnyo* *fok* forintot adtál a birfágba
Veszekedel egj más között vagj felette birka
Nem engeded *fzered* vinni apellatioba
Rajtad marad s be iratnak deliberatamban
31. Kedve kívül kis *Borosnyo* az erdőre indult
A *fok* hitván gondolatban t/fak meg nem bolondult
Ha erkezik nyavalljaja patronu/fához fut
Egj kis *szoros* völgjet/kebe magáno/fan *szorult*³⁹
32. Kad t/finalo *szurok szedo papoltz* elmelkedjel⁴⁰
A fenyőfa vágá/fában igen *ferenkedjel*
Uraddal te egj tálból t/feresnyet ne egjel
Munkadnak el adá/fában igazon *efküdjel*

³⁶ Komolló mindig nagyon kicsi település lehetett. „Alig látszik dombon fekvő szerény kis temploma”, írja róla ORBÁN Balázs, igazolva ennek a versszaknak az állítását. Kohol = talán hangutánzó kifejezés.

³⁷ A sorrend alapján ez a versszak korábbra illene (1. 8. jegyzet). Cserge = durvább gyapjúpokróc.

³⁸ Kőrös lakosai hagyományosan iparosok voltak, legismertebb termékeik: szita, rosta, nyűg (lovak lábára való szőrbéklyó); ezekkel egész Erdélyben kereskedtek.

³⁹ Talán ide illeszkedhet a *Miscellania* csonka 35. verszaka Fel-Dobolyról:

„35. Orbaival határt vetett, Fel-Doboly ros z rákász”.

⁴⁰ Papoltz hagyományosan foglalkozott fakereskedéssel; kád, hordó, zszindely és deszkakerítéssel.

33. Halaß vadaß és madaraß *sendelt/finalo Zagon*
 Az *szemed jár fohaltá/hsal* les utan az agon
 Vad mene/ed roßsul hizik a *sovany pallagon*
U/ra/fig által mennek az *örök or/zagon*
34. Fareszekben *gijönyörködő* hoßban el nyulo *Kovaß{na}*⁴¹
fokaknak van kößfülletek ... nezd malma
 Meg soká/ igya vizedet a *fok fürez* ...
 A *fok* ... nemes ember azt majd mind egj ...
35. Nagjon vagjon *fenyen lepő fenyő (t/ago) Pava*
 A nagy *sovany gogert* kiált törvénybe *Zabola*
 Nem engedi vinni *pered apellatioba*
 Rajtad marad s be iratik *deliberatamba*
36. *Zabola* sem kisebb falu nemes orbaiban
Jépen jutott nemelljeknek Isten áldá/ában
 Főrendei vannak ennek *ketfele vala/iban*
 Nagj *nyere/seg* ha minnyajan mennek *menyor/zagba*
37. Erreg berreg *Gelentze* is a papjara *vigjáz*
 Az tudja hogj *labon járva* vizi *menyor/ragba*⁴²
 Meg *t/ajla* a vak *szarent/se* s beveti *pokolba*
 Be mentíbe nem adnak *reßt purgatoriumba*
38. Mit *fugorgaß* *golvas Hilib* az erdő allyaba⁴³
 Mit *fohaltaß* mint a *papista pap* a *vat/suba*
 Kellétinel többet ettel *adam almajaba*
 Mellynek jele *nagj t/omo/ta* *laccik* a *torkaba*
39. *Osdolanak* *o/fkolája* *fellyeb patronu/ssa*
 Azon kívül *nyavajasnak fel/ég* a ...
 A *vannt/fai* *ö/venynek* ott van a *pa/su/ssa*
 Azt igen *fok fator* s *jambor* (botkorja *nyomdatja*)
40. Meg *rozótt* *parázna/fággal Bereczk* bővölködik
 Hanem (*cziganykodhatik*) igen *boßankodik*
 Az (*o/tozban*) jo *szán* *huzo* *lovakban* *dít/ekedik*
 A nagy *kövek kerekeket* ide s *tova* *vetik*
41. *Jereny Lemheny* a *gonoßra* de *tunya* a *jora*
 Varja mert *t/fak patronu/ssa* *utol/fo* jo *Ura*
 Nem *futhatz* el *bűned* előtt a *nagj hava/fokra*
 El nem *haginal* *rea* *varjak* *vagjon szám adá/ssa*

⁴¹ Kovászna még Orbán Balázs idejében is feltűnést keltett hosszúságával. Malmai a XIX. sz.-ban már nem voltak, azonban BENKŐ József *Transsilvania* c. műve úgy írja le, mint sok malommal rendelkező települést.

⁴² Gelencze katolikus templomához a hagyomány szerint két kényelmes, fedett folyosó is vezetett (Basa Tamás kastélyerődítményéből és a Cserei-kertből); talán erre utal a strófa.

⁴³ Hilib és Osdola környéke jellegzetes volt a golyvás megbetegedésről.

52. Azon alatt egy kis völgyben *Dalnok* megfzaladott
A kurva fág latorfággal egibe találkozott
Kenderesvölgy *fabadfaga* kezébe szakadott
Tizenket roß fejedelem gjakran igazgat ott
53. Gjölest hirdetnek ma *faradfagos* ...
Vege lefen a *banatinak* tizenket ...
Bar ... fozes ebedre *hogysem vatforára*
Ebed után kiki haza menven *szalláfüra*
54. A nemere szel torkaban *Bottfalva* ... ⁴⁶
Annak *felelsein riváfa* ház fedelet *számlál*
... *erdeire faert* nagy kedvetlen *setal*
Kis *Borojnyo* ... *hogj a földön járkál*
55. Keves terhet rakj *Befenyo* a te *szekeredre*⁴⁷
Mert fel nem vohatya marhad a meredek hegyre
Minden felé környul vette a Csere *erdeje*
Vadak miatt marhajanak *nintfen* bator *hellje*
56. Övedzetlen *angjalos* is igen tör *egj ma fra*
Bizta magát mindenekben a nagy *buzás kasra*
Nem (épitett) a *kifsebbis femmit* a *nagjobra*
Olyan *köztuk aróß dutka* mint *aróß poltura*^{48 49}
57. Buza nélkül *szükölködö szegeny kis ajta*
A *szamtalan* (arron vetelt) felette meg *unta*
fok mezöföldü falukat erdőből meg *dulta*
Jo *baratfagos lako fit* a *szukfeg* meg *nyuzta*
58. Talat tenyert kupát kalánt *tfinálnak Ba{róltban}*
Ott is igen ritkán *buvik varju* az *aftagban*
Halas vize közöttte *folly* mind *telben* mind *Nya{rban}*
Amelly *sep fit* *teßi Bardocz szekkel* *egj hatarban*
59. Szamtalan *fok* roß kereket *tfinálnak Bodosban*
Egjkor azokkal *indultak* a *fokadalomban*
A *bölöni kutyak* is le *tsußtak* a *falában*
Esküvefse *megis* mind el *attak* a *vafarban*
60. ... lere torkat *tartya Barot* meg *maigis*
Nem *erzi* de *Belö* *keppen mardo fsa* az *afpis*
Gondolatyában *kegjetlen* *mikeppen* a *tigris*
Barda váfár fokadalma *foha* nem igen *fris*
61. Bördát *tfinál* jo földet *szant Köpetz* *serenfegel*
Nem akar meg *egje fulni* *aróß henyelléfel*
Palást helyi *im* az *utzákon járnak lepedokkal*
Fejer tfeled felö *inge* *egjez* a *terdivel*

⁴⁶ nemere szél = a keleti szél székely elnevezése.

⁴⁷ A sorrend alapján korábbra illene; l. 12. jegyzet.

⁴⁸ dutka = kis értékű aprópénz.

⁴⁹ poltura = igen csekély értékű váltópénz.

62. *Jok* tudatlan törvényeket tesznek *Miklosvárán*
 Veszékednek a felfsori egjik a más voxan
 Juridicus processusból vadnak igen *Jokan*
 Dereka fáb vox mindenkör all. Kirally bírálja
63. *Közepajta* a nagy erdő allját meg szállotta
 Baratságos szeretete magát be vallotta
 A sepsi proccatoroknak ez a járó utya
 Hogj ha a lovanak fekit más fele nem tartya
64. Azon alol van *nagy ajta* ala ...
 Anak is ő nyajas nepe vagjon külfő képpen
 De elmejenek fojásf a káros belső képpen
 Azon kívül jo emberek valóságos képpen
65. Igen számtalan *Jok* márták születtek *Bölonbe*
 Kik szöveget fonast tanultak szorgalmatos rendbe
 Meg kivantatik hogj legjen jo resek ferjekbe
 De a roß szerentfetlenjeg hagjta szüze fegbe
66. Aki ez verseket irta kíván botfánatot
 Nem t/ak olljant irt amelljet tudott hallott latott
 Vegjed jo kedvel ő tölle e mulandofágot
 Agjon Isten minden rendnek erni boldogfágot

Hubert Ildikó

GVADÁNYI JÓZSEF LEVELE NEDECZKY ELEKHEZ

Gvadányi József (1725–1801) most közreadott levelét Miller Jakab Ferdinánd¹ „Chartularium Hungaricum” kéziratgyűjteményének ötödik kötetéből közöljük.²

A levél keltezési dátuma ismeretlen, ezért csupán a vers tartalmából következtethetünk arra, hogy Gvadányi ezt második házassága után (1785) pár évvel írta. E verses levél válasz arra a latin nyelvű Nedeczky³-levélre, melyben a jezsuita pap az 1787-től nyomtatásban megjelenő „játékos munkák”-at dicséri.

A levél első fele az udvarias mentegetőzéseken túl („... meg nem foghatom, honnat érdemltem, // Esméretlenképpen hogy Levelét vettem”), resignált, őszintének tűnő visszatekintés az ifjúságra. Csak a második részben elevenedik meg némiképp a levél, mikor Gvadányi „édes társa” biztatására versbe foglalja annak, Nedeczkyvel tett egykori utazását.

¹ MILLER Jakab Ferdinánd (1749–1823), bölcséleti doktor, kir. tanácsos, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

² OSZK Kézirattára. Quart. Lat. 62/5. pp. 58–62. Miller Jakab a *Chartularium Hungaricum* 5. kötetét 1804-ben másolta.

³ NEDECZKY Elek (1737–?): jezsuita szerzetes. Rendjének feloszlása után életére nem találunk adatokat. Gvadányi versének írásakor az Árva vármegyei Podvilk (ma Lengyelországhoz tartozik) plébános. (1767–1769 közt Szokolcán tevékenykedett.) Emlelt munkája: *Funacza Pestyere seu antri Funacza dicti historico-physica relatio concinnata... qui ipsusu antrum hocce lustravit A. 1772. die 19. oct. Vindobonae, 1774.*

Tisztelendő Nagy érdemü Plebanus Uram!
Immar jó ideje, hogy az Ur levelét
Nagy Lelküségének valóságos jelét
Vettem, 's hogy én arra illy késsön felelek
Okaim ki tévén botsánatot lelek.
Én egész, Septembert Pöstyénben töltöttem,
És az ottan lévő Hév vízben fördöttem.
Hogy Mars terhe alatt meg-gyengült testemet
Meg-erősíthessem, 's ujítsam véretem.
Mivel ezen vízbe uszo Najadessek
Valának én hozzám felette kegyessek.
Meg-tért erőm, mellyért Neptumus Oltárát
körülr reményjezdtem, így adtam-meg árát.
Házamhoz érkezvén, jól meg se pihentem,
Mustos petsenyéhez már a késsem fentem.
Mert Szakoltzán kiki a' szürethez készült
Bachus Templomába a' sok puttonos gyült.
Ezekkel két hétig én is innepeltem,
Jól lehet hátamon puttont nem emeltem.
Tisztelendő jó Ur! ezek az okaim,
Ha olly késsön láttja enéhány soraim.
Válaszolok már most, de Hazánkknak nyelvén,
Mivel nem egy, de sok esztendők el-telvén,
A' Romai nyelvet én nem gyakorlottam,
És Mars fiai közt, azon nem szólottam.
Ezen nem is hangzik jól a' teremtette,
És több ilyen phrasis, adta, szedte, vette.
A'melly mesterséget tudom, aztat üzöm,
Azért magyar versbe válaszom itt füzöm.
Tudom, meg-értik azt Árva Vármegyébe
Mert vásznat árulnak sok magyar megyébe.
De míg válaszomnak megyek velejére,
Aztat vészem itt-ki, annak elejére:
Hogy meg nem-foghatom, honnat érdemlettem,
Esméretlenképpen hogy Levelét vettem.
Ezen Német szívének én tulajdonítom,
És hogy Sympathia munkája, gyanítom.
Aztat írja ugyan, betses Levelébe,
Hogy Hozzám vonzását okozták szívébe
Játékos munkáim, mellyeket verskebe
Ki-adtam: oh! de nints olly mages ezekbe,
Melly magához vonna az idegeneket,
Szivemhez kaptsolná azoknak sziveket.
E' tsekély munkákba, mondom, nints olly erő.
Nints azokba tűz, nints izlés, nints velő.
A' vén hegedüsnek néma a Notája,
Ősz Poetának is ollyan a' munkája.
Egri Parnaszusba mikor volt mesterem,

Kit az Ur jól esmért, kedves *Parhammerem*.⁴
 Akkor esméretesb voltam. Minervával,
 Dactylusra léptem szüz Elegiával.
 Ifjúságomnak el-múltt már zöld Kora
 Nints elmémnek, mint volt, oly tüzelő póra.
 Lantomnak húrjai mivel immár vének,
 A' Nóták, 's, mellyet pengetek, szegények.
 Már annak engedem ditsőség pálmáját,
 Ki oly szépen irta maga Funátzáját. (a)
 Apollo borostyánt vegyen a' fejére,
 Járrjon barlangokba Musákkal kedvére.

*

Kedves édes Társom szivességgel vette,
 Az Ur üdvözlését, 's hálállya felette
 Tisztelendő Urat ő viszont tiszteli
 Emlékezetében nagy örömét leli.
 De engemet arra kinszerit mindenkor,
 Hogy vegyek magamnak üres időt egykor,
 És azon Carousselt irjam-le versekbe,
 Mellyet együtt vettek, *Petrouba* mentekbe,
 Sebessen hajtattván, midön vissza tértek,
 Majd a' Collegium szegletéhez értek.
 Tartván, hogy a' Rector az Urat ne lássa,
 Mivel Dámával ült, ne légyen bántása.
 Azert mint Icarus akarván szállani,
 Vagy is a' Szekérből frissen ki-ugrani,
 Mint esett a' földre a' sok nép láttára,
 A' Gyermekek miként futottak tsudára.
 Mint borúlt fejére hosszú *Sotanaja*, (b)
 És miként hasadott szarvas bőr plundrája.
 Ha tetszik, én ezen esetet le-írom,
 Mert ámbár ősz vagyok, még tollamat birom.
 És én ezen munkám ki-is nyomtattatom,
 'S a' két magyar Hazán keresztül futtatom.
 Engedelmet erre ohajtva el-várom,
 E' Levelem pedig én azzal bé zárom,
 Hogy vagyok
 Tisztelendő, 's nagy érdemű Plebanus Uramnak
 alázatos Szolgája Gróf Gvadányi Josef Generalis
 m.p.

- (a) Alex. Nedeczky peragrauit, descripsit, et edidit celebre Antrum Funátza in Comitatu Bihariensi.
 (b) Sotana vestris fuit Jesuitis propria, quam Ecclesiastici cimadam nominant.

⁴ PARHAMMER Ignác (1715–1786), bölcséleti doktor, cs. kir. tanácsos, prépost. 1739-ben egy évig retorikát és poésist tanított Egerben.

KAZINCZY FERENC EGY KIADATLAN FORDÍTÁSTÖREDÉKE

(Wieland: *A' Gráciák*)

Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka mind a mai napig számos kiadatlan írást tartalmaz. A széphalmi mester ízlésvilágának, fordítástechnikájának tanulmányozása szempontjából külön érdeklődésre tarthatnak számot C. M. Wieland műveinek másolatai, átültetései, amelyek közül talán a nyomtatásban is megjelent *Szokratesz Mainomenosz azaz a Szinopei Diogenes dialógusai* (1973) a legismertebb. Ugyanebben az esztendőben készült az az eddig kevés figyelemre méltított fordítástöredék, amely *A' Gráciák Wieland után* cím alatt húzódik meg *A' bölcsek köve* c. kötet (MTAK Kt K 607. 137–153. f.) fordításai között. Az autográf kézírathoz fűzött szerzői megjegyzés szerint a szöveg 1802 körül átalakításra ment keresztül. A *Die Grazien* első két könyvének fordítása néhány sorral megnyújtott formában helyet kapott az 1821-ben összeállított *Budai papirosaim* (MTAK Kt Magy. Ir. RUI 2-r. 1. sz. 3–10. f.) című kötetben is. Szövegközlésünk alapjául ez utóbbi szövegváltozatot szolgált. A műből mind ez ideig csak Kazinczy *Tübingiai pályaműve*-ben jelent meg nyomtatott formában néhány sornyi mutatóvány.¹

A *Pályám emlékeztető*-ben maga Kazinczy számol be arról, hogy már 1777-ben megvásárolta Weingand könyvesboltjában a *Die Grazien* egyik példányát is. A szóban forgó mű mély hatást gyakorolt a fiatalember gondolatvilágára, mint ahogy Kazinczy pályatársai közül például Csokonait sem hagyta érintetlenül, aki ugyancsak lefordított néhány részletet a *Die Grazien*-ből.² A két fordítástöredék összehasonlítása minden bizonnyal érdekes stílus tanulmány tárgya lehetne.

Wieland *Die Grazien*-je jellegzetes példája a XVIII. századi rokokó líra egyik markáns irányzatának, a gráciaköltészetnek, amelynek mitologikus légkörében egy sajátos életfilozófia és esztétikai szemlélet gondolati körvonalai bontakoztak ki. Ennek adaptációjára Kazinczy Ferenc saját költői gyakorlatában is kísérletet tett: a hol *Az áldozat*, hol *A' Gráciákhoz*, hol *Az áldozó* cím alatt szereplő programversében szemmel láthatóan tudatosan törekedett a német gráciaköltészet eljárásainak, motívumkincsének hazai átültetésére. A Wieland-fordítástöredék szövege többek között e költemény értelmezéséhez nyújt értékes támpontokat.

Az ókori hagyomány szerint a három Grácia (Kharisz) Zeusz és Eurynome gyermeke. Kazinczy versének első stórfájában ennek megfelelően „Kronion' Hármass ikrei”-ként aposztrofálja a bájistennőket, a második versszakban azonban már úgy beszél róluk, mint akik kellemeiket Aphroditétól nyerik. A meglepő fordulat magyarázatát a *Die Grazien* első könyve kínálja: Wieland ugyanis az antik forrásoktól eltérően Aphrodité és Dionüszosz nászából eredezteti a Gráciákat, akik egyidejűleg töltik be nála a művészet és a szerelem isteni védnökének szerepét. Szintén wielandi eredetű a második stófa közepén a szépségversenyre készülődő Aphrodité motívuma: a Párizs aranyalmájára törő szerelemistennőt lányai, a Gráciák ruházzák fel az ellenállhatatlan vonzerőt kölcsönző, bájjal teli varázsövvel. Az utolsó versszakban az ihletért fohászoló költő és a földközelve hozott, antropomorfizált Gráciák kettőse a művészet és a szerelem zavartalan összhangját igéri, s ez az erkölcsiségen, lelki érzékenységen, finom erotikán alapuló wielandi nőeszmény pompásan beleillik a 80-as évek derekán kassai szalonokban forgó Kazinczy egyéni érzelmet és artistikumot egybeemelő életfelfogásába.³

Kazinczy fordítástöredékének betűhív szövege a következő:

¹ KAZINCZY Ferenc, *Tübingiai pályaműve a nyelvről*. Bp., 1916. 176. Néhány rövid szövegmutató rány található még: *Kaz. Lev.* II. 299–303.

² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Munkái*. Szerk. VARGA Balázs. Bp., 1978. II. kötet.

³ Erről részletesen: GERGYE László, *Kazinczy Ferenc Gráciái*. ItK 1990. 470–498.

Azok az emberek, a' kikkel a' régi Gréciát Deukálon és Pirrha népesítették vala be, elejénténn igen durva teremtések voltak; olyak, mint a' millyeknek a' kőből lett embereket lehet képzelni.

A' férfi vastag görcsösével,
'S beburkolv' a' levett vadaknak bőribe,
Az asszony megrakva két három gyermekével
Ógyelgett a' gazos erdők' sűrűibe'.
'S mindenike külön ott hált,
A' hol volt, a' mikor a' nap leszállt.

Árnyékot rá mely tölgy vetett,
Gyümölcsöt is hányt kebelébe;
'S ha odvas volt, üregébe'
Neki még éjjeli szállást is engedett.

Nem tudom, szép Danae! mennyire kész Nagysád elhinni az új Helofz' Irójának, hogy ez az a' boldogtétel, melyre bennünket a' Természet hitt: de ha megszámitjuk azt a' sok bajt, azt a' sok szükségét, melyekről ezeknek a' vad Természet' fíjainak képzeletek sem vala, úgy lehetetlen őket, legalább a' mennyiben boldogtalanok nem voltak boldogoknak nem tartanunk.

Hát ha még valamely Poéta neki állana, 's ... — külömben mi' az, a' mit mi Poéták szépnem festünk ha hozzá fogunk? — 'S osztánn —

Ha a' Festőnek és Poétának
Nem volna szabad szebbíteni,
Hová maradn' az az Isteni,
Melly szemlélőjét munkájának
Édesdeden tudja elszenderíteni?
Hol Ideáljaink' ígésző pompássága,
A' melyre a' vadon Természet' pusztasága
Rafaelnem Pédányt adott,
Hanem csak utat mutatott?

Igazsága van Nagysádnak! messze csaptam félre! mert az vala egyedül a' mit mondani akartam, hogy az az arany kor, melyet a' Poéták annyira magasztalnak, nem igen volt egyéb olly nyomorultaknak életénél, kik, nem szántva, nem vetve, éldegéltek, 's az Istenekre bíztak hogy rólok gondoskodjanak, ha azt akarják hogy éljenek.

Ki hinné azt, hogy azok az Aütochtonok — ne rettenjen-el Nagysád e' kietlen hangtól — kiket az ő festéseikben nyüzött bőrrel befedve láttunk a' tölgy és diófák alatt fekünni, 's a' kik így az Áfrikai 's Indiai nagy majmokhoz igen is hasonlítanak, olly boldogok lehessenek a' mint ők beszélik.

De hogyann is volt volna állapotjok jobb az ezekénél, míg a' Müzsákkal a' Gráziák nem állottak egyyüvé, hogy azokból a' teremtésekből, kiket a' Természet csak nagyjából faragott-ki, embereket képeznek; hogy őket az életnek könnyebbséget és kedvességet adó Mesterségekre oktassák, 's még nem lágy mellyeikbe nemesbb gyönyörűség után való vágyakodást lehelljenek?

Senki sem ismerte még akkor a' Gráziákat, a' Kellem' Istenségeit.

A' siető Péneus' szélén nem látta feloldott
Övvel mennyei kellemeket
Még az elállt Pásztor, 's hév gerjedelemre fakadva
Nem látá puha táncaikat.

Őket még ekkoronn egy alacsony kalyiba rejtette-el az ég' 's föld' gyönyörködő szemei elől.

'S hogy' történt az? azt kérdi Nagysád.

A' dolog titok vala. Hihető hogy anyjoknak nagy okai lehettek őket rejtekben tartogatni. De ezek az okok régen elmúltak; 's minthogy Nagysádnak ennél talám még nagyobb titkokat szedek-fel, elbeszéltem ezt is.

Gondolnám, hallotta Nagysád a' Poetáktól, hogy Vénus volt az anyjok. De kevesen vannak, a' kik atyjokat ismernék. A' dolgot sokféleképpen beszéllik. Én a' leghitelesebb tudósítást fogom követni.

A' mint Vénus égtől földtől szerelmesen körülcsudálva kiszállt a' Ciprus' partjain, meg nem tudtak egyezni az Istenek, kié legyen. Tulajdon szíve' választására hagyni legjobb volt volna: de a' Szerelem' bátortalansága annyira elfoglalá mindnyájokat, hogy birtokára egyik sem ismerte magát eléggé érdemesnek. Azonbann a' sors' vak kedvezésére sem akarták bízni az ügy' elintézetét. Jó ideig maradt függőben, 's talám örökre úgy maradt volna, ha végre Mómus azzal az igen különös gondolattal nem állott volna elő, hogy legjobb lesz a' legrátábbiknak adni; mert úgy leghevesebb Kérője is elcsendesedik.

A' bölcs tanács kézcstaggással fogadtatott. Vulkán leve a' boldog; 's a' mennyegzőt olly vígann ülték az Istenek, mintha kiki a' magáét inneplette volna.

Szegény együgyű Vulkán! be haszontalan' bízott! — — De mi' is indíthatta a' bízásra? — A' Szerelem' Istennéje' hűségében bízni! — — Szerencséje a' Jámbornak, hogy e'rézbenn úgy gondolkoda mint sok halandó!

Azalatt míg az Istenek egymás között az ő birtoka eránt versengettenek, Vénus titkonn anyjokká leve a' Gráziáknak. — Hallja csak Nagysád, mint történt az.

Korának legszebb zsenyéjében,
Nem vett lakást még Cythérébenn,
'S más más helyre kívánczolt.
Felébredt a' hívság mellyében,
'S hogy lássák, gyöngyház szekerében
Előbb tovább szállangozott.
Előre ment Zefir játékos társaival
A' zöld hantot behímesíteni,
'S a' tókat, hogy legyen hol fürdeni,
Körülfiltette a' tavasz' rózsájival.

Mind azok a' gyönyörű tájak, mellyek a' Görög és Római Lantverők' munkáiban ez ideiglen virítanak, az Eurótász' kies partjai, a' Thesszáliai Tempe, a' Céres leányának elragadtatásáról híres Enna, a' virágokkal elborított Hibliai hegyoldalok, a' rózsás Cithére, 's a' Dafnei gyönyörűséget lehellő berkek, mellyek eléggé szédítők voltak a' Stóa' iskolájában nevelt Márk-Antoninnal is elfelejtetni egy ideig a' komoly bölcselkedést — egy szóval, a' világnak legszebb helyei a' magok' kiességeket a' Vénus' ekkori útazásának köszönheti. Egyiket sem hagyta ő ottlétének jelenségei nélkül. Földi Paradicsomok 's a' Boldogok'-szigetéhez hasonló szigetek váltak tekinteti alatt. Örök tavasz vette lakozását benne. A' legsűrűbb családok heszperisi kertekké változtak-el, 's mindenféle mirtusligetek 's rozsabokrok kínálták-meg árnyékaikkal a' Szerelmeseket.

Mert az emberek is érzették, és ezek leginkább, jelenléte' áldásait.

A' melly Lyány eddig hidegenn
Futott a' férfi elől, 's rezzelve úgy szaladt,
Mint a' Vadász előtt az őz a' völgyekenn,
Most olvadozva ül a' zoldokok alatt.
Meglátja az inas Faunus, 's gyors léptekenn
Siet feléje, 's ő — most nem szalad.

*

A' gyáva Széladon, ki eddig, sóhajtozva
 Fetrengett a' kevély Filinde' lábainál,
 'S bús könnyözönre olvadozva,
 Esküdt, hogy semmi sincs kinosbb fájdamainál,
 Sírt, jajgatott, és ijeszgette,
 Hogy ha reá kegyesbb szemeket nem ereszt,
 Még megöli magát érette;
 'S kőszívét még sem érdeklhette,
 Egyszerre vérszemet veszen, 's csokolni kezd.
 Haragra lobban a' Filinde' indulatja;
 De ki tesz-fel bosszút szelíd leány felől?
 Nevetve fordul-el a' forró csók elől,
 'S végtére még vissza is adja.

*

'S ím, Títhon is, kit eddig hasztalan'
 Serkengetett a' boldog ébredésre
 A' legszebb melly, a' hév, a' nyugtalan
 'S élesztő csók, ifjú gyönyörködésre
 Emelkedik, 's szép Hajnal kebleknek
 Rózsáji közt ismér becsér' az életnek.

Vénus minden egyéb környékek felett azt a' szép lapályt kedvelte, melly az Amanus'
 lábainál simúl-el. Ez volt az a' hely, a' hol legszebb diadalmait készült tartani.

Itt lelte ő egykor az ifjú Bakchust, a' Zeüsz' és Szemele' gyermekét, kit a' Hüászok a'
 Níza' hegy egyik barlangjában neveltek. Elfáradva feküdt repkényenn és rózsalevelekenn
 a' vadászat után, midőn meglátta.

O Danae, ha ötet festhetném! Úgy majd önnön szíve mondaná-meg Nagysádnak, mit
 érzett a' Szerelem' fiatal Istennéje, midőn ezt a' szép Ifjat meglátta. — Elégedjen-meg
 azzal Nagysád, hogy e' kép' festésére Winkelmanntól kölcsönöztek színt és ecsetet, mert
 magamhoz nem bízik.

„Csak akkor lépett-bé az örök Ifjúságnak gyönyörűséget lihegő tavaszába. Lehellete
 olly kedves volt, mint azok a' szellők, mellyek szárnyaikat rózsaharmatba mártogatják;
 fekete szemeiből csintalanság és édes ellágyulás szikrázott, 's combjait a' serdültség' legény
 ereje dagasztgatta. Eggy szóval, Nagysád úgy is ismeri az Anákreon' legszebb énekét —
 úgy feküdt ott, hogy ötet az öreg Görög bízvást Bathillnak gondolhatta volna.

Eggy mirtuserdő' éjjelébenn,
 Mellynek árnyékiba szelíd fény ütközött,
 Felébredtenn, fél szendergésbenn,
 Feküdt a' legkiesbb álom' karjai között.
 'S tartóztatni látszott, behúnyván szemeit,
 Pillájin lebegő álma' festéseit.

Lephette é meg édesbb percentésbenn a' két fiatal Istent a' történet? 'S hogy' 'ne
 vonatattott volna a' Szerelem' Istennéje — szólljon maga Nagysád — hogy' ne vonatattott
 volna Vénus indúlatos erővel eggy illy szép gyermeké felé?

Az ifjú Vénus még soha sem vala szebb, mint éppenn ekkor. Ő maga, a' ki mindent
 szerelemmel lehelt teli, valamire tekintetei értenek, még nem szeretett volt. Az első sóhaj-
 tás, melly a' legédesebb fájdalommal tolt-fel magát, piruló mellyéből, ez a' legelső édes
 sóhajtás mondja most neki, hogy szeret!

A' Vénus' első sóhajtása! — O Danae, be boldog volt az az Isten, a' kinek ez az el-
 pirulás, a' kinek ez az édes elaléltság azt vallotta, hogy tőle szerettetik. Az ifjú Bakchus
 most érzette először, hogy ő valami nagyobb mint halandó. Azt a' teljességét a' legheve-

sebb elragadtatásnak, mellyel a' Vénus karjai közzé rohant, emberi erő el nem viselhetette volna.

El ne felejtse Nagysád, hogy ő még csaknem gyermek volt, 's oly ártatlannak, oly jámbornak, oly szeretetre méltónak látszott, 's ártatlansága mellett annyi keccsel, annyi bájolással bírt, hogy lehetetlen volt ellene felkészülni. — A' szűz Diána is eléggé gyenge lett volna itt elfelejtkezni egyébkori hidegségéről.

A' Poéták' Istenei nem mindenkor urai a' Természetnek. Ők szint oly gyarlók némelly esetekben, mint mi erőtlén emberek vagyunk. A' fiatal Bakchus 's a' fiatal Cithére jámbor tapasztalatlanságokbann adták-által magokat azon édes érzéseknek, mellyeknek erejét legelőször most érzették.

Ne féljen Nagysád, nem pirítom-el! Elfojtom magamban csiklándító verseimet, 's csak azt mondom, hogy egy sűrűenn öszvenőtt rózsabokor zárta-el őket a' Halhatatlanok' 's Halandók' szemei előtt.

MÁSODIK KÖNYV.

Ámor egyszer... úgy tartom, ő nem ismeretlen Nagysádnál! — Nem?

„Hát ha az volna? hát ha csak az Úr barátjainak verseiből, régi Gemmákból, vagy a' Koipel' 's Vanloo' festéseiből ismerném?”

Ha ezt valamely franc Poéta hallaná, kapna az alkalmatosságon Nagysádat vele megismerkedtetni. Én, én csak szánni tudnám kedves Danaémat!

Ámor tehát — egykor eltévede — még igen fiatal volt — Arkadiának valamely ligetében. Elfáradva dőlt egy vadmirtus' árnyékába 's elszunnyadt.

A' Hiacinthusok és violák
Párna gyanánt vetekedve tolák
Alá puha bimbójokat,
Érzették, hogy kebelekbenn
Isten fekszik, 's örömekbenn
Kettőztették illatjokat.

Ha ezek a' kis sorok tetszeni találnak Nagysádnak, köszönje-meg Homérnak, hogy az Istenek' atyja alá, midőn Júnó el tudta vele felejtetni, hogy az ő felesége neki, ilyen ágyat vetetett.

A' mint felébredt, három fiatal Lyánykát látott maga körül; a' legrendesebb, legnyájasabb lyánykát, a' kiket valaha látott.

Első tekintettel egy kép' másainak lehetett volna gondolni, oly hasonlatosak voltak egymáshoz.

Estveledvén kimentek virágokat szedni, mellyekkel annak, a' kit anyjoknak vétek, ágyát behinteni szoktak vala.

Amott egy rakás virág! kiálta a' legifjabbika, arra szökvén, a' hol Ámor feküdt. Képzelve-el Nagysád, milyen rendesen ijedt-el, midőn a' virágok között a' kis Istent látta-meg.

Nénikém! — monda, de csak fél hanggal,
A' kis Szunnyadozót hogy fel ne költse. —
Lássátok csak, oh mit találtam itt! egy
— Hogy' nevezzem azt? — nem lyánykát, de oly szép
Fiúcskát valamint a' legszebb lyányka!
Gyenge vállai közzül két arany szárny
Nőtt-ki, 's a' puha hanton szebben fekszik
Mint a' lepke, midőn virágot ingat.
Oh, nem láttatok ennél szebb lepet még!

Nénikéi előjöttek. Mind hárman megállottak az alvó Isten mellett, 's édes csudálkozással nézegették sok ideig.

Ah, be gyönyörű! monda Thalía;

Be gyönyörű! be szép parányi szája!
Be gyenge, be kövér piross orcája!
'S ez a pisze kis orr! 's szemöldöke
Felett göndör kis üstöke!
A' legszebb álom ül ártatlan pillácskájinn.
'S ni ni, miként nevet — 's midőn nevet
Be édes gödröcskék hasadnak orcácskájinn!
Oh fogjuk meg, míg még felkél 's elreppenhet!

Fogjuk-meg, kis Bohó? kérdé Aglája — 'S mit csinálunk vele?

„Rendes kérdés! véle mit csinálunk? —
Együtt játszunk, éneklünk, tréfálunk,
'S táncolunk vele!
Vagy tám félsz hogy megmar? O Aglája,
Nézzd csak, nézzd, mit ígér szép szácskája,
'S nevető szeme!

Ah Diána! így kiáltott-fel a' legifjabbika; — mit látok itt mellette a' fűbenn? — Egy kézív és egy puzdra, teli arany nyilakkal. Borzadok látásától. O Nénikém, mint járnánk, ha ez valamiképpenn Ámor találna lenni?

„Ez Ámor? — felele Thalía; — ah! az nem lehet!
Hogyan juthatsz e' gondolatra?
Hisz' egygy ily bájoló alakra
A' legszebb Lyányka is kevély lehet.
Mellyem, minél tovább nézem, lélekzetet
A' dobogás miatt alig vehet.
Nem Ámor az! higjy egyebet!

Az a' kis Sárkány, a' kinél
Még a' nagy sem fenébb; mert a' mint integetve
Anyánk beszél, édesgetve
Lyánykákat fog, 's szívekkel él,
Az volna ilyen szép? — Higjy egyebet!
Hogyan juthatsz e' gondolatra?
Rút az, merő kecs ez! az nem lehet!

Szívem döbbög ijedtébenn! monda a' szelíd Pazithéa. — A' kis Ártatlan! Nem rettegés volt az, a' mi ifjú szívében döbbögött; — Szerelem döbbögött benne!

Jertek, Edeském! monda; hagyjuk itt! Ennél nem tehetünk jobbat.

Lassabban szőljatok! monda a' bátrabb Thalía; rá nem vehetvén magát hogy a' kis Istent elhagyja. Akárki és akármi legyen bár, azt az egyet tudom hogy bennünket nem fog bántani.

De hát ha Ámor lessz? monda Pazithea. Szaladjunk! ez legtanácsosabb!
Lyánykák! felele amaz; nekem egy gondolatom vagyon.

Oh bárcsak karját 's combjait
Virágláncokkal megköthetnénk,
Úgy rettegés nélkül nézhetnénk,

Mint ráncigálná karjait,
'S mint hányná mérgiben fulánkjait.
Öszvetördelnénk nyilait.
'S akármelly édes szókkal hína,
Akármint nyögne, sírna, rína,
Mind addig fel nem oldanánk,
Míg meg nem esküdne, hogy ránk
Fulánkot nem hány,
'S olly jámbor lessz mint egy kis bárány.

Ez a' gondolat tetszett a' Leányoknak. Leoldották koszorújukat hajaikról, új koszorúkat fontak még mellé, 's úgy öszvefonták velek karját, szárnyát, és lábait hogy ez az Istenek és Emberek hodoltatója, minden erejével sem tudta széllyeltépní kötelékeit, midőn felébrede.

A' Leányok egy rózsatő megé vonták-meg magokat felszerkenését nézni. De nem hagyták soká kétségben ki' kötötte légyen meg. Nevetések árulta-el. Ámor meglátta őket a' virágos bokor megett, 's szíve repesett örömbenn; mert illy nyájas lánykákat, miolta Ámor, még nem látott. Azzal a' hanggal, a' mellyel akkor szállal-meg, midőn el akar csábítani valakit, így szállott neki:

Szép leányok, jertek, oldjatok-fel,
Ne szaladjatok!
Szánjatok-meg, én Ámor vagyok!

BORI IMRE: A MAGYAR IRODALOM MODERN IRÁNYAI II.

(Naturalizmus I.) Újvidék, 1989. Forum Könyvkiadó. 253 l.

Ismeretes, hogy a marxista irodalomtörténetírás (akárcsak a jóval korábbi, például az egyháztörténeti periódusokhoz igazodó) elsősorban politikai dátumok, illetve társadalmi-gazdasági folyamatok szerint korszakolt, s ennek stílustörténeti periodizációval való kiegészítése, illetve felváltása uralta a magyar irodalomtudományt a 60-as és 70-es években. Bori Imre (feltételezhetjük) nagyszabású könyvsorozatot tervezett el a 70-es évek végén, a 80-as évek elején, amely ezen előmunkálatokra támaszkodva készíti el a *Nyugat*-ot megelőző magyar modernség előtörténetét. Így tette közzé (*A magyar irodalom modern irányai* összefoglaló cím alatt) a szimbolizmusról szóló, sorozatnyitó monográfiáját, mely az 1850-es, 1860-as évekig nyomozza vissza a modernség előzményeit. A második kötet a naturalizmus magyarországi elterjedéséről szól. Ennek is csak első periódusát érinti, ami egyértelművé teszi, hogy soha ehhez fogható részletességgel és módszerességgel nem kísérelte meg senki, hogy feldolgozza eme kiemelkedően fontos, a magyar próza fejlődése szempontjából pedig meghatározó irányzatnak a hazai történetét. Külön érdekességet jelent Bori Imre imponáló irodalomtörténeti életműve. Ő, aki a XX. századi magyar irodalom annyira eltérő témáiról publikált monográfiákat, nemcsak páratlan erudícióval büszkélkedhetik, de (középről ismervén XX. századi irodalmunk legkülönbözőbb rész kérdéseit) az irodalomfejlődés olyan összetevőit veheti számításba, amelyekre az adott korszak (a múlt század) specialistája nem is lehet érzékeny.

Könyvének rendkívül logikus felépítése szerint a naturalizmus kritikai fogadtatásával, azaz elméleti visszhangjával foglalkozik legelőször. Utána portrészert bemutatást kapunk Bródy Sándorról, Petelei István-

ról, Gozsdu Elekről, Tömörkény Istvánról, Justh Zsigmondról, Thury Zoltánról, Jókai Mórról, Kabos Edéről és Kóbor Tamásról. A kötetet lezáró *Visszapillantás és előtekintés* című fejezet Tolnai Lajos és Eötvös Károly „naturalizmus”-át érinti, s lezárásképpen szól Gárdonyi Géza és Molnár Ferenc viszonyáról a naturalizmushoz. A sorrend az időrendhez kapcsolódik, hiszen Bródy tekinthető az úttörőnek minden kétséget kizáróan. A folyamat- és a pályarajzok kissé kontúrtalanul maradnak abba a századforduló tájékán. Amit (nyilván) az indokol, hogy a következő kötet, a *Naturalizmus II.* folytatja majd az irányzat továbbélésének rajzát a 10-es, 20-as években. (Talán még tovább nyomonozható az utóélet egészen az 50-es, 60-as évekig, esetleg a *Rozsdateremtő-ig.*)

Bori Imre módszere a lehető leghagyományosabb. Az európai háttérből indul ki, ismerteti és kommentálja a hazai recepciót. Amikor aztán az írókra kerül sor, az eddig is naturalistaként számon tartott Bródy és Justh mellett tárgyalja a korábban inkább „elemző realista”-ként, századvégi „oroszos” realistaként, vagy egyszerűen csak realistaként jellemzett Peteleit, Gozsdu, s külön fejezetet szentel Jókainak és Tömörkénynek, akik a közhiedelem szerint eléggé távol esnek a naturalizmustól. Bori módszerét empirikusnak lehetne mondani. Nincsenek előfeltevései és teóriái. Sorra veszi és apró megjegyzésekkel kommentálja a műveket. Nem faggatja a korabeli magyar tudományosságot, nem von párhuzamokat a kortársi román, szerb, orosz irodalommal, nem a társadalmi, politikai helyzetből vezeti le következtetéseit. Még csak nem is a mozgalomra ügyel, apró megfigyelésmozaikokból rakja össze századvégi naturalista prózánk imponáló körképét.

Eme választott módszeréből adódóan

nem az értékkülönbségekre teszi a hangsúlyt. Nem feltétlenül derül ki, hogy mely műveket tartja az igazán maradandó, sikerült alkotásoknak. Nem azt jelenti ez, mintha szerzőnk minőség-érzéke ne működne, pusztán annyit, hogy a stílustörténeti, s az ahhoz kapcsolódó tematikai szempont (hogy úgy mondjuk) minőség-közömbösnek bizonyul nem egy esetben. (Ennek lesz negatív folyománya, hogy miközben a szexualitás, a nyomor, az osztálykonfliktusok, tehát a motívumok visszatérő jelentkezésére ügyel, addig a formai jegyek összegzése elmarad.) Ez a módszer bosszulja meg magát a Tolnai Lajos művészetéről szóló fejtegetések alkalmával. Érdemként mutatkozik meg a társadalmi bűnök leleplezése, a „sötétben látás”, az ábrázolás nyers kíméletlensége. Viszont nem esik szó arról, hogy a cselekményben gyakoriak vadromantikus, hiteltelen fordulatok, hogy Tolnai emberábrázolása nem elemző, nem kauzális, hanem deklaratív („ráfogásos”), s hogy sokat emlegetett indulatossága is olyan pamfletízü stílizálással jár, ami nehezen fér össze a naturalizmussal. Általában véve jellemző, hogy Bori a leírásokra, a környezetrajzokra koncentrálna figyelmét, a cselekménybonyolítás (ami pedig oly fontos a regényszerkezet szempontjából) nem kap nála megfelelő teret. Pedig eligazító lehetne ennek mérlegelése több esetben is. Formálisnak látszik, holott a lényegre utal, ha Gozsdunak és Tömörkénynek a naturalizmushoz való közelségét azon mérjük, hogy míg Gozsdunál hagyományosan vett cselekmény alig van (környezetrajz, állóképek ékelődő alakrajz szerepel helyette), addig Tömörkénynél megmarad a cselekmény, a kerekded, sőt csattanóval záruló történet. Ezért véljük (egyébként) problematikusnak Bori megállapítását: „a századforduló magyar novella-irodalmában az a bizonyos mese [Bori Imre kiemelése] Tömörkény István elbeszéléseiben hal meg.” A valóságban Tömörkény született elbeszélő (minden esetben élvezetes módon mesél el valamit), s már csak személyes, közvetlen, humorral átszőtt nyelve is elválasztja a naturalizmustól. Gozsdut viszont éppen objektivitása, nyelvi eszköztelensége rokonítja a naturalisták eszményképeivel, Stendhallal, Flaubert-rel.

Bori könyve első teljes körképe naturalista prózának, s mint ilyen (nyilvánvalóan) az irányzat értékeire koncentrálna.

Végső soron egy olyan hegeliánus fejlődésgondolatra épül, amely szerint az időben egymásra következő, új és új irányzatok megjelenése értégyarapodást eredményez. Ennek jegyében a naturalizmust gáncsoló ítéleteket eleve elhibáztottnak tartja: a Nyugat-Európában diadalmaskodó (illetve már elvirágzott) naturalizmus követése feltétlenül előre mutató, bírálata mindenféleképpen retrográd jelenségnek minősül. Mintha a minőség-érzék érvényesülését akadályozná a fejlődésbe vetett hit, illetve az az irodalomfejlődési koncepció, mely a magyar irodalomra nézve bizonyos „lemaradást” tételez, illetve ennek „behozását” tekintve a főértékmérőnek. Valójában eléggé árulkodó, hogy a legtöbbben, nemcsak a magyarok (Bródy, Móricz), de Petelei vagy Molnár Ferenc is elég hamar „kinövik” a naturalizmust. Talán azért, mert tudják, hogy a franciáknál is elég régi ez az „újdomság”. Talán azért, mert érzik, hogy túlságosan is beszűkítő, leegyszerűsítő, sokszor doktriner a zolai módszer, s valóságérzékük mást és többet igényelne.

Természetes, hogy míg Bori megállapításainak újszerűsége és helyessége (legtöbb esetben) nem vitatható, addig vannak megfontolásra készítő, ellentmondásra ingerlő eszmefuttatásai is. Érdekes például, hogy Petelei mezőségi útbeszámolóját „a magyar naturalista irodalom fontos műve”-nek nevezi. Érvései helytálló is, legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy talán nem is igazán naturalista irodalomról van itt szó, hanem az annak háttéréül, forrásául szolgáló pozitívizmus hatásáról. (Ennek lesz kesei leszármazottja a szociográfia a két világháború között.)

A sok kitűnő észrevétele tartalmazó Gozsdu fejezet a világnézet, Gozsdu darwinizmusa, biológizmusa felől érvel. Bonyolultabb mindennek műfaji megközelítése — nehezen, csak fogyatékosan valósulhat meg a novella keretei között. Egy tíztizenkét lapos írás egyszerűen alkalmatlan arra a részletező környezetrajzra, az alakok vonatkozásában arra az időbeli, környezeti, biológiai elemzésre, ami csak a regény tág formájában valósulhat meg. A köd pedig, Gozsdunak ez a valóban időtálló regénye, sok részletvonás hasonlósága mellett sem nevezhető naturalistának. A dilemmát Bori — részben — azzal oldja fel, hogy — s ez

tény — a 80-as, 90-es években Turgenyevet nálunk sűrűn nevezték, nézték naturalistának. Azaz: a nyilvánvalóan „oroszos”, Turgenyev ihletését magán viselő *A kőd* egy szélesebb értelemben vett naturalizmus fogalmába illik bele. Hasonlóképpen áll a dolog Tömörkényvel is. Ő is egy igen tág (ha nem is parttalan) fogalomhasználat jegyében vonható ide. Gyakori nála a nyomorábrázolás, s megvan az alakok szociális beágyazottsága is, ámde hiányzik Zola (és Gozsdu) tudományos-biológiai spekulativitása az alakteremtésben. Nyilvánvaló, hogy Tömörkény anekdotikus felépítésű tárcanovellája alkalmatlan arra a társadalmi, történelmi, örökléstani boncolgatásra, amire Zola is csak regényben, sőt regényciklusban látott lehetőséget.

Tagadhatatlan, hogy Bori arányérzéke hibátlanul működik. Igaz, naturalistának mondja Gozsdut, sőt Tömörkényt is, s ehhez (szerintünk) fér némi kétség. Viszont tény az, hogy munkál bennük, főleg induláskor, a naturalista hatás. A terjedelemmel való kiemelés viszont egyértelművé teszi Bródy és Justh kiemelt fontosságát.

Bori Imre kitűnő könyve a stílustörténeti módszer nehézségeire is rávilágít. Justh kapcsán állapítja meg például, hogy a couleur locale „mind a preraffaeliták, mind a naturalisták tantételének egyike”. Csak-hogy — vethető ellene — a couleur locale-t a romantika fedezte fel, s megvan a maga szerepe a realizmusban is, így hát helye, funkciója nagyon is problematikus Justh világlképében. Hasonló példa: joggal látja Bori Thury Zoltán naturalizmusának jelét az osztálykonfliktusok bemutatásában, a nyomor, a kiszolgáltatottság rajzában. Ezek

azonban teljes értékű elemei már Victor Hugo romantikájának is. Jókai naturalizmusát is viszonylag meggyőzően bizonyítja szerzőnk *A lélekidomár*, illetve a *Gazdag szegények* kapcsán, viszont mindaz, amivel *A sárga rózsát* is a naturalizmus körébe kívánja vonni, olyan érv, ami a regény realizmusa mellett is szólhat. Vitatható Eötvös Károly „dokumentum-regény”-einek (*A nagy per*, *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*) naturalizmusa is, hiszen Zola kísérleti regény ötlete elválaszthatatlan a fikcionáltságtól.

Apróbb-nagyobb kifogások felhozhatók volnának még, de nem érvénytelenítenék recenziósnak azt az általánosabb meggyőződését, hogy Bori Imre alapvetően sikerrel oldotta meg nehéz feladatát, nélkülözhetetlen kézikönyvet adott a századvég tanulmányozóinak kezébe. Olyan stílustörténeti szintézis kimunkálásához fogott, amely a múlt század derekától foglalja logikus rendbe a modern irodalom kibontakozását. Ezzel pontos lezárását adja múlt századi folyamatoknak és szisztematikusan regisztrálja az új jelenségeket. Vállalkozását dicséri, hogy ha van egyáltalán olyan szempont, olyan kategóriarendszer, melynek segítségével legtöbb reménnyel leírható az 1870-től 1930-ig terjedő periódus, akkor a stílustörténeti értelmezés (minden kétértelműsége, átfedései ellenére) ilyen. Bori Imre tehát biztos érzékkel választotta a célravezető eljárást, és vállalkozását (akárcsak szimbolizmus-könyve esetében) siker koronázta. Színvonalas munkája minden biznnyal megleveníti a magyarországi kutatásokat is.

Imre László

A KÖLTŐ FELEL

Beszélgetések Illyés Gyulával. Szerk. Földes Anna. Bp., 1986. Szépirodalmi Kiadó 862 1.

Sajátos, új műnem vált az utóbbi évtizedben divatossá, az interjúgyűjtemény. Jellegzetessége főként abban áll, hogy két életműnek is része: a kérdező is, a felelő is munkásságához tartozónak itéli. Ezért jelennek meg újságrólok, rádió- és tévériporterek, irodalomtörténészek, szociológusok (Baló György, Bertha Bulcsu, Domokos Mátyás, Földes Anna, Hornyik Miklós, Huszár Tibor, Kabdebó Lóránt, Nádor Tamás,

Szilágyi János, Vitray Tamás stb.) interjúgyűjteményei, s ugyanakkor írók, költők saját kötetekbe, tanulmánygyűjteményeikbe is fölveszik a velük készült beszélgetéseket. Illyés Gyula a *Hajszálgökörek* (1971) című kötetének utolsó részében csupa ilyet közölt. „A könyv zárófejezete — írta előszavában — már-már új műfaj. Az, melyben az író nem tollal fejezi ki magát, hanem élőszóval, melyet aztán mások igényes

tolla rögzít. Íratlan illetlan tiltja, hogy magunk művében magunkról dicsérőt idézünk indokolatlanul. De annak a néhány, röstelkedésemre szolgáló mondatnak a kihagyása megkuszálta a helyzetfestést." Az ott közölt 11 interjút négy kivétellel Földes Anna is fölvette gyűjteményébe. Három rádiónyilatkozatnak nyilván nem állt rendelkezésére a szövege, Hornyik Miklós interjút pedig a maga teremtette korlát miatt („csak Illyés Gyula hazai földön tett, magyarországi publikálásra szánt nyilatkozatai kapnak helyet” — 855) mellőzte. Ez az önkorlátozás, amely a külföldi anyag áttekinthetelensége miatt szükségszerű hiányokért a várható bírálatokat volt hivatva előre elhárítani, sajnálatos. (Talán Bozóky Évának a *Könyvtáros* 1970. évi 6. számában megjelent interjúja még megérdemelte volna a kötetbe mentést.)

Az Illyés-interjú gyűjteménye így is terjedelmes, és kétségtelenül az életmű kitéphetetlen része. Illyés az interjút a levél műfajával tartotta rokonnak: itt is gondolnia kell a címzetre. Másként nyilatkozott a *Szabad Föld*nek, másként a *Kritikának*, de nem mondott mást. Nyugodt lelkiismerettel állíthatta: „nincs egyetlen sorom se, melyet most ki ne nyomatnék”.

A legtöbb beszélgetést Gách Marienne folytatta vele (8). Bella Andor, Földes Anna, Domokos Mátyás 4-4, Fencsik Flóra, E. Fehér Pál 3-3, Tamás Menyhért és Tóbiás Áron 2-2 interjúval szerepel a kötetben. A többiek (Asperján Görgy, Beládi Miklós, Gál István, Galsai Pongrác, Ökrös László, Vértessy Sándor stb.) eggyel-eggyel. Legtöbb a rádióban hangzott el (18), és a *Kortársban* (8) jelent meg. A *Film, Színház, Irodalom* 7, a *Film, Színház, Muzsika*, a *Nők Lapja* és az *Esti Hírlap* 6-6, a *Népszabadság* és a *Népszava* 5-5, az *Élet és Irodalom* meg a *Magyar Nemzet* 4-4 interjút közölt. A televízióban két beszélgetés hangzott el: mind a kettőben Domokos Mátyás volt a kérdező, 1975-ben Tihanyban, 1982-ben Budán. Természetesen a rádió- és tévéinterjúk folyóiratokban is napvilágot láttak.

A beszélgetések tárgya olykor egy-egy író, költő, tudós (Arany, Petőfi, Bartók, Jászai stb.), főként kortárs (Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Vas István stb.) életműve vagy egy valamely alkotása.

Különféle időszéri alkalmak más tárgyakban is megnyilatkozásra bírták a köl-

tőt. A kolozsvári *Ellenzék* már 1936-ban az író hivatásáról, földatáról faggatta. 1941-ben E. Kovács Kálmán a költőnek a háború közepett megnehezült helyzetéről, Szabó István a *Nyugat* örököséről, az induló *Magyar Csillagról*. A főlsszabadulás után a magyar irodalom egységéről, a francia szellemi életéről, az ottani változásokról, csehszlovákiai tapasztalatairól, az erdélyi magyar irodalomról nyilatkozott Illyés. Beszélt az ifjúságról, a nőkről, a műfordításról, a zenéhez való viszonyáról, a kálmizmusról, a vidéki irodalmi életéről, színházkultúrákról, „a hit dolgairól”, a régi és az új társadalomrajzi irodalomról, a szovjet irodalommal való találkozásáról, a barátságáról, az öregedésről és az öregségről stb.

Legtöbbször azonban a kérdezők Illyést valamelyik regényéről, drámájáról vagy születésnap alkalmakkor életművéről faggatták. A gyűjteménynek legnagyobb hozadékát éppen a műveiről elszórt megnyilatkozások jelentik; ezért kár, hogy nincs a könyvben mutató, amely a neveket, a szóba került művek címeit, a főbb tárgyszavakat tartalmazná, s megkönnyítené a későbbi keresést. Még a földrajzi nevek főlssorakoztatása is a kutatók kezére járna, hiszen segítségével Illyésnek nem csak viszonylag ismert párizsi, franciaországi, hanem Amerikától Grúziáig, Skóciától Nápolyig számos más útiélménye lenne gyorsan fölidézhető.

Ha meg néhány jellemző kifejezését is visszatükrözné a mutató, kitűnnék az is, milyen kedvelt szavajárása volt Magyarországon — történelmünk folyamán oly ritka — mai helyzetének jellemzésére, hogy „szélárnyékban vagyunk” (421, 508).

Számomra külön tanulással szolgáltak Illyésnek a művei sorsára vonatkozó megjegyzései, hogy úgy mondjam: *textológiai nézet*ei. „Nem tartozom azok közé az írók közé, akik végérvényesnek tekintik a művet, s nem tűrik a változtatást” (275). „Azok közé tartozom, akik minden pillanatban szeretnék átjavítani az elkészült művet” (194). „Ha akármikor kezembe kerül valamelyik frásom, akaratlanul is javítok rajta” (277). „De a kefelevonatnál alig bírom megállni, hogy át ne írjam az egészet. Mindig javítani akarok” (415). „Előfordult, hogy megírtam egy verset, aztán újra megírtam, és kiadtam mind a kettőt” (uo.). „Az pedig már csaknem tréfa, többször megcsináltam, hogy ugyanazt a témát, ugyanazt

a verset többször megírtam. Nemezszer ugyanazzal a címmel" (424). „Annak idején a katolikus irodalmat méltatva erősen fogalmaztam. Az új kiadásban javítottam, enyhítettem a megállapításaimon" (398).

Mások tanácsát is készséggel fogadta. Korábbi ismereteinkkel egybevág, hogy *Homokszák* című drámájában a főszereplő Sinkovics Imre kérésére készséggel megrövidítette az egyik mondatot. „Örökre kihúzom" — mondta, sőt köszönte, a további igazít-

tásokhoz is látatlanban hozzájárult. „Számomra — úgymond — minden változtatás: propozíció" (741).

Ez csak egyetlen példa, egyetlen szempont, amely a gyűjtemény sokféle kiaknázásának lehetőségét jelzi. A kötetet gondozó, előszóval és utószóul közölt jegyzettel ellátó Földes Anna értékes ráadást adott az eddig ismert életműre.

(1988)

Péter László

IOANNES BOCATIUS: OPERA QUAE EXSTANT OMNIA. POETICA

Edidit: Franciscus Csonka. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. 1117 l. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova, tomus XII/1-2.)

Ioannes Bocatiusnak és költészetének annak idején a hatkötetes magyar irodalomtörténet második köteté egy teljes oldalt sem szentelt. „Sztouikus manierista tudós költészet", s azon belül „latin alkalmi költészet" címszavak alatt együtt szerepelt itt a szerző Tolnai Balog Jánossal, Thúri Györggyel és Filiczki Jánossal. Az akkor leírt életrajzi vázlatot és értékelést alaposan megtépzta az idő — most, hogy ez a két vaskos kötet megjelent, eddigi elképzeléseinket végképp a sutba dobhatjuk.

Csonka Ferencről régóta tudtuk, hogy Christian Schesaeus műveinek sajtó alá rendezése után a Bocatius-összesen dolgozik, a munka méretei és eredményessége azonban minden elképzelésünket felülmúlták: a termékeny latin alkalmi költő fennmaradt versei a függelékkel, a legszükebbesek megjegyzetekkel és mutatókkal együtt több mint ezer oldalt töltenek meg (mindezt mintaszerű kiadásban!), s a prózai művek még csak ezután fognak megjelenni. Bármennyire is alkalmi ez a költészet, s szépirodalmi szempontból kevésbé értékelhető, ilyen tömegű, mégsem egészen lebecsülendő színvonalú vers nagy értéket jelent számunkra.

Bocatius maga mint történelmi személyiség sem érdektelen, magasba ívelő, mélybe hulló, majd egy új korszakban már soha igazán magára nem találó sorsa önmagában is tanulságos. Eredeti neve Johann Bock, német apától és szorb anyától született Alsó-Lausitzban. Korai, homályos esztendőik után Morvaországon keresztül jutott el Magyarországra, ahol 1592-ben az eperjesi iskola másodtanára lett. Itt

kezdődött meredeken emelkedő karrierje, amelyet elsősorban alkalmi verseinek köszönhetett, ezekkel ugyanis elárasztotta a vidék és az ország kiválóságait. 1594-től ő lett az iskola rektora, 1595-ben előnyös házasságot kötött, 1596-ban Miksa főherceg és Forgách Simon ajánatára poeta laureatusi címet kapott a császártól, s még ugyanebben az esztendőben magiszteri fokozatot szerzett Wittenbergben. 1598-ban Forgách Simon javaslatára nemességet kapott, 1599-ben Kassán lett lektor, de egy fél év múlva már a város nótáriusa, s nem sokára Északkelet-Magyarország metropoliszának főbírája. Az ő nevéhez fűződik az a történelmi cselekedet, amikor is Kassa városa megnyitotta a kapuit Bocskay hajdú elött. Pályájának csúcán németországi követségbe indult Bocskay megbízásából, azonban a nemzetközi politika ármányai a sikeres latin költő képességeit szemmel láthatóan már meghaladták: belesétált a csapdába, és császári fogságba esett. Öt év rabság után itthon egy másik világ várta, noha művelt és irodalomszerető kortársai többé-kevésbé visszafogadták, mint afféle „kabátlopási ügybe" keveredett embernek a hivatalos karrieréről végképp le kellett mondania. Bethlen Gábor hadjárata már később jött az időszűdő mesternek, 1621. november 12-én, a nikolsburgi béketárgyalásokon érte utol a halál.

Csonka Ferenc monumentális szövegkiadásáról nehéz kritikát írni, a továbbiakban elsősorban arra szeretnék rávilágítani, mennyiben változtatja meg ez a könyv a korszakról alkotott eddigi elképzeléseinket.

A jogos dicséret mellett csupán egy-két kritikai megjegyzésem van. Az első az, hogy Bocatius szétszórtan (nem saját verseskötetben megjelent) verseinél nehéz feloldani a forrás rövidítését, mert külön jegyzékben szerepelnek a nyomtatott és a kéziratos források, az első kötet elején található többféle rövidítésjegyzék között az ember ezért eleinte sokat tévelyeg. A második és egyben utolsó bírálatom a versértelmezés (illetve korszakismeret) és ezáltal a névmutató kisebb bizonytalanságaira utal. Példának okáért ilyen az 516. számú vers (Ioanni Fabricio de dominis Francisco et Sigismundo Mariassi) 17–18 sora:

„Alterius Basilia pias solertia pubem
Fabricii docuit maxima litterulas.”

Ez nem jelenthet mást, mint azt, hogy Máriássy Ferencet (akire az „alterius” vonatkozik) Szikszai Fabricius Balázs tanította, mégis a névmutató Joannes Fabriciusra utal. Ugyanígy hibás a 679. számú, homonnai Drugeth István temetésére készült vers 43. sorának értelmezése, ahol a következő családneveket olvashatjuk: Báthory, Dobó, Drugeth, Rákóczi — tehát a korszak és a környék művelt református főurai, eszedi Báthory István, Dobó Ferenc, homonnai Drugeth István és Rákóczi Zsigmond — a mutató mégis Rákóczi György alatt utal erre a sorra. Ezek az apróbb hiányosságok az értelmezés és a kommentár fontosságára hívják fel a figyelmünket.

Bocatius verses életműve — irodalmi értékén túl — úgy is felfogható mint a korszak művelődésének északkelet-magyarországi enciklopédiája, amely a szórványos levéltári forrásoknál is hibb képet ad az akkori „irodalmi infrastruktúráról”; ez a benyomás erősödött meg bennem a kritikai kiadást végigolvasva. Ha valóban meg akarjuk ismerni ezt a világot, semmi mást nem kell tennünk, mint részletes jegyzeteket és kommentárt írni Bocatius verseihez és a bennük szereplő személyekhez, eseményekhez; olyan új összefüggések tárulhatnak így a szemünk elé, amelyek idáig jórészt rejtve maradtak. Ha ezt a munkát itt és most nem is tudom elvégezni (irodalomtörténészek nemzedékeinek elegendő munkát adhat ez a feladat!), szeretnék néhány általános összefüggést megvilágítani. Beszélnem kell először is arról, hogy németországi

lelkészek, tanárok és orvosok felsőmagyarországi hivatalvállalása egyáltalán nem volt ritka jelenség a 16. század második felében, annál is inkább mert az itteni városok polgársága nagyrészt maga is német volt. Bocatius számára, mivel a csehhez közel álló szorb nyelvet is beszélte, még a szlovákokkal való érintkezés sem jelenthetett nyelvi problémát. Kassán különösen gyakori volt ez a jelenség: kivétel nélkül idegen eredetű orvosai közül kiemelkedik Kopernikus tanítványa és kiadója, Georg Joachim Rheticus (1573–1574), papjai közül meg kell említenünk Johann Heerbrandot, Jakob Heerbrand neves tübingeni lutheránus teológus nokaöccsét, aki 1596-ban Mátyás főherceggel és jezsuitáival került összeütközésbe, s ezért kényszerült innen távozni, de szólhatunk Bocatius kassai rektor-elődjéről, Albert Grawerről is, aki szintén Németországból jött, s oda is ment vissza. Nem volt tehát egyedi jelenség Bocatius idejövetele, ami különleges, az a gyors beilleszkedés és karrier, az, hogy bár magyarul a jelek szerint soha nem tanult meg jól, mégis Hungarussá vált.

Eperjes és Kassa az 1590-es években nem volt éppen békésnek mondható: miközben zajlott (nem is olyan messze!) a tizenöt éves háború, a két nagy protestáns felekezet, a református és az evangélikus, hívei az ún. felsőmagyarországi kryptokálvinizmus ürügyén elkeseredett hitvitákat folytattak egymással, s egymást kölcsönösen gyengítve nem vették észre, mennyire fenyegetően közelít az erőszakos ellenreformáció. Bocatius ugyan lutheránus volt és verset írt Albert Grawer anti-kálvinista vitairata elé, mégis, mint a késő-humanista tudós társadalom tagja, szót tudott érteni mindegyik féllel, még a katolikusokkal is. A verseiben megszólaltatott személyiségek között ott van mindenki, aki számít, talán csak ketten hiányoznak: a fél Európával levelező Sebastian Ambrosius Lahm, késő-márki kryptokálvinista lelkész, illetve pártfogója, Thököly Sebestyén. A névsor így is lenyűgöző, először is ott találjuk benne az európai késő-humanizmus számos jeles személyiségét: Matthaeus Dresser, Paulus Melissus, Theodor Beza, Johannes Posthius, Nicodemus Frischlin, Wenceslaw Budovec, Caspar Cunradus, Ludovicus Camerarius, Peter Brederode, Georg Rem, Janus Gruter, Jeszenszky János, Caspar Dornavius.

Verset írt a császári–királyi család tagjaihoz, a királyi adminisztráció hivatalnokaihoz, ezen belül is főként a Kassán székelő Szepesi Kamarát tüntette ki, ennek egyik tanácsosa, a külföldi egyetemeket járt Georg Hoffmann a fő pártfogói közé tartozott. De nem maradtak ki a felsőmagyarországi városok és polgárok, az ott működő orvosok és gyógyszerészek, valamint a környéken állomásozó német csapatok parancsnokai sem. A főúri pártfogók közül, mint már utaltam rá, Forgách Simon volt a legjelentősebb, fiai közül éppúgy megtaláljuk a versekben a katolikus főpappá lett Forgách Ferenc nevét, mint Forgách Mihályt, az utóbbihoz frott Lipsius-levelet Bocatius versbe is szedte. Itt vannak a humanista műveltségű nemesek is: Kátay Mihály, a Kapyak, Darholczok, Máriássyak, Péchy Zsigmond, Alaghy Ferenc, Czobor Mihály, sóvári Soós Kristóf, Stansith-Horváth Gergely és Johann Kraus, a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok provizora. Nem hiányoznak a „kollégák” sem, a latinul verselő Tolnai Balog János, Andreas Mudronius és Thüri György, valamint más neves írók: Szenci Molnár Albert, Alvinci Péter, Rimay János, Lackner Kristóf és Szepsi Csombor Márton. Itt békésen megférnek egymás mellett az ellenfelek, a felsőmagyarországi kryptokávinisták: Pilcius Gáspár, Thoraconymus Mátyás (és fia, János), Fabricius János, Tolnai Fabricius Tamás, Johann Mylius, Jancsi János; református papok és tanítók: Kállai Albert, Váci Gergely, Siderius János, Ceglédi János, a szlovák Andreas Medniensky, Károlyi Gáspár veje; valamint lutheránus ellenfeleik: Severinus Sculteti (Bocatius rokona a feleségén keresztül), Albert Grawer és a már említett Stansith-Horváth Gergely.

Csak töredékes vázlatát mondtam el an-

nak az egyedülálló tablónak, amely ebből a két kötetből kibontakozik, így is látható azonban milyen nagy jelentőségű ez a kritikai kiadás a magyarországi késő-humanizmus kutatásában. Lehetne még beszélni a nemzetközi kapcsolatokról, ezen belül is kiemelten Sziléziáról, Lausitzról és Morvaországról, melyek mintegy közvetítettek számunkra az európai kulturális áramlatokat — ez a kutatási terület a nem olyan távoli jövőben nagy sikerrel kecsegtet. Nem szóltam Bocatius német nyelvű műveiről, erről egy, a korszakban járatos germanistának kellene nyilatkoznia, hisz ezek az alkotások egyszerre a német irodalom részei, s ugyanakkor a magyarországi németek (mint Hungarusok) 16. századi anyanyelvi működéséhez is sorolhatók. S végül ki lehetne fejteni azt a párhuzamot is, amely a két szorb, szerzőnk és Kaspar Peucer sorsa között kétségekívül fennáll, az utóbbi, mint neves melanchthoniánus orvos (és Melanchton veje) maga is hosszú fogságot szenvedett, s erről a fogságról a „Bocatius Redivivus” ajánlása is megemlékezett.

Nagy kár, hogy csak egyetlen Csonka Ferenciünk van, pedig a hazai humanista latin irodalom kutatása, amely még sok meglepetést ígér, a kritikai kiadások nélkül nem tud igazán előre lépni. Pedig ha csak Bocatius kortársait nézzük, ott van Tolnai Balog János, Thüri György, Filiczki János, Andreas Mudronius és számos kisebb poéta — műveik összegyűjtetlenek és modern kiadásban hozzáférhetetlenek. Írássomat ezért nem fejezhetem be mással, mint azzal a kívánsággal: bárcsak minél több ilyen kiadás a rendelkezésünkre állana, s a „Bibliotheca scriptorum...” sorozat ontaná az újabb köteteket...!

Szabó András

ERDÉLYI ÉS HÓDOLTSÁGI JEZSUITA MISSZIÓK

I/1. 1609–1616.; I/2. 1617–1625. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lukács László, Monok István. Szeged, 1990. Scriptum Kft. 551 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1 és 26/2)

E kettős kötet a római *Istituto Storico della Compagnia di Gesù*, a szegedi *József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára és I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanácsa* együttműködésének eredményeként a

hazai művelődés-, irodalom- és egyháztörténet kutatói jelentős forráskiadvánnyal gazdagodtak. A szerkesztők a belső sorozati címlapon és a kötések gerincén feltüntették a kiadvány gazdájának, a szegedi *Régi*

Magyar Irodalomtörténeti Tanszék nagy tekintélynek örvendő *Adattár*-köteteinek soron következő sorozatszámát is. A két fél-kötet lapszámozása folyamatos. A kiadvány egységét azonban az eltérő szövegű címlapok, a szokatlan nyomdai szerkesztés (más-más nyomdai vállalkozásban készült kétféle szedés, kétféle papíron) a bibliográfiai leírást nem kis mértékben nehezítik. Balázs Mihály előszavából megtudjuk, hogy a két fél-kötet egy tervezett sorozatnak indulását jelenti, amely szerves folytatása lesz a neves római jezsuita történész, Lukács László *Monumenta Antiqua Hungariae* (rövidítve: *MAH*) című négy hatalmas kötetének (Roma, 1969–1987. *Monumenta Historica Societatis Iesu*, vol. 101, 112, 121, 131). A jelen kiadvány azonban „többféle megfontolás alapján” a korábbi gyakorlattól eltér, és a szerkesztő meghatározása szerint „a jezsuiták magyarországi tevékenysége során született dokumentumok egy följrajzilag, tematikusan és kronológiailag is sajátos csoportjának közzétételére” vállalkozik (7.). Ezért a XVII. századi jezsuita dokumentumokat a továbbiakban két nagyobb egységre szándékszanak bontani: „egyfelől olyan anyagra, amely a *Monumenta Antiqua Hungariae* folytatásaként a század első éveitől kezdődően kronológikusan rendbe illeszthető, s amely az első néhány esztendőit leszámítva a királyi Magyarországra koncentrálnak, másfelől a mostani kiadványunk címében jelzett missziós dokumentumokra” (8.).

Mindenekelőtt szeretnénk hangsúlyozni, hogy e kiadványt alapján jónak és jelentősnek tartjuk. A pontos szövegközlést körültekintő és igen alapos levéltári forráskutatás előzte meg. A dokumentumok keletkezési idejére, körülményeire, a bennük említett személyekre, eseményekre vonatkozó magyarázatok, jegyzetek igen hasznosak. A kitűnően megszerkesztett, terjedelmükben olykor a fordítást is megközelítő bevezető regeszták a magyar kutatót a latin vagy az olasz nyelv nehézségein is átsegítik. A második fél-kötet végén a *Mutatók* a magyar anyanyelvű használó számára a forrásanyagban való tájékozódást, a további összefüggések feltárását segítik. E lehetőségek egy részéről Balázs Mihály az *Előszó* két fejezetében *A misszió és nagypolitika* és *A dokumentumok művelődéstörténeti hozadékáról* címmel nyújt vázlatos áttekintést. Körülte-

kintően indokolja a kiadvány szempontjait, módszerét is. Ismerteti a jezsuiták lépcsőzetes, fokozatokban szervezett letelepedésének a rendi szabályzatokban rögzített terminusait, elnevezéseit. Eszerint a legmagasabb rangú, a legfelsőbb fokú tanintézettel rendelkező intézmény a kollégium volt. Ezt megelőzte a kisebb létszámú rendház, rezidencia. A kezdeteket pedig a missziók jelentették, amelyek magyarországi vonatkozásban a főúri udvarokba küldött állandó misszió, *missio stabilis* és a vándor missziós állomás, *missio vaga* lehetett. Ez utóbbi a tartozik a rend XVII. századi erdélyi és hódoltsági vállalkozása. A „mostani al-sorozatban” csak olyan missziók anyagával kívántak foglalkozni a szerkesztők, „amelyek a szó eredeti, a rend hősi korszakát idéző értelemben is azok” (7.).

A jelen kiadvány tehát eltér az *MAH* eddigi gyakorlatától: a dokumentumok egy csoportját kiemeli a kronologikus rendből. Nem világos azonban a választott korszak időhatára. A dokumentumok a jezsuitáknak 1607-ben Erdélyből történt kiűzetésével kezdődnek. Az 1625-i záró évszámra azonban nem találjuk a magyarázatot. Vajon csak a sorozat eltervezett kötetbeosztása miatt szakad itt meg a közölt anyag, vagy pedig a források apadnak el és csak a címlapokon jelzett tizenhat esztendőből maradtak fenn a *missio vaga*-ra vonatkozó feljegyzések, amint ezt az *Előszó*ban a *Forrásainkról* szóló rész sejteti?

A kritikai megjegyzések támogatására legyen szabad a recenzensnek e helyen saját, ma már tudománytörténeti értékűnek is mondható kutatási tapasztalataira hivatkozni. A római központi jezsuita levéltár magyar vonatkozású iratait még a hatvanas években irodalomtörténeti érdeklődéssel kerestük, amikor Lukács László életműve még csupán cédulákon volt meg. Tőle kaphattuk meg a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata 7. kötetének néhány életrajzához a teljes képet nyújtó, gazdag adatsorozatokat (Hajnal Mátyás, Szöllösy Benedek). Ekkor adósak maradtunk a kisebb verses emlékekkel szereplő és ezért jelentéktelennek tűnt Vásárhelyi Gergely adataival. Később ezt a szemléletünket javítani szeretnénk volna és ezért kerestük 1975-ben a reá vonatkozó levéltári feljegyzéseket már személyesen Rómában. Ami első áttekintésre feltűnt, hogy a jezsuita egyetemes rendfő-

nők levelezésének monumentális nagysága mellett is a ritkán megőrzött beküldött levelek között az Austr. 2 II, a Germ. 170. és az Austr. 20. jelzetű leveles kötetekben 1592. március 25. és 1619. július 9. közötti időszakból tizenhét autográf Vásárhelyi-levele bukkanunk. A régi magyar irodalom- és művelődéstörténet szempontjából első olvasásra jelentősnek látszó dokumentumokat Lukács László nagyon jól ismerte. Az ő segítségével ezek jelentős részét össze is gyűjthettük. A levelek közlésére azonban akkor, folyóirat-cikk keretében nem gondolhattunk. Viszont nagyon lényegesnek látszott ezek alapján Vásárhelyi pályájának megrajzolása. A megjelent életrajzi tanulmányhoz (*ItK* 1983. 150–162.) csatoltuk a Vásárhelyi-levelezés, az általa írt és a neki címzett fogalmazványok, levelek „matematikai” tömörségű jegyzékét. Ez utóbbi a teljesség igényével nagyrészt sikerült is, amint ez a jelen kiadvány hűséges hivatkozásaiból is nyomon követhető. Most a kezünkben lévő teljes szövegek és más összefüggő dokumentumok segítségével az életrajzi vázlat, a pályakép továbbfejlesztésére is kitűnő lehetőség nyílik. Csak tájékoztatásul jegyezzük meg, hogy az idézett *ItK*-cikk jegyzékének 26, 31, 37, 39, 40–42, 43, 44–46. sz. tétele alapján további összefüggések a 111, 170, 213, 219, 227, 230, 240. dokumentumnál is nyomon követhetők.

Másik észrevételünk a szövegközlés módjára vonatkozik. A dokumentumokból helyenként kisebb-nagyobb rész kimaradt. Ezeket valamilyen módon jelezni kellett volna. Gyakran hiányzik a levelek záradéka, főként az eredeti datálás (így többek között a 16, 24, 53, 170, 177 vagy 200. dokumentumnál); máskor ugyanez teljesen következtlenül megvan. Olykor minden jelzés nélkül maradnak el a levelekből olyan részek, bekezdések, amelyek közvetlenül a missziókra vonatkoznak (így a 27. dok. és a 217. dok. eleje, vagy a 171. dok. vége). Más esetben viszont főszövegben, tételszám alatt nem közölt szövegekből egy-egy a tárgyhoz tartozó fontos megjegyzés, adat az apróbetűs lapalji jegyzetek

között található (így 157. dok. 3. jegyzet, 171. dok. 2. jegyzet). Mindez talán nem is kellene felemlítenünk, ha nem akaránk nyomatékosan felhívni a figyelmet arra, hogy e munkának egy nagy tekintélyű római kiadvány folytatásának kell lennie. Véleményünk szerint e kettős kötet nem helyettesítheti a dokumentumoknak az *MAH* sorozatában, amelynek folytatását a szegedi munkaközösség vállalta, teljes és újra való közlését.

A kiadvány végén a 491–543. lapon *Mutatók* címmel egyetlen betűrendbe szerkesztett név-, hely- és tárgymutató található, amely a főbb történéseket, eseményeket is feltünteti. Ehhez nyilvánvalóan az *MAH Index personarum, rerum, locorum* című, a római jezsuita kiadványok hagyományosan megszerkesztett, kitűnő mutatója volt a minta. A magyarul tudó kutatót ez a legteljesebb mértékben kielégítheti. A külföldi használónak ugyanez leküzdhetetlen nyelvi akadályt jelent; végig kell olvasnia a dokumentumok összességét ahhoz, hogy egy-egy számára fontos vonatkozásra feleletet kapjon; és ebben még a magyar regeszták sem segítik. De nem ad eligazítást az olasz és horvát nyelvű tartalmi kivonat sem (545–550.). Ezért a továbbiakban kívánatos lenne a mutató számára olyan szerkesztési módot, áthidaló megoldást kidolgozni, amelyben az *MAH* korábbi hagyományainak folytatásaként a latin nyelvű utalások, terminusok is kimerítő helyet kapnának.

Befejezésül ismételtelen szeretnénk hangsúlyozni, hogy e kettős kötetben közölt, a kronologikus rendből kiemelt anyagnak semmiképpen sem szabad veszélyeztetni az *MAH* sorozatának eddigi egységét, közlésmódját, amelynek folytatását a szerkesztők Lukács Lászlótól átvállalták. Egy olyan nemzetközi tekintélyre szert tett kiadványról van szó, amely nemcsak hazai kutatóknak készül! A XVI/XVII. század hazai egyház-, művelődés-, társadalomtörténet, és sok más kapcsolódó diszciplína legdagabb magyarországi forrásanyagát tárja fel a nemzetközi tudományosság számára.

Holl Béla

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Az OSZK 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Összeállította Soltész Erzsébet, Velencei Katalin, W. Salgó Ágnes. I-III. Bp., 1990. 3257 l.

Belföldön és külföldön is bizonyára egyaránt nagy érdeklődésre tarthat számot az Országos Széchényi Könyvtár nem magyar nyelvű, külföldi 16. századi nyomtatványainak katalógusa. A három vaskos kötet elsősorban a Nemzeti Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának kezelése alá tartozó, ún. antikva-, Apponyi-, hungarica-, röplap- és RMK III-gyűjtemények 16. századi könyveinek a leírását tartalmazza. De benne van a kötetben néhány olyan 16. századi nyomtatvány leírása is, amelyek az OSZK más táraiban őrznek, és amelyek még a katalógus anyaggyűjtése idején kerültek be a Könyvtár állományába. Kimaradt viszont — valószínűleg a kutatók és különösen a katalógus külföldi használóinak a legnagyobb sajnálatára — a 16. században bárhol magyar nyelven megjelent nyomtatványok csoportja. A katalógus összeállítói az 1971-ben megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfiára és terjedelmi okokra hivatkozva tekintettek el az említett nyomtatványtípusok felvételétől. Pedig az *RMNy bibliográfiai* adatainak részleges megisméltése és a *Katalógus* szerkesztési elveinek megfelelő felhasználása éppen olyan, a külföld számára ismeretlenebbnek számító magyarországi és magyar nyelvű nyomtatványokra irányította volna rá a figyelmet, amelyek így sajnos elsikkadhatnak a kutatás számára.

E hiányosságot, amelynek a katalógus-szerkesztők is tudatában vannak, a közölt kötetek lehető legalaposabb tartalmi feltárásával igyekeztek ellensúlyozni. Ezért ráirányították a figyelmet még olyan művekre is, amelyek címe nem szerepel a könyv címelevelén, de benne vannak a kötetben. Ezeknek az ún. *contenták*-nak (röv.: Cont.) a feltérképezése sok „rejtett kincs”-re derített fényt. Hiszen egy katalógusnak mindig is az a fő célja, hogy a kutatók pontos információt kapjanak arról, hogy az általuk kutatott szerzőnek mely művei, milyen kiadásban, mennyire teljes példányban, milyen jelzeten állnak a rendelkezésükre egy adott gyűjteményben. Így az analitikus fel-

tárásnak köszönhetően e katalógusban 17 000 műről nyerhetünk részletes felvilágosítást. Kiderül pl., hogy Jacobus PISO *Epistola... de conflictu Polonorum et Lituorum cum Moschovitis* című levele három, OSZK-ban is őrzött gyűjteményes kötetben is benne foglaltatik, de sosem jelent meg önállóan (I. III. kötet 1984.).

A másik üdvözölhető kezdeményezése e katalógusnak egy szerző azonos művének különböző idegen nyelven vagy eltérő címen közreadott kiadásainak együttes, időrendben való közlése. Így pl. kronologikus rendbe sorolva egy csoportban található meg Arisztotelész *Ethica Nicomachia* című összes, OSZK-ban őrzött, külföldi idegen nyelvű kiadása (A 544–55).

A leírások a könyvek katalógusokban általánosan szokásos, legfontosabb adatait közlik: szerző, cím, impresszum- és terjedelm adatok, a kötetben szereplő más művek leírása, bibliográfiai hivatkozás és természetesen a példányok jelzete és hozzávetőleges teljessége is. Kár, hogy ez a két utóbbi logikailag összetartozó adat nem egymás mellett foglal helyet. A példány(ok) teljességének jelölésére ugyanis külön sort tartottak fenn a szerkesztők a leírások végén. Terjedelmileg ez a javasolt átcsoportosítás némi helymegtakarítást is eredményezhette volna. Ennél jelentősebben csökkenthette volna a katalógus terjedelmét, ha a nyomdászmutatóban csak a nyomtatványok sorszáma közölték volna a szerző és a cím újraiséltése helyett. Ha pedig ezt a közlési módot követték, így a sorszám feltüntetése nem növelte volna nagyon a terjedelmet, viszont megkímélte volna a kötet használatát a kétszeres kereséstől.

A kötetnek egyébként összesen három mutatója van: a nyomdahelyek; a nyomdászok és kiadók szerinti index; a kiadványok összes szellemi közreműködőjét összefoglaló névmutató. Szívesen vettük volna továbbá, ha címmutató és a jelzetek és a katalógus tételszámai közötti konkordancia is készült volna. Egyébként a mutatók így is a katalógus összerjedelmének közel 1/6-át teszik ki. Reméljük, hogy a jövőben talán nem kell ilyen sok munkát kifejtteni hasonló jellegű mű elkészítéséhez, és ez a könyvtári katalógus volt az utolsó ilyen nagyszabású vállalkozás Magyarországon, amelynek összeállítása és mutatózása nem számítógépségségével készült.

Mint ismeretes, a „Kulturális emlékeink fel-tárása, nyilvántartása és kiadása” című program keretében folynak az országban a „Magyarországi gyűjtemények 1601 előtti nyomtatványainak katalógusai” című téma munkálatai. Az e témában dolgozóknak az OSZK antikva-katalógusa lesz a legfőbb kézikönyvük, és munkájuk eredményeképpen pár év múlva folyamatosan nyomtatásban is napvilágot látnak majd azok a katalóguskötetek, amelyek az országban jelenleg található összes (kb. 60–70 000), 1601 előtt készült nyomtatványt, sőt az egyes példányok egyedi jellegzetességeit is tartalmazni fogják (kötés, proveniencia, possessor, stb.). Ennek a munkának az alapjait az OSZK Régi Nyomtatványok Tárának 1951 óta a katalóguson dolgozó lelkes gárdája vetette meg, főleg pedig a kötet szerkesztésében oroszánrészt vállaló Soltész Erzsébet, Venczei Katalin és W. Salgó Ágnes.

P. Vásárhelyi Judit

Báró Wesselényi István: Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje. Sajtó alá rendezte Tóth Margit. Szeged, 1990. 183 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 28. kötet)

Wesselényi István kéziratban fennmaradt allegorizáló devóciós művét irodalomtörténetünk már a múlt században is számon tartotta (Deák Farkas, *Századok*, 1880.), létezése azóta sem esett ki ismereteink köréből, azonban beható vizsgálata mindmáig nem történt meg, sőt róla téves adatok is terjedtek. Mindez kellően indokolta modern kiadásának napirendre tűzését, annál is inkább, mivel a korai barokk főúri vallásos prózának számos emléke maradt kéziratban. Szegeden az ilyen jellegű művek sajtó alá rendezésének már egyébként is volt előzménye (Ecsedi Báthory István meditációinak szövegkiadása Erdei Klára által), most pedig elismeréssel lehet nyugtázni a folytatást, egy újabb elmélkedés közreadását.

A bevezető tanulmány számos új ismerettel bővíti a műre vonatkozó eddigi tudásunkat. Mindenekelőtt a fordítás keletkezésének évét tisztázza, kimutatja, hogy az aszkétikus-misztikus szellemű meditációt nem 1606-ban, hanem 1620-ban magyarította a szerző, aki unokahúgának, Wesselé-

nyi Annának szánta munkáját. Fény derül továbbá a forrásműre is. Tóth Margit meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar főúr a brüsszeli jezsuita kollégium rektorának, Jan Davidnak a latin szövegét (*Paradisus sponsi et sponsae...*, Antwerpen, 1607, Theodor Galle 102 metszetével) ültette át magyarra. Utal arra is, hogy a flamand jezsuita könyvének lengyel, majd német nyelvű fordítása után került sor a magyarításra, ami azonban nyilván a latin eredetiből történt.

A forrás azonosítása egyben azt is jelenti, hogy sikerült tovább gazdagítani a 16–17. századi németalföldi–magyar szellemi és irodalmi kapcsolatok adattárát, mégpedig ezúttal flamand katolikus kapcsolattörténeti adattal, ami meglehetősen ritka a 17. században. A harminc művet közreadó Jan David közép-európai recepciójának is újabb példája a most feltárt összefüggés.

A bevezető tanulmány szerint Wesselényi műve a Szent Ignác-féle „aktív, cselekvő vallásosságot tolmácsolta” magyarul, s noha akadnak benne manierista stílusfordulatok is, azért elsősorban mégis barokk sajátosságokat mutat (14–15.). Ez az érvelés és az utána következő stilisztikai elemzés azért meggyőző, mert nem egy-egy szókép vagy fordulat barokk avagy manierista jellegét igyekszik hangsúlyozni (ami meglehetősen önkényes minősítésekre adhat alkalmat), hanem a stílust irányító szándékot vizsgálja. Ebben pedig a hasznosság (utilitas) eszménye dominál (miként Pázmány esetében is), a gyönyörködtetés (delectare) ennek rendelődik alá, a *pietas* irányítja a *stylus*-t, ezért Wesselényi írása valóban a barokk szellemi atmoszférájában mozog. Legfeljebb azt a megjegyzést kérdőjelezhetjük meg, amely szerint a mű „nem a magyar vallásos irodalom belső, öntörvényű fejlődésének szülötte igazából, hanem elsősorban külföldi, flamand hatás alatt született...” (20.) Aligha hihető, hogy a fordítások és átdolgozások — melyekkel tele van régi irodalmunk — nem belső motivációból születtek volna, hiszen már csak kiválasztásuk is határozott kívánalmak szerint történt s a fordítás nem csekély munkáját is ösztönöznie kellett valamilyen késztetésnek.

A szöveg közlése betűhív, igen pontos, követi a kritikai kiadásoktól elvárt szintet. A hozzá csatlakozó jegyzetekkel és magyarázatokkal együtt szakszerű edíciót kapunk kézhez, amely örvendetesen gyarapít-

ja a magyar korai barokk prózáról meglévő ismereteinket és tovább árnyalja a devóciós irodalmunkról kialakult összképet.

Bitskey István

Poszler György: Az évszázad csapdái. Tanulmányok Lukács Györgyről. Bp., 1986. Magvető Kiadó. 187. l. (Gyorsuló idő)

A kései recenzió immár a történelmi változások irányainak ismeretében méltathatja Poszler György négy esszéből álló kötetét, és állapíthatja meg egyfelől, hogy a valaha bátornak minősíthető elmélkedések mindenkiféle *igazzá-hitelessé* nemesültek, másfelől azt, hogy Lukács méltán sokat vitatott, egykor túl-, manapság inkább alábecsült életművéről kevés pontosabb írás született azóta. Illetve egy sem olyan, amely ne lenne valamiképpen elmarasztható az elfogultságban. Poszler érdeme többek között ott keresendő, hogy számára Lukács György életpályája jellegzetes, tipikus, jól lehet a vele rokon elmék korántsem oly jelentős bölcselek, mint ő. A recenzens nemcsak azért van kedvezőbb helyzetben, mint az 1986-os esszéista, mivel az olvasó számára immár magyarul is hozzáférhető művekre hivatkozhat, amelyek átvilágítják a kommunista világmozgalom tévútjait (a perek-önkritikák világát a tudományos feltárásnál hívebben mutatja be Danilo Kis: *Borisz Davidovics sírmeleke* és A. Koestler: *Sötétség délben* c. műve), hanem azért is, mert a Lukács-filológia 1986 óta is termelt, szépirodalomba hajló fél-tudományos munkát éppen úgy, mint a személyes ihletettségtől hevülő belletrisztikát. Csakhogy a Lukács-életmű lehetőségeit és megvalósulását összemérő, a heidelbergi kéziratokat a végső számadás komolyságával jeleskedő öregkori monografikus vállalkozásokkal együttlátó vizsgálódásra egyedül Poszler mutatott példát, mint ahogy a közeli múlt „kis ördögei”-nek (a színvonalatlan Rudas Lászlónak, a túlbuzgóan fenekedő Horváth Mártonnak) portrévázlatával is szolgál, és így lényegesen többet ad, mint amit sejtet: nevezetesen felvázolja az 1945-öt követő évek ideológiatörténetének egy darabját. A magam részéről a félinformáltság mellett még inkább hangsúlyoznám a „száraz” Lukács szubjektivitását. Nem lehetetlen,

hogy Márai Sándorban azt a „nagypolgári”, polgári kultúrát őrző attitűdöt támadta, amely Lukács apját is jellemezte, és talán a Tolsztoj-oeuvre fölemelése, a hajdani Dosztojevszkij-élmény tagadása is része lehet az önkritikának. Poszler beleérező képessége megóvja attól, hogy ítélkezze, inkább elemez, oknyomoz, adatokat szembesít; s amikor szükséges, Lukács esztétikai nézeteit rekonstruálja az öregkori művek alapján. Az 1930-as évek lukácsi nézeteihez valóban hajlékony és sokoldalú az új művészi tükrözésemélet, ám a megőrzött hegelianizmus — szerintem — eleve egy kissé korszerűtlenné teszi, olyan értelemben, hogy Lukács jelenkora művészeti törekvéseinek elemzéséhez kevés segítséget nyújt. Ezt így mondja ki Poszler: „Vagyis Lukács műmodellje nem a XX. század nem klasszikus, hanem a korábbi századok klasszikus vagy klasszicizáló műtípusait absztrahálja.” Az Adornóval való egybevetés mutatja az esztétikai gondolkodás más lehetőségeit, az azóta széles körben kibontakozó posztmodern elmélet(ek) pedig egy újabb paradigma-váltás rangját igényli(k).

Poszler esszékötete maradandó értéke nemcsak a Lukács-kutatásnak, hanem a magyar irodalmi-esztétikai gondolkodás XX. századi történetének is.

Fried István

Kner Imre emléke. Születésének századik évfordulójára kiadja a Kner Imre emlékbizottság és a Kner Nyomda. Szerk. Haiman György. Békéscsaba és Gyomaendrőd, 1990. 221 l.

A huszadik század egyik legnagyobb tipográfusának emlékét méltó, szép, sokszínű kötet idézi fel születésének centenáriumán. A szerkesztő, Haiman György láthatóan minden szempontot igyekezett egyesíteni az emlékezések, tanulmányok összeválogatásánál.

Tolnai Gábor rövid bevezetőjét Kner Erzsébet lírai hangú, családi képeket felvillantató írása követi. Az egyik legkisebb testvér emlékezik a korán családfővé váló fivérre, helyére a családban és a munkában egyaránt. A következő két rövidebb tanulmány, Nagy Péter, illetve Rényi Péter tollából, a könyvkiadót és a reformert mutatja be. Az irodalmi értékekhez méltó színvonalú tipog-

ráfiai megjelenítés igénye, az autodidakta képzés ellenére vagy talán éppen annak köszönhetően megszerzett hatalmas műveltség, széles látókör és érdeklődés, minden szép iránti fogékonyság a nyomdászt hamar kiemeli a szorosan vett szakma köreiből. A kor, a XX. század első felének legjobb hagyományait ápoló szellemi kör, a *Nyugat* legendás nemzedékéből származók vallották maguk közé tartozónak Kner Imrét. S bár a baráti kapcsolatok hamarosan nagyrészt levelezésre szorítottak, Kner Imre egész tevékenységét meghatározták a fiatalkori nagy találkozások: Balázs Béla, Kozma Lajos, az irodalomtörténész Király György, a Monumenta Literarum sorozat „társzerzője”; később Fülep Lajos, majd a harmincas években a Szegedi Fiatalok köre, közülük is Buday György Kneréhez hasonló érdeklődése és lelkesedése.

Rényi Péter Kner Imrére emlékezve a nyomdász helyett a gazdasági szakembert idézi aki egy korabeli középüzem vezetőjeként szerezte meg tapasztalatait, s vetette őket papírra, nem utolsósorban Fülep Lajossal folytatott levelezésében.

Jellemző a kötetben is közölt demográfiai tábla, amely Kner Imre egyik, 1935-ből származó, gazdasági tárgyú írását illusztrálja.

Megrázóan szép mindaz, amit Rényi Kner helytállásáról, az egyre nehezebb viszonyok ellenére való otthonmaradásáról elmond. Bizonyos, hogy találhatott volna menekvést saját maga és családja számára, sőt cégét is átmenthette volna, minderre azonban a leghalványabb kísérletet sem tette, mint írja egyhelyütt: „sem pimaszság, sem élelmesség, sem romlottság nincsen bennem, hogy... megtaláljam a kerülő utat.”

Haiman György, az egykori növendék, tanítvány, egyszersmind közeli rokon, a nevelőt és tanítót rajzolja az olvasó elé. Nemcsak szakmai nevelésről és tanításról szól, bár kiemeli: „Kner Imre pedagógiai alkotásának java nem könyvekben maradt fenn... Legfontosabb maga a műhely, a gyomai nyomda volt.”

Kner Zsuzsa rövid, közvetlen hangú portréját édesapjáról, melyet egy korábbi megemlékezésre készített, Erdész Ádám tanulmánya követi a Kner dinasztiaórol. *Apá és fia* címmel Kner Imre és Kner Mihály levelezése alapján rekonstruálja kettejük kap-

csolatát, elsősorban az utódnevelés és a felhalmozott szellemi-szakmai értékek átörökítésének folyamatát.

A kötet záró írása az egyetlen magyar nyomdatörténeti múzeumot, Kner Imre egykori lakóházát mutatja be. A szöveges emlékezésekkel majdnem azonos terjedelmű képmelléklet-anyag első fele egykorú fotókon idézi Kner Imrét, családtagjait, munkatársait, barátait, életének egyes színhelyeit, ezután legfontosabb munkáiból kapunk jellegzetes válogatást.

Németül és angolul is közölt kronológiai áttekintés teszi teljessé a Tótfalusi Kis Miklós betűjének korszerű változatával szedett szép kötetet.

Héjjas Eszter

Berliner Beiträge zur Hungarologie. Schriftenreihe des Fachgebietes Hungarologie und Finnougristik der Humboldt-Universität zu Berlin. Szerk. Paul Kárpáti — László Tarnóci. Berlin — Bp., I/1986, II/1987, III/1988, IV/1989.

A fenti címen évenként megjelenő kiadványban olyan magyar nyelv- és irodalomtörténeti kutatások eredményei jelentek meg, amelyek kisebb részben Magyarországon, túlnyomórészt az egykori NDK-ban készültek. Az eddigi négy füzetben a cikkek jobbára a német-magyar kulturális kapcsolatok múltjáról és jelenéről szólnak, a hangsúly általában a nyelvre és az irodalomra esik. Az előtérben a kétoldali recepciótörténet, a fordítások története, az irodalmi művek fordíthatóságának általános problémái állnak. Bő teret kapnak ezen felül a nyelvtudomány, az összehasonlító nyelvtudomány, a szociolingvisztika, valamint a filológia határterületei, pl. az idegen nyelvek oktatása, s az egyes füzetek tartalmi sokoldalúságához nagyban hozzájárulnak még az NDK Akadémiáján folyó finnugor kutatások legújabb eredményei. Ezt az anyagot színezik aztán a finn-német irodalmi kapcsolatokról szóló igen értékes, alapos munkával készült tanulmányok (Richard Semrau).

E tág programnak láthatólag az a célja, hogy bő információt és sokrétű motivációt kapjanak mindazon kutatók és hallgatók, akik most és a jövőben a magyar nyelvvel és irodalommal kívánnak foglalkozni. A

kiváló magyar filológus és berlini egyetemi tanár, Gragger Róbert 100. születésnapjára kiadott III. füzetből derült aztán ki, hogy voltaképpen milyen cél lebegett a kiadók és a munkatársak szeme előtt. Az olvasó számára világossá válik ugyanis, hogy központot, tudományos vitafórumot kívánnak létrehozni Berlin igen széles nemzetközi vonzókörének felhasználásával. Maga Gragger az első világháború alatt ment ki a berlini egyetemen alapított magyar tanszékre, és rövidesen az ottani Collegium Hungaricum igazgatója lett. Többek között ő adta ki az Ungarische Bibliothek c. sorozatot, a *Berliner Rundschau* c. folyóiratot, kezdeményezte a Magyar Intézet Baráti Társasága felállítását, amely a kiváló tudós kultúraközvetítő tevékenységének anyagi alapját biztosította. Tarnói László így jellemezte Gragger tudományos munkásságát: „Ha behatóan tanulmányozzuk életművét, újból és újból meglep gondolatmenetének komplexitása, tételeinek mélysége és következetessége, melyek a magyar, a német, az összehasonlító irodalomtudományt, a kultúrtörténetet, mi több, a nyelvtudományt is érintik.” Eme tiszteletreméltó cél újrafogalmazása érdekében tartottak előadást a Gragger-emlékülésen a tanszék munkatársai és a magyar vendégek mellett egy helyi történész (Alexander Tinschmidt), a tanszék egyik régi hallgatója, ma könyvtárigazgató (Karl-Heinz Jügelt), cseh (Richard Pražák) és lengyel (Andrzej Sieroeszewski) hungarológus, hamburgi professzor (Wolfgang Veenker), s az emlékek felélesztésének jegyében került a Gragger-füzet élére Barta János visszaemlékezése, aki valószínűleg a berlini Collegium utolsó ösztöndíjasaként (1925–1926) ismerte Graggert.

Az egyes füzetek tematikája a tanszék munkatársai speciális kutatási területének felel meg. Eleve meghatározott koncepcionális és tartalmi rend nincsen, szabadon érvényesül viszont az az elv, hogy minden füzetnek a művelt tudományzakok megfelelő publikációs orgánumává kell válnia. Egyetlen számban található pl. dolgozatok a modern magyar irodalom köréből (Irene Rübberdt), valamint eredmények a XVIII–XIX. század fordulójáról (Tarnói László, Karl-Heinz Jügelt). Az inkább történeti jellegű cikkek mellett vannak politikai és filológiai munkák is a füzetekben (Paul Kárpáti). A közlemények kizárólag németül

jelentek meg, a szerkesztők azonban az eddig megjelent négy füzetben magyar nyelvű tartalmi összefoglalást is adtak. A III. füzet szerkesztési szempontból azért kiemelendő, mert itt válnak el egymástól először világosan a különböző tudományterületeket érintő publikációk.

A *Berliner Beiträge* ez idő szerint a német nyelvterület egyetlen sorozata, amelynek a széles értelemben vett hungarológia a tárgya. Kívánatos lenne, hogy a vállalkozás helyi és magyar támogatással, a merőben új körülmények között is fennmaradna, sőt továbbfejlődne, ugyanúgy központja lenne a Németországban folyó hungarológiai kutatásoknak, mint Gragger Róbert korában volt.

Andrea Seidler

Polskie glosy o kulturze węgierskiej. Red. István D. Molnár. Warszawa, Węgierski Instytut Kultury w Warszawie, 1988. 144 l. — *Węgrzy, polacy a ich sąsiedzi. Studia historyczne i literackie.* Red. István D. Molnár. Warszawa, Węgierski Instytut Kultury w Warszawie, 1990. 135 l.

A varsói Magyar Kulturális Intézet alapításának 40. évfordulója alkalmából (1988) megjelent s az azt követő gyűjteményes kötetben a lengyelországi hungarológiai kérdések kerültek előtérbe. Az Intézet több évtizedes fennállása alatt ismert műhelyvé vált a magyar kultúra, művészet és irodalom megismertetésének, illetve az ottani hungarológiai törekvések előmozdításának; nyilvánosságot és szakmai fórumot biztosított a kutatói érdeklődést kísérő tanulmányoknak. A kötetté formált írások is ilyen szerkesztői szándékról tanúskodnak, amit az utószó írója, D. Molnár István is megfogalmaz.

A magyar irodalom Lengyelországban történeti áttekintést (J. Snopek) a sok évszázados hagyományos érintkezések láncolata teszi gazdaggá. A modern korszakra vonatkoznak a magyar film (A. M. Rutkowski), a magyar művészet (K. Stanislawski) Lengyelországban témájú írásai. Ketten (T. Niczek — M. Dobrowolny) a magyar dráma lengyelországi sorsáról írnak. Egyik szerző (A. Nawrocki) a fordító följegyzéseit foglalta össze a magyar szonett kapcsán; egy másik a galériák, kiál-

ltások, múzeumok tárlatlátogatásairól készített művészeti jegyzeteket (Z. Tarani-enko). Van aki a magyar zenekultúrával történt találkozásait és benyomásait örököltette meg (W. Jankowski); más szerző politikai eszmefuttatást végez a demokráciáról (J. R. Nowak). A lengyelországi hungarológia többretű bemutatását támasztja alá a magyar szépirodalom lengyel fordításainak bibliográfiája, 1945–1988 (Csapláros I.), amely 22 kötetnyi válogatást vagy gyűjteményt és több mint 250 szerzői kötetet tartalmaz (egyes szerzők több kötetét is). Az imponáló lista első látásra is elárulja, hogy meglehetősen egyenletes színvonalú és művészi értékű művek keverednek benne, ami fölveti a válogatás máig időszerű kérdését. A lengyel színpadokon játszott magyar darabok bibliográfiája, 1944–1988 (B. Borkowska — M. Dobrowolny) összességében figyelemre méltó, különös tekintettel arra a mozzanatra, hogy a magyar dramaturgiát Lengyelországban alig ismerik.

„A magyarok, lengyelek és szomszédaik” történelmi és irodalmi tanulmányok gyűjteménye. A varsói intézeti és a tarnowi múzeumi ülésszak előadásából alakult ki a kötet tematikája, amely egyrészt az 1848–1849-ben Erdélyben vívott szabadságharc küzdelmeire nyújtott vizsgálódási alapot, másrészt a térség lakóinak, a magyar, román, szász együttélésének problematikáját, a Népek Tavaszától az első világháborúig tartó időszakot állította a figyelem középpontjába. Erdély története háromkötetes monografikus feldolgozását lengyel szakember (M. Kozmiński) ismertette, ugyanis az új összefoglalás rövidített idegen nyelvű változatai még nem jelentek meg. Az irodalmi vonatkozású témák a történeti tematikához kapcsolódnak: Erdély Jókai és Kemény történelmi regényeiben a Népek Tavasza után (A. Sieroszewski), továbbá W. Bentkowskiki politikai és esztétikai nézetei (Kovács I.) és erdélyiek J. Korzeniowski „Báthori András” című drámájában (D. Molnár I.).

A varsói Magyar Kulturális Intézet kötetei sokban hozzájárulnak a magyar kultúra szakszerű terjesztéséhez, a lengyelországi hungarológiai kutatások fejlesztéséhez, ami párosul a magyar és lengyel szakemberek, polonisták és hungarológusok termékeny együttműködésével.

Hopp Lajos

Élet és Irodalom — Muzárium. 1826–1833. Repertórium. Összeállította Friedrich Ildikó. Kiadta a Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp., 1991.

A repertórium összeállítása e folyóiratnál speciális problémákba ütközött. A szerkesztők: Kölcsey és Szemere cím nélkül közölték az egyes írásokat; néha a szerző neve is elmarad vagy álnévvel, esetleg monogrammal szerepel; a számokban nincs tartalomjegyzék sem — már Kazinczy is azt írta, hogy jó lenne, ha „egy index” segítené, hogy az olvasó „magát a felzavart rendben orientálni tudja.” (*KazLev. XX. 238.*) Friedrich Ildikó a lehetőség szerint pótolja a hiányzó címeket a korabeli vagy a későbbi kiadásokból; feloldja az álneveket, monogramokat. A cikkek felsorolása az időrendet, illetve a számok sorrendjét követi. A lap impresszumának kiegészített leírása után jelzi, hogy az írás hol található egy 19. századi és egy 20. századi nagy gyűjteményes kiadásban; s amennyire lehetséges, a forrásokra utal. A lap bemutatását segíti Fenyő István bevezető tanulmánya, mely *A magyar sajtó története* megfelelő fejezetének e célra alkalmazott változataként elemzi a folyóirat jelentőségét, fő célkitűzéseit, fejlődését, majd hanyatlását. A repertórium használatát igen jól segíti a kötet végén a cím- és névmutató, amely a szedéssel arról is tájékoztat, hogy a név alanyi vagy tárgyi minőségben fordul elő.

A folyóirat sajátos szerkesztéséből más probléma is adódott. Kölcsey és Szemere gyakran közölt névvel vagy anélkül vitatkozó, kiegészítő jegyzeteket. A füzet ezeket a források között hozza — kérdés, nem lett volna érdemes külön tételként felvenni vagy inkább az első, az impresszumot leíró részhez csatolni? — S még néhány megjegyzés. Néha hiányzik egy-egy adalék. Az első számba átvett Berzsenyi verstani eszmefuttatásánál jelezni kellett volna, hogy az első antirecenzióból közölték. Szükséges lett volna feltüntetni, hogy a negyedik számban kiadott Berzsenyi-elemzés Kölcsey verséről, a *Jegyváltóról* a második antirecenzióból való; másutt (1. szám 11. tétel és 2. szám 48. tétel) a szerkesztő jelzi az első antirecenzió címét. Kazinczy Sallustius-tanulmányához talán érdemes lett volna levelezésére is utalni a források között, minthogy először itt fejtette ki nézeteit (legtöbbször 1821-ben:

lásd a levelezés XVII. kötetét). A folyóiratban kiadott írások műfaját a szerkesztő nevezte meg szögletes zárójelben; a „Gondolat”, mint műfaj-elnevezés szokatlan, s mivel van „Aforizma” és „Elmélkedés”, az ilyenfajta kisebb írásokat talán az utóbbihoz lehetett volna sorolni. Hasznos lett volna továbbá, ha a világosabb áttekinthetőség kedvéért számmal, vagy/és sorkihagyással választják szét az egyes kötetek tartalmát; a folyamatos tételközlésben így

mindenütt jelölni kellett a sorszámot; a cikkekre különben is főként a kötetszámokkal szokás utalni, könnyebb lenne visszakeresésük.

A tájékoztató előszóban azt olvassuk, hogy a készülő Kölcsey kritikai kiadás előmunkálataként született e kötet. Nemcsak e feladatát tölti be jól, hanem igen hasznos tájékoztató kézikönyv is a kor kutatói számára.

Mezei Márta

Kozocsa Sándor

(1904–1991)

Meghalt Kozocsa Sándor könyvtáros, bibliográfus és irodalomtörténész. Aligha van és aligha volt az elmúlt ötven esztendőben a magyar irodalom ismereteinek körében dolgozó tudós, tanár, szerkesztő, egyetemi vagy főiskolai hallgató, aki ne találkozott volna nevével, ne használta volna az általa szerkesztett irodalmi bibliográfiákat.

Erdélyben, Dicsőszentmártonban született és 1926-ban a budapesti egyetemen szerzett magyar irodalomból doktorátust. Ugyanebben az évben vállalt állást az Országos Széchényi Könyvtárban, ahol 1964-ig, nyugállományba lépéséig működött, sokáig kézirat-tárosként, tájékoztatóként, majd bibliográfusként.

1927-ben kapott — id. Szinyei József, Hellebrant Árpád és Goriupp Alíz után — az *Irodalomtörténeti Közlemények* útján akadémiai megbízást a magyar irodalomtörténet évenkénti repertóriumának (később továbbfejlesztve: a magyar irodalom bibliográfiájának) a szerkesztésére. E megbízásnak harmincnégy éven keresztül, 1965-ig bezárólag tett eleget.

1941-től 1948-ig szerkesztője volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóiratának, az *Irodalomtörténetnek*. 1942-ben a budapesti tudományegyetem „A bibliográfia elmélete és gyakorlata” tárgykörben magántanárává fogadta. Témája körében 1948-ig tartott a Bölcsészettudományi Karon előadásokat. Tagja és osztálytitkára volt a Szent István Akadémiának.

Doktori disszertációját 1927-ben Szerb Antal ismerteti az *ItK*-ban. Ezzel indul a szakirodalmi pálya, mely a könyvtári belsőmunkával párhuzamosan halad és szolgáltat — halatlan termékenységgel — cikkekben és tanulmányban kulturális híradást, szövegelemzést, irodalomtörténeti adatot, kritikát és bibliográfiát. A párizsi *Magyar Műhely* által közreadott jegyzék tanúsága szerint Kozocsa műveinek, írásainak a száma sokszázra rúg. Vallomása: elsősorban a bibliográfiai vizsgálat érdekl, de mindig a könyvtörténeti környezetben és összehasonlító szövegelemzés kíséretében. Stílusa egyszerű és világos: a gyors munka kényszere miatt is sokszor a sajtó könnyebb stílusa. Ott azonban, ahol a tudományos és történeti összefüggések érzékeltetésére van szükség, hangja választékossá, olykor veretessé válik.

Bibliográfiai, tanulmányai és cikkei témáik, összefüggéseik szerint csoportosíthatók, de az egész termés félreismerhetetlen egysége együtt tükrözi a bibliográfiai szenvedélyt és az irodalomtörténeti elhivatottságot.

Az általános nemzeti könyvészet munkájából — Petrik Géza nyomában — egy tízéves ciklus feldolgozásával vette ki részét (*Magyar könyvészet 1911–1920*).

Folyamatosan publikált irodalomtörténeti repertórium (majd bibliográfiája) kétségtelenül legmaradandóbb műve. Fejlesztve a kiadvány gyűjtőkörét, 1945-től az irodalomtörténeti és irodalomelméleti művek mellé beiktatja az irodalmi szövegeknek, magának az irodalomnak az adatait is. A hazai tételek mellett a szomszédos és egyéb külföldi magyar adatok felvételére is törekszik, de a korszak körülményei ezt akadályozzák. A bibliográfia egyes kötetei — éppen alapvető fontosságuk következtében — nemegyszer váltak élénk vita tárgyává a kritikusok körében.

A magyar irodalmi bibliográfiához hasonló méretű vállalkozása Kozocsának az orosz, majd a szovjet irodalom magyar bibliográfiájának a folyamatos közreadása. A sorozat első kötete, a retrospektív orosz irodalmi bibliográfia a XIX. századi magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetének egyik alapkönyve. Hasonló feldolgozásban adta közre Kozocsa

az arab, lengyel, jugoszláv, bolgár, francia, román irodalmak magyarországi fogadtatásának, a francia felvilágosodás magyar kapcsolatainak a kritikai bibliográfiáját.

Személyi bibliográfiát készített számos magyar művész és tudós munkásságáról (Zichy Mihály, Liszt Ferenc, Riedl Frigyes, Károlyi Árpád, Császár Elemér, Hóman Bálint, Angyal Dávid, Tolnai Vilmos, Horváth János). Bibliográfiájának jellegzetes csoportja egy-egy külföldi író magyarországi hatásának, fogadtatásának a bemutatása (Baudelaire, Mickiewicz, Joyce, Sevcenko, Ibsen, Dosztojevszkij, Sophokles, Lessing).

Egyetemi működése kapcsán mélyedt el a bibliográfiai műfaj és munka elméleti tanulmányozásában és írt idevágó tanulmányokat (*Bevezetés a bibliográfiába*, 1939).

Kozocsa tudományos munkásságának másik, de nem második területe az irodalomtörténet és elmélet, a kritika, az esztétika, a szövegelemzés és közreadás. Írók sorára vonatkozólag készítette elő műveiknek kéziratból, kritikai apparátussal való kiadását. Közülük húsz Krúdy-művet adott így ki, nagyrészt helyreállított, teljesebbé tett szöveggel. Keze alól került ki több Kafka-kiadás, Katona József, Vajda János, Vörösmarty Mihály, Justh Zsigmond, Halász Gábor, Reviczky Gyula számos műve.

1952-ben, tíz évvel az író halála után adta közre Kozocsa Móricz műveinek első összefoglaló, analitikus bibliográfiáját. A maga korában ez talán legnagyobb közvetlen hatású műve volt. Midőn negyedszázaddal később Pesti Ernő újabb, teljesebb Móricz-bibliográfiát adhatott ki, bevezetőben ezt írta a munkáját segítő Kozocsáról: „Önzetlensége, segítőkészsége és tudása lenyűgöző volt. Segítsége nélkül ez a munka nem készülhetett volna el.”

Ez a nyilatkozat mutatja be Kozocsa Sándort, az igényes moralitását, önzetlen, mindig szerény és emberszeretetet tanúsító, hallatlan szorgalmú és munkabírású tudóst és munkatársat. Munkásságát a tudománytörténet és irodalomtörténet nyilvántartja. Méltón foglal helyet a magyar bibliográfia történetében az idősebb Szinnyei József, Petrik Géza és Gulyás Pál mellett.

Pajkossy György

Greza Ferenc

(1932–1991)

A halál megint lezárt egy tevékeny irodalomtörténetírói pályát: Greza Ferenc távozott el közülünk a minap, hosszas szenvedés után. Kiskunmajsán született, kecskeméti diákként tanult, majd a szegedi bölcsészkaron szerzett tanári diplomát. 1959-ben bölcsészdoktor, 1979-ben az irodalomtudomány kandidátusa lett. Egyetemi tanulmányainak befejezése után Hódmezővásárhelyen lett tanár, 1962-ben gimnáziumi igazgató. 1975-ben került a szegedi tanárképző főiskolára, ennek egy időben főigazgatóhelyettese is volt, 1984-ben pedig a József Attila Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti tanszékének vezetője lett. Főszerkesztője volt a népszerű *Kincskereső* című gyermeklapnak.

Mint igazi „tudós tanár”, hosszú évtizedeket töltött el tudományos kutatómunkával, ezalatt az idő alatt nemcsak számos és értékes könyvet, illetve tanulmányt hozott létre, hanem szélesebb körben is kivívta a szakma megbecsülését. Első könyve Juhász Gyula egyetemi éveinek történetét dolgozta fel, munkásságának középpontjában mindazonáltal Németh László írói és gondolkodói életművének s ezzel párhuzamosan a népi írómozgalomnak az elemző vizsgálata állt. Egymást követve láttak napvilágot Németh László munkásságával foglalkozó könyvei: 1979-ben a *Németh László vásárhelyi korszaka*, 1985-ben a *Németh László háborús korszaka*, végül 1990-ben a *Németh László Tanú-korszaka*. E műveiben „hátrafelé” haladt az időben, a három könyvből mégis szerves monográfia született, amely lényegében a pályakezdestől (1929–1930-tól) az ötvenes évek közepéig dolgozza fel kiváló írónk életének és munkásságának történetét.

Nem kis részben Greza Ferenc érdeme, hogy Németh László életművét sikerült a polémiák köréből kiemelni s a tudományosság vizsgálgatója tárgyává tenni. Mindig megbízható filológiai kutatásokra, széles körű történeti ismeretekre és elméleti jártasságra alapozta

következtetéseit: monográfia-sorozata teljesen reális képet ad a sokat vitatott író munkásságáról. Grezsa Ferenc ugyanakkor, mint tanulmányíró és kritikus is joggal megbecsült helyet töltött be a magyar irodalmi és tudományos életben. Korai halála igen nagy veszteség a magyar irodalomtörténetírás számára is, tudományos etikája azonban továbbra is példamutató marad.

Pomogáts Béla

Rejtő István

(1928–1991)

Keveset ér egy nemzet irodalom-történetírása nagy alkotóinak megbízható, gazdag jegyzetanyaggal ellátott kiadása nélkül. Rejtő István tudta ezt, ezért dolgozott több mint három évtizeden át rendkívüli lendülettel, kitartással Mikszáth Kálmán összes műveinek edícióján. A sorozatot Király István indította el 1956-ban Bisztray Gyulával együtt, s hosszú ideig úgy tetszett, Bisztray maga itteni harmincegy kötetével megközelíthetetlen, utolérhetetlen. Ma már látjuk, hogy korán elhunyt kollégánk teljesítménye alig kisebb: Rejtő 1988-ig huszonhetet jelentetett meg, hármat hagyott hátra kéziratban, — teljesen készen. (Ez utóbbiak a nagy Palóc cikkeit, karcolatait tartalmazzák a millennium körüli esztendőkből.)

Úgy lett filológus, hogy bebizonyította rátermettségét az irodalomkutatás többi ágában, úgy vált Mikszáth specialistájává, hogy a századvég más szépróival eredményesen foglalkozott. Monografikus műveivel (olykor fiatalos egyoldalúságtól nem mentesen) emléket állított Iványi Ödönnek (1955-ben) s Thúry Zoltánnak (1963-ban), gazdagította az összehasonlító munkálatok akkor még sovány termését. 1958-ban került a könyvesboltokba *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon* című tanulmánygyűjteménye, amely például Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij addig kevésbé feltárt recepcióját világította meg.

A textológusnak két fő veszélytől kell óvakodnia: a bőbeszédűségtől, a választott íróval létrejött túlságos azonosulástól. Úgy gondolom, hogy a Mikszáth-sorozat általam nagyra-becsült munkatársai közül legkevésbé Rejtő István esett bele e hibákba. Sohasem növelte fölöslegesen az ívszámot, inkább tompított, érdelemmentes hangot használt mint lelken-dezőt vagy buzgón mentegetőt.

Fájdalmas igazság: több nemzedék használja fel a kritikai kiadásokat, ám azok létrehozóiról általában igen hamar elfeledkeznek — még maguk az irodalomtörténészek is. Valamivel több esélye marad a továbbélésre annak, aki idevágó kutatási eredményeit folyóiratokban is publikálja, vagy éppen gyűjteményes kötetbe rendezi. Ez utóbbit tette meg Rejtő István is. Munkája — a cikkeiből készült mintegy 400 lapos összeállítás — *Mikszáthiáda* címmel 1992 első félévében esedékes az MTA könyvtárának sorozatában.

Ez a könyv valamiképp jelképes is lesz. Kollégánk életének két fókuszát tarthatjuk számon: az Akadémiai Könyvtárt, meg a Mikszáth-kutatást. A két terület, a kettős életcél most egybeforr: hiszen a *Mikszáthiáda* megjelenése tudományos nagykönyvtárunknak köszönhető. A cím is kifejező: múlt századi zamata van, és mintha valamilyen önirónia és szerénység is megbújna benne. S ez a két jellemvonás nagyon is megvolt Rejtő Istvánban.

Nagy Miklós

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban, továbbá az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrásy út 45., tel.: 122-1645) és az Arbor Könyvesboltban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885).

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 12,15 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

JFKR 345/92.

Krónika

<u>Kozocsa Sándor</u>	1904–1991 (<i>Pajkossy György</i>)	483
<u>Greza Ferenc</u>	1932–1991 (<i>Pomogáts Béla</i>)	484
<u>Rejtő István</u>	1928–1991 (<i>Nagy Miklós</i>)	485

SOMMAIRE

<i>Vadai, I.</i> : +1 (Marquages de limite métriques dans le vers hongrois ancien)	351
<i>Bíró, F.</i> : La mort du papillon (La formation du monde des idées de Csokonai après 1795)	370
<i>Botka, F.</i> : Tibor Déry et Berlin	386

Textologie

<i>Monostory, K.</i> : De l'atelier de János Arany (Quelques passages du manuscrit de 'Buda halála' dans le processus de sa genèse)	396
---	-----

Atelier

<i>Borsa, G.</i> : L'édition princeps des épigrammes de Janus Pannonius	417
<i>Egyed, I.</i> : Les mémoires de Terézia Pulszky en Angleterre	427

Documents

<i>Berecz, Á.</i> : Le quolibet de village sicule de Tamás Zonda dans le Diarium de György Benkő	445
<i>Hubert, I.</i> : La lettre de József Gvadányi à Elek Nedeczky	457
<i>Geryye, L.</i> : Fragment de traduction inédit de Ferenc Kazinczy (Wieland: <i>A Gráziák</i>) (Les Grâces)	460

Revue

Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai. II. (Les tendances modernes de la littérature hongroise. II.) (<i>Imre, L.</i>)	467
A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával (Le poète répond. Entretiens avec Gyula Illyés) (<i>Péter, L.</i>)	469
Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica (<i>Szabó, A.</i>)	471
Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (Missions jésuites en Transylvanie et dans la Hongrie assujettie aux Turcs) (<i>Holl, B.</i>)	473

Chronique

